Türkçe - Soğdca Dil İlişkileri ve Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler

Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK

Doktora Tezi

Eskişehir, 2025

TÜRKÇE - SOĞDCA DİL İLİŞKİLERİ VE SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLER

Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2025

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK tarafından hazırlanan **Türkçe - Soğdca Dil İlişkileri ve Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler** başlıklı bu çalışma **17.01.2025** tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Ferruh AĞCA	
Üye Prof. Dr. Bülent GÜL	
Üye Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ	
Üye Doç. Dr. Oktay BERBER	

ONAY

.../... /2025

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

17/01/2025

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK

İmza

ÖZ

TÜRKÇE-SOĞDCA DİL İLİŞKİLERİ VE SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLER

KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK, Buket Nur

Doktora, 2025

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Diller sürekli olarak diğer dillerle temas hâlindedir ve bu temaslar dillerde farklı düzeylerde değişimlere sebep olmaktadır. Diller arasındaki temas sonucu yalnızca kelime alışverişi değil; yeni seslerin bir dilin ses envanterine eklenmesi, farklı biçimbirimlerin oluşması veya sentaktik düzeyde bir yakınlaşma söz konusu olabilir. Diller ayrıca birbirlerinden yazı sistemleri ve imlâ açısından da etkilenmektedir.

Tarihî süreçte Türk ve Soğd halklarının çeşitli bölgelerde iç içe yaşadığı en azından 6. yüzyıldan itibaren tarihsel ve dilsel verilerle takip edilebilmektedir. En başta 6. yüzyılda Türkler tarafından oluşturulan ilk yazılı metinler Soğdcadır. Ayrıca Uygur yazı sistemi Soğd yazısı üzerinden adapte edilmiştir. Dolayısıyla Soğd imlasının örnek alındığı görülmektedir. 10. yüzyılda ise özellikle Dunhuang'da iki dilli veya çok dilli bir Türk-Soğd toplumunun var olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu uzun süreli ortak yaşam ve değişen sosyo-politik şartlar, Türkçe ve Soğdca ilişkisinin oldukça girift bir hâl almasına neden olmuştur. Bu ilişkinin neticeleri tek taraflı gelişmemiştir. Hem Soğdca hem de Eski Türkçe üzerinde bir diğerinin yoğun tesirini gözlemlemek mümkündür.

Bu tez çalışması kapsamında Türkçe-Soğdca dil ilişkisinin etkileri iki taraf açısından da tespit edilmeye çalışılmıştır. Soğdcanın Eski Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren bilinen tesiri ise özellikle Soğd harfli metinler üzerinde sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu metinler klasik Uygur metinlerinden farklı bir yazı stili, imla ve diyalekt özellikleri göstermektedir. Soğd harfli Türkçe metinlerdeki ayırt edici dil özellikleri ortografi, fonoloji, morfoloji ve sözvarlığı düzeylerinde incelenmiştir. Bu özellikler içinde Soğdcanın etkisiyle meydana gelen ve farklı diyalektlere bağlı olarak ortaya çıkan hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Soğdca, Kod Kopyalama, İki Dillilik, Ortografi, Soğd Yazısı.

ABSTRACT

TURKIC AND SOGDIAN LANGUAGE CONTACT

AND OLD TURKIC TEXTS WITH SOGDIAN SCRIPT

KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK, Buket Nur

Doctoral Degree, 2025

Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Languages are continuously in contact with each other, and these interactions result in changes in these languages at various levels. The results of language contacts not only involve word borrowing but also may lead to the addition of new sounds to a language's phonetic inventory, the formation of new morphemes, and convergence at the syntactic level. Additionally, languages influence each other in terms of writing systems and orthography.

It can be traced with historical and linguistic data that the Turkic and Sogdian peoples had lived together in various regions in history since at least the 6th century. First and foremost, the earliest written texts of Turks in the 6th century are in Sogdian. Moreover, the Uyghur writing system was adapted from the Sogdian script, demonstrating that Sogdian orthography served as a model. In the 10th century, particularly in Dunhuang, it is clearly understood that there existed either a bilingual or multilingual Turkish-Sogdian community. The long-term coexistence and changing socio-political circumstances resulted in the relationship between Turkic and Sogdian language becoming highly intricate. The outcomes of this contact were not unilateral. The extensive influence of one language on the other can be observed in both Sogdian and Old Turkic.

In this thesis, an attempt is made to identify the effects of the Turkic-Sogdian language contacts on both sides. The influence of Sogdian on Old Turkic, known from the earliest written texts, is attempted to be specifically limited to Sogdian-scripted texts. These texts have a writing style, orthography and dialectal characteristics that are different from Old Uyghur texts. The distinctive linguistic features in Turkic texts written with the Sogdian script are analyzed in terms of orthography, phonology, morphology, and vocabulary. Among these features, efforts are made to identify particularities resulting from the influence of Sogdian and those arising from different dialects.

Keywords: Old Uyghur, Sogdian, Code Copying, Bilingualism, Orthography, Sogdian Script.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ iii
ÖZ v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
ÖN SÖZ xiii
KISALTMALAR LİSTESİ xvi
GİRİŞ 1
0.1. Soğd Tarihi 1
0.2. Türk-Soğd İlişkileri 4
0.3. Soğd Dili ve Edebiyatı 9
0.3.1. Soğdca Eserlerin Bulunuşu ve Neşirleri 11
0.3.1.1. Antik Mektuplar 11
0.3.1.2. Budist Eserler 14
0.3.1.3. Maniheist Eserler 18
0.3.1.4. Nesturi Eserler 21
0.3.1.5. Mug Dağı Belgeleri 23
0.3.1.6. Yazıtlar 24
0.3.1.7. "Turco-Sogdian" Metinler 32
0.3.2. Soğdcanın Yazımında Kullanılan Alfabeler 33
BİRİNCİ BÖLÜM 36
KURAMSAL ÇERÇEVE VE TEMEL KAVRAMLAR 36
1.1. Dil İlişkileri 36
1.2. Sosyolinguistik ve Psikolinguistik Açılardan "Baskın Dil" Kavramı 37
1.3. Ödünçleme ve Karışma 38
1.4. İki Dillilik 39
1.5. Yapısal Etkenler: Kod Kopyalama Modeli ve Kopyalama Türleri 40
1.5.1. Yapılılık ve Çekici Özellikler 42
1.5.2. Geçici Kopyalar 43
1.5.3. Kod Değiştirme ve Kod Karıştırma 43
1.5.4. Çeviri Kopyaları 45
1.6. Dil Yitimi ve Dil Değiştirme 45
İKİNCİ BÖLÜM 49
TÜRKÇEDEN SOĞDCAYA ETKİLER 49

2.1. Paleografik ve Ortografik Etkiler 49
2.1.1. Lamed /l/ Harfinin Yazımı 49
2.1.2. /q/ Sesinin Nokta ile Ayırt Edilmesi 54
2.1.3. /ŋ/ Sesinin Ayırt Edilmesi 56
2.1.4. Söz Başı Elif İlavesi 57
2.1.5. Fazla Elif Yazımı 58
2.2. Leksik Kopyalar 58
2.3. Birebir Çeviri Kopyaları 64
2.4. Kod Değiştirme ve Anlık Kopyalar 69
2.5. Yapı Kopyaları 71
2.5.1. Kopula *x't* 71
2.5.2. *cxyδy* Biçimi 72
2.6. Morfo-Sentaktik Kopyalar 73
2.6.1. Analitik Gereklilik Yapısı 73
2.6.2. Zarf-Fiil Eki 73
2.7. Sentaktik Etkiler 75
2.7.1. Artikellerin Kullanımının Azalması 75
2.7.2. Ön Edatlar Yerine Son Edatların Tercih Edilmesi 75
2.8. Semantik Kopyalar 77
2.8.1. *γr'n* "ağır" Kelimesinde Anlam Kopyaları 77
2.8.2. *r'δ* "yol" Kelimesinde Anlam Kopyası 77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 79
SOĞDCADAN TÜRKÇEYE ETKİLER 79
3.1. Soğdca Kağanlık Yazıtları 79
3.2. Uygur Yazı Sistemi 82
3.3. Soğdca Aracılı Kelime Kopyaları 86
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 90
SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLER 90
4.1. Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler 90
4.2. Transliterasyon – Transkripsiyon 93
1. Mz 38 recto 93
2. Mz 38 verso 94
3. Mz 130 recto 96
4. Mz 130 verso 98
5. Mz 146 recto (TI D.271/ K.268) 100

6. Mz 146 verso 101
7. Mz 147 recto 102
8. Mz 147 verso 102
9. Mz 157 recto 103
10. Mz 157 verso 103
11. So. 10340 recto 103
12. So. 10340 verso 104
13. Mz 170 recto (TM 251) 104
14. Mz 170 verso 104
15. Mz 183 recto (TIII D.7?) 105
16. Mz 183 verso 105
17. III 193 recto 106
18. III 193 verso 107
19. III 195 recto (TM 257a recto) 109
20. III 195 verso (TM 257a verso) 110
21. Mz 225 recto (TM 409) 111
22. Mz 225 verso 112
23. Mz 307 recto 113
24. Mz 307 verso 114
25. Mz 309 recto (TM 257-6?) 115
26. Mz 309 verso 116
27. Mz 310 recto (T II 266) 118
28. Mz 310 verso 119
29. Mz 326 recto (T III D 277) 121
30. Mz 326 verso 122
31. Mz 334 (T I D 89) recto 123
32. Mz 334 verso 124
33. Mz 365 recto 125
34. Mz 365 verso 127
35. Mz 379 (TI D. K.268) recto 128
36. Mz 379 verso 129
37. Mz 380 recto 130
38. Mz 380 verso 131
39. Mz 395 recto 131
40. Mz 395 verso 132

41. Mz 396 (T III D 277) recto 133
42. Mz 396 verso 135
43. Mz 411 recto 136
44. Mz 411 verso 136
45. Mz 418 recto 137
46. Mz 418 verso 138
47. Mz 426 (K 268) recto 139
48. Mz 426 verso 140
49. Mz 433 recto (D. 217 K.) 141
50. Mz 433 verso 142
51. U 5180 recto 142
52. U 5180 verso 143
53. U 5182 recto 144
54. U 5182 verso 144
55. U 5183 recto 144
56. U 5183 verso 144
57. U 5186 recto 145
58. U 5186 verso 147
59. U 5187 recto 150
60. U 5187 verso 152
61. U 5188 recto / M 5188 ? 155
62. U 5188 verso / M 5188 (?) 156
63. U 5189 recto / T III M 5, 507 (?) 156
64. U 5189 verso 157
65. U 5190 recto 157
66. U 5190 verso 158
67. U 5191 recto 159
68. U 5194 recto 159
69. U 5194 verso 159
70. U 5197 recto 160
71. U 5197 verso 160
72. U 8003 (T.I.α uig. 003) recto 161
73. U 8003 (T.I.α uig. 003) verso 162

BEŞİNCİ BÖLÜM 163

SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLERİN DİL ÖZELLİKLERİ 163

5.1. Ortografik Özellikler 163
5.1.1. Fazla (Hipertrofik) Elif Yazımı 163
5.1.2. Ünlülerin Eksik (Defektif) Yazımı: 169
5.1.3. Söz Başı /a/ ve /e/ Seslerinin Gösterimi 175
5.1.4. Yuvarlak Ünlülerin Eksik Yazımı 177
5.1.5. <k>, <t> ve <r> Harflerinin Çift Yazımı: 180
5.1.6. Bitişik Yazım 182
5.1.7. Soğdca Akuzatif Ekinin Kalıntısı 183
5.1.8. /l/ Sesinin <r> ile Gösterimi 184
5.1.9. /ŋ/ Sesinin Gösterimi 185
5.1.10. Satır Doldurucu 187
5.2. Fonolojik Özellikler 188
5.2.1. Söz başı /d-/ sesi: 188
5.2.2. Metatez 191
5.2.3. /ŋ/ ~ /g/ Nöbetleşmesi 193
5.2.4. Orta Hece Düşmesi 195
5.2.5. Söz İçi /-g-/ Ünsüzü 198
5.2.6. Yuvarlaklaşma 199
5.2.7. Palatal /ń/ Sesinin Durumu 201
5.3. Morfo-fonolojik Özellikler 203
5.3.1. Geniş /A/ Ünlülü Biçimler 203
5.3.2. Vasıta Hâl Ekinin Bağlantı Ünlüsü 206
5.3.3. İyelik Eki Sonrası Pronominal /n/ Sesinin Durumu 207
5.4. Morfolojik Özellikler 209
5.4.1. Emir Ekleri 209
5.4.2. -(X)glI Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Eki 210
5.4.3. İkincil Zarf-Fiil Yapıları 212
5.4.4. -gAn Sıfat-Fiil Eki 213
5.4.5. Yeterlilik 214
5.5. Soğdca Aracılı Kopyalar 216
SONUÇ 220
DİZİN 225
KAYNAKÇA 244
EKLER 260
EK 1 260

EK 2.....261
EK 3.....262
EK 4.....263

ÖN SÖZ

Türkçe-Soğdca ilişkisi farklı boyutlardan incelenmesi gereken bir araştırma konusudur. Bu çalışma kapsamında söz konusu dil ilişkisinin genel bir görünümü çizilmeye çalışılmıştır. Türkçenin izleri Soğdca metinler üzerinde aranacağı için öncelikle giriş bölümünde Soğdca metin külliyatı hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra söz konusu metinlerde karşılaşılan, dil teması sonucu ortaya çıkan durumların anlaşılması için teorik çerçeve ile iki dillilik, kod kopyalama, kod değiştirme gibi kavramlar açıklanmıştır. İkinci bölümde Soğdca metinler üzerinden Türkçenin Soğdca üzerindeki tesiri ortaya konmuştur. Bu tesir; imla, sözcük kopyaları, çeviri kopyaları, yapı kopyaları, anlam kopyaları ve söz dizimindeki etkiler şeklinde çok çeşitli boyutlara ulaşmıştır. Yalnız sözcük kopyaları ile sınırlı olmayan bu durum, ilişkinin yoğunluğu ve köklü etkiyi göstermektedir. Aksine Soğdcadaki Türkçe kelime kopyaları, diğer dillik düzeylerdeki etkilere ve ilişkinin tam tersi yönündeki duruma kıyasla az bir yekûn tutar.

Bir sonraki bölümde Soğdcanın Türkçe üzerinde bilinen etkileri özetlenmiştir. Bu konu çok geniş ve ayrıca Türkoloji araştırmalarının başından itibaren bilindiği için Soğd harfli metinlerle sınırlandırılmıştır. Dördüncü bölümde Eski Uygurca metin külliyatı içinde özel bir konuma sahip olan Soğd yazılı fragmanların transliterasyon ve transkripsiyonu yapılmıştır. Bu fragmanların parçalı ve küçük boyutta olması nedeniyle çeviri yapılmamıştır. Daha önceki yayımlardan farklılaşan okuma ve tamamlamalar dipnotlarda belirtilmiştir.

Beşinci bölümde incelenen Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin Eski Uygurcanın standart bir dile sahip klasik metinlerinden farklılaşan dil özellikleri ele alınmıştır. İmla, ses, ek ve sözcük düzeyindeki bu özellikler içinde özellikle imla hususiyetlerindeki farklılıklar öne çıkmaktadır. Bunun yanında metinlerin tarihiyle açıklanamayacak diyaklekt unsurları da bulunmaktadır. Özellikle Kutadgu Bilig'deki bazı biçimlerle ve Argu diyalektiyle ortaklaşan dil özellikleri dikkat çekmektedir. İncelenen metinlerin ilginç dil özelliklerinden bir kısmı ise Soğdcanın tesiriyle açıklanabilmektedir.

Son olarak bu çalışma kapsamında tekrar okunan Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin bir dizini oluşturulmuştur. Bu metinlerin tutarlı bir imlası olmadığı için aynı sözcük farklı yazımlarla görülebilmektedir. Bu çeşitli yazımlar dizinde

gösterilmeye çalışılmıştır. Madde başları defektif veya fazla elif gibi yazımların gösterilmediği sadeleştirilmiş bir transkripsiyonla tekleştirilmiştir. Fakat madde başından hemen sonra transliterasyonla sözcüğün farklı yazım biçimleri ve tanıklandığı fragman belirtilmiştir. Örneğin bir sözcüğün hem fazla elifle yazımı hem de normal yazımı varsa veya /q/, /z/ gibi sesler içeren sözcüklerde bu harflerin hem noktalı hem noktasız yazımları mevcutsa tamamı madde başından sonra transliterasyonla gösterilmiştir. Fragmanların parçalı durumu nedeniyle sözcüklerin kısmi olarak tahrip olduğu yazımlar da burada verilmektedir. Çalışmada metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmadığı için, dizin kısmında sözcüklerin anlamlarına yer verilmemiştir.

Tez konumun belirlenmesinden son ana kadar değerli fikir ve dikkatleri ile yönlendiren, bana her zaman anlayış ve yol gösteren, çalışmam boyunca metinlerdeki anlaşılması zor biçimler hakkında düşüncelerini paylaşan değerli danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya şükranlarımı sunarım. Yine bu tez konusunun belirlenmesinde ve sonrasındaki önemli yönlendirmeleri ile yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Bülent GÜL'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca konunun tarihî çerçevesine dair önemli kaynaklardan, bilhassa Rusça kaynaklardan haberdar olmamı sağlayan ve konunun tarihî boyutunda yardımcı olan sayın hocam Doç. Dr. Oktay BERBER'e çok teşekkür ederim. Savunma sırasında çok önemli öneri ve eklemeleri ile bu çalışmaya değer katan kıymetli jüri üyeleri Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT ve Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ'a ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Soğd dilini öğrenme ve Soğdca ile ilgili kaynaklara ulaşma noktasında bilgi ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen sayın Dr. Alisher BEGMATOV'a ayrıca minnettarım. Bazı kaynaklara ulaşmakta sıkıntı çektiğim zamanlar imdadıma yetişen kişilerden Dr. Öğr. Üyesi Arzu KAYGUSUZ ve dostum Dr. Ayşegül GÖZEL'e de ayrıca teşekkür etmek isterim. Yurtiçi doktora bursiyerlerinden biri olarak maddi açıdan destek gördüğüm, bilime ve bilim insanlarının yetişmesine katkı sağlayan TÜBİTAK'a teşekkürlerimi sunarım. Eksik fragmanlara ulaşmamda içtenlikte yardımcı olan sayın Prof. Dr. Simone-Christiane RASCHMANN'a da minnettarım. Dijital ortamda erişime açık olmayan bazı fragmanları inceleme imkânı sunan Asya Sanat Müzesi kuratörü Dr. Lilla RUSSELL-SMITH ve asistanı TİAN Lu'ya da ayrıca teşekkür ederim. Burada özel bir teşekkürü sayın Prof. Dr. Abdurrishid YAKUP'a borçluyum. Kendisi hem Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nde

bana çalışma imkânı, hem de orada bulunduğum süre boyunca gözümden kaçan çok önemli çalışmalardan beni haberdar ederek bu kaynaklara ulaşmamı sağladı. Çalışmamı son aşamada satır satır okuyup düzelten dostum Neşe ŞEN'i de burada minnetle zikretmeliyim. Son olarak, bu süreç boyunca beni tolere edip elinden gelen her türlü desteği gösterdiği için sevgili eşim Yakup ŞİMŞEK'e ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR LİSTESİ

Eser Kısaltmaları

Bez. : Bezeklik Mektupları; Yutaka Yoshida, *Three Manichaean Sogdian Letters unearthed in Bäzäklik, Turfan*, Kyoto: Rinsen Book Co., 2019.

BTT 41: Adam Benkato, *Studies on the Sogdian Epistolary Tradition*, Berliner Turfantexte XLI, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2018.

COUL: Corpus of the Old Uighur Letters; Takao Moriyasu, *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*, Berliner Turfantexte XLVI, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2019.

DS : *Derleme Sözlüğü*, I-VI (4. Basım), Ankara: TDK Yayınları, 2019 (İlk basım 1968-1969).

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk; Ziyat Akkoyunlu ve Ahmet Bican Ercilasun, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 2. Basım, Ankara: TDK Yayınları, 2015.

GMS : Grammar of Manichaean Sogdian; Ilja Gerschewitsch, *A Grammar of Manichean Sogdian*, Doktora Tezi, Londra: University of London, 1943.

Katalog: Alim Feyzulaev, Mirsadiq Iskhakov, Pavel Lurje ve Alisher Ikramov (Ed.) (2022). *Catalogue of Sogdian Writings in Central Asia*, Semerkant: International Institute for Central Asian Studies.

KB : Karabalgasun Yazıtı; Yutaka Yoshida, "Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version", *Modern Asian Studies Review*, 11, s. 1-139, 2020.

M III : Albert von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Nebst Einem Christlichen Bruchstück aus Bulayıq, Berlin: ABAW, 1922.

MOTH: James Hamilton, *Manuscrits Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, I-II. Paris: Peeters France, 1986.

TS : *Tarama Sözlüğü*, I-VIII, 4. Basım, Ankara: TDK Yayınları, 2019 (İlk basım 1971).

TSD : Turco-Sogdian Documents; Nicholas Sims-Williams ve James Russell Hamilton, *Turco-Sogdian Documents from 9th–10th Century Dunhuang*,

(Çev. Nicholas Sims-Williams), Corpus Inscriptionum Iranicarum (pt. II/ vol. III/3), Londra: School of Oriental and African Studies, 2015.

U II : Uigurica II; Friedrich Wilhelm Karl Müller, *Uigurica II*, Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, 1911.

UW : *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Bkz. Röhrborn 2015, Röhrborn 2017, Wilkens 2021c, Wilkens 2023.

VATEC: Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Altt%C3%BCrkische_Text_in_sogdischer_Schrift.htm

Diğer Kısaltmalar

ATSS : Alttürkische Texte in Sogdischer Schrift (Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler).

bkz. : Bakınız

BTT : Berliner Turfantexte

ET : Eski Türkçe

h. : hükümdarlık zamanı

Mz : Mainz

r : recto (ön yüz)

Sğd. : Soğdca

Skr. : Sanskrit

TDK : Türk Dil Kurumu

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

v : verso (arka yüz)

vb : ve benzeri

GİRİŞ

0.1. Soğd Tarihi

Soğdlar Eski Türk tarihinde oldukça tesiri olmuş bir halktır. Türklerin siyasetini, tarihini, ekonomisini, diplomatik ilişkilerini, kültürünü ve dilini ilişkide oldukları yüzyıllar boyunca her daim etkilemiş, dönüştürmüşlerdir. Soğd bölgesinden ve yerleşik halkı Soğdlulardan bahseden ilk kaynak, MÖ 6. yüzyıldaki Ahameniş İmparatorluğuna aittir. I. Dairus'un diktirdiği Behistun (Bisutun) Kitabesi bu anlamda bilinen en eski belgedir. Aynı zamanda Pers imparatorları I. Darius, I. Serhas, I. Artaserhas ve II. Dairus'un mezarlarının bulunduğu Nakş-ı Rüstem Yazıtları'nda ve Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'nın Vendidad adlı koleksiyonunda Soğdya'dan bahsedilir. Kitapta Zerdüştlerin tanrısı şöyle der: "Ben Ahura Mazda, yarattığım iyi ülkeler ve toprakların ikincisi, Sugdaların (Soğdlular) yaşadığı ovaydı" (Özdemir 2019: 3).

Soğdya'nın sınırları batıda Marginya, kuzeyde Harezm ve Taşkent, doğuda Fergana ve güneyde Baktirya-Toharistan'dan Hissar Sıradağları ile ayrılan, Zerefşan ve Kaşka Derya nehirlerinin oluşturduğu vadi üzerinde gelişmiştir (Compareti, 2002: 269). Şehir devletleri hâlinde yaşayan Soğdlar, yaşadıkları coğrafyada tarım ve ticarete dayalı bir ekonomi geliştirmişlerdir. Soğd ülkesinin merkezinde Semerkant şehri bulunur. Bunun yanında uzak bölgelerde kurdukları ticaret kolonilerinde yaşayan bir diasporaları mevcuttur. Şehir devletleri şeklindeki merkeziyetsiz yapılanması nedeniyle Soğdya çoğu zaman komşu güçlerin kontrolüne geçmiştir. Pers hâkimiyetinden sonra MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender komutasındaki Greklerin, MÖ 2. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar Kuşanların, 4. yüzyılda Hunların, 5. yüzyılda Akhunların, 6. yüzyılda Köktürklerin, 7. yüzyıldan itibaren ise Arapların egemenliğine geçmiştir (Eker, 2012a: 80). 751'de, Talas Savaşı'nda Araplara karşı mağlup olan Tang Hanedanı Orta Asya'da işgal ettikleri topraklardan çekilmeye zorlanmış ve bu bölgeler sistemli bir şekilde Tibetliler tarafından alınmıştır. Bu savaşın neticesinde gelecekte Soğdya'ya yönelik muhtemel Tang müdahaleleri engellenmiştir (Compareti, 2002: 277).

Bu süreçte en önemli hadiselerden biri MÖ 130'larda başlayan Çin'le elçilik ilişkileridir. Çin ile bu temasların artması İpek Yolu'nun oluşması ile neticelenmiştir. İpek Yolu'nun en önemli sonuçlarından biri ise Hintli ve Baktiryalı tacirler aracılığı

ile Budizm'in Çin'e kadar yayılması olmuştur. Orta Asya'da 4. yüzyılda vuku bulan Hun yayılması, bölgenin iktisadi tarihini Soğdların lehine değiştirmiştir. Soğdya Hunlara boyun eğip teslim olmuşken, Baktirya ve Kuzey Hindistan'da Hunlara karşı güçlü bir direniş olmuştur. Bundan dolayı, kervan ticaretini elinde tutan bu bölgeler Hun saldırılarıyla tahrip olurken, Soğdya Orta Asya'da demografik ve ekonomik açıdan gelişen bir merkez hâline gelir. İpek Yolu ticaretinde söz sahibi olan Kuşanlıların yerini artık Soğdlu tüccarlar almıştır (Vaissière, 2005: 71-73). 5. yüzyılda ise Soğdya bölgesini Akhunlar ele geçirmiştir. Daha sonrasında Köktürklerle başlayan Soğd bölgesindeki ve İpek Yolu'ndaki Türk hâkimiyeti, Soğd kentlerinin ve ticaretinin gelişmesinde özel bir yere sahip olmuştur (Kuzakçı, 2023). Soğd dili, Orta Asya'daki bütün ticaret kolonilerine yayılarak, İpek Yolu boyunca bir ortak ticaret dili -lingua franca- hâline gelmiştir. Soğd dili ticaretin dışında bazı dinlerin bölgede yayılmasında rol oynayarak bölgedeki dinler için de önem arz etmiştir. 7. yüzyılın ikinci yarısında ise Emevi Hanedanı (661-750) yönetimindeki Arap ordularının hızla ilerlemeleri nedeniyle Orta Asya'nın siyasi ve kültürel yapısı köklü şekilde değişir (Compareti, 2002: 276). 8. yüzyılda Arap orduları Soğd bölgesini tamamen fetheder. Soğd bölgesinin İslamlaşmasıyla Soğdların asimile olma süreci başlamış ve Soğdca prestij dil konumunu Farsçaya bırakmıştır.

Soğdya dışındaki ticaret kolonileri Soğd ticaretinin en mühim mekanizması olup Soğdların İpek Yolu boyunca etkinlik kazanmalarını sağlamıştır. Bunlar Çaç (Taşkent), Otrar, Yedisu ve Çin'de oluşturulmuş ticaret kolonileridir. Bozkırdaki ticaret kolonilerindeki faaliyetleri sonucu Soğdlar, konar-göçer halklarla yerleşiklerin bir arada yaşadığı temas noktaları oluşturmuşlardır (Kuzakçı, 2023). Çin'deki Soğdların koloni bölgelerinin izlerine Turfan ve Dunhuang'da bulunan pek çok resmî ve özel belgede rastlamak mümkündür. Ayrıca Soğdca belgeler özellikle Soğdca Antik Mektuplar, Çin'deki Soğd ticari faaliyetleri ve yerleşimlerinin varlığını ispatlar. Vaissière (2005: 74), 6.-8. yüzyıllar arası Soğdların Çin'de ayrı bir statülerinin olduğunu belirtir. Buna göre Çin ipeğinin Batı'ya ve Batı'nın egzotik ürünlerinin Çin'e tedarik edilmesi şeklindeki klasik ticari rollerinin yanı sıra, Soğdlar Çin ordularının ve batıya sürülmüş memurların iaşesinin vazgeçilmez bir unsuru olmuşlardır. Çin'de ipek ruloları para olarak kullanılmış, Orta Asya'daki memurların maaşları ipekle ödenmiştir. Tacirler bu ipeği iyi bir fiyata alıp yeniden ihraç etmişlerdir.

Soğdlar Çin kaynaklarında, memleketlerini gösteren Çince soyadları ile yer almıştır. Bunlar; K'ang (Semerkant), An (Buhara), Shih 石 (Çaç/Şaş), Shih 史 (Keş), Mi (Marmarg), Cao (Kabudan) ve He (Kuşaniye)'dir (Pulleyblank, 1952: 320). Soğdların Çin'deki rahat konumlarını kaybetmeleri 8. yüzyılda vuku bulan An Luşan isyanı nedeniyle olmuştur. Babası Soğd, annesi Türk olan An Luşan, Çin yönetimini ciddi anlamda sarsan ve yedi yıl süren bir isyan başlatmıştır. Bu isyan sadece askerî nitelikte bir isyan olmayıp bunun Türk-Soğd karma ortamında başladığı ve hem askerî hem de ticari bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır (Pulleyblank, 1952; Kuzakçı, 2023: 206). An Luşan İsyanı'nın Bögü Kağan'ın yardımıyla bastırılmasından sonra Çin'de Soğdlara karşı kötü bir tutum başlar:

> "Yabancı düşmanlığı/zenofobi sık görülmezken, isyandan sonra büyük ölçüde yabancı düşmanlığı artmıştır. Hu'ya[1] karşı yeni bir tutum, Çin'de Soğd kimliğinin asimilasyon süreçlerini başlattı. İkinci Tang döneminde, isyandan önce batılı kökenlerini gizlemeyen Soğd aileleri, isyandan sonra bütün Hu'lar gibi kökenlerini gizlemek zorunda kaldı." (Kuzakçı, 2022: 152-153).

Soğdların Çin'de kimliklerini gizlemeye başlaması, 8. yüzyıldan sonra kaynaklarda onlara dair bilgilerin hızla azalmasına sebep olmuştur. An Luşan isyanı, Soğd ticaret ağına ve Tang hanedanının ekonomisine büyük zarar vermiştir. 9. ve 10. yüzyıllarda Soğd ticaret ağının yerini artık farklı iki ağ alır. Biri Müslümanların elinde olan bir ticaret ağı olup Orta Asya yoluyla İran ve Rus prensliklerini birbirine bağlamıştır. Diğeri ise Maniheist ve Budist Uygurların hâkim olduğu Orta Asya'nın doğusu ile Çin'in kuzey-doğusunda işleyen bir ticaret ağı olmuştur. 10. yüzyılda ise Çin ve İslam/Batı arasındaki ticaret daha çok deniz yolları üzerinden gerçekleşmiş, kara İpek Yolu işlevini yitirmiştir (Vaissière, 2005: 75).

Özetle 8. yüzyıldan itibaren eşzamanlı olarak Soğdya'daki Soğdlar İslamlaşma etkisiyle, Çin'deki Soğdlar ise An Luşan isyanı sonrası asimile olma sürecine girmişlerdir. Bunun yanında Dunhuang'da bulunan ve 10. yüzyıla tarihlendirilen Soğdca metinlerden ve Yedisu bölgesinde bulunan Soğdca materyallerden Soğdların bu bölgelerde varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu Soğdca metinlerde pek çok Türkçe şahıs isminin ve Türkçe

[1] Bu ifade, III. yüzyıldan sonra Çinli olmayan toplulukları ifade etmek için kullanılan, özellikle ticaret için Çin'in kuzeyine yerleşen toplulukları adlandırmak için yaygın şekilde kullanılan bir tabirdir (Kuzakçı, 2022: 180, 77. dipnot). Çin kaynaklarında *hu* sözcüğünün karşıladığı anlamın dönemlere göre değiştiği görülmektedir. Bkz. Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 41, Livr. 4/5, 1952, s. 317-356.

etkisinin görülmesinden Dunhuang ve Yedisu'da ortak bir yaşama sahip olan bir Türk-Soğd topluluğu olduğu ortadadır. 11. yüzyılda Turfan Bezeklik'te bulunan Soğdca mektuplarda da yine Türkçe unsurlar Türkçe özel isimler dikkat çekmektedir. Bunun yanında aynı yüzyıla ait bir metin olan DLT'de Kaşgarlı Mahmud, Soğdlardan bahsetmektedir:

> **"Sogda.k** Balagasun'a konan bir kavim. Bunlar, Buhara ve Semerkand arasındaki Soğd'dandırlar; ancak Türkler gibi giyinip onların huylarını almışlardır." (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2015: 206).

Balasagun, Soğdca materyallerin bulunduğu Yedisu Bölgesi'ndeki şehirlerden biridir. En son 11. yüzyıla ait Turfan'da bulunan Soğdca dil malzemesi ve DLT'deki kayıtlardan sonra Soğdlara dair tarihî verilere rastlanamamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden 11. yüzyılda Balagasun'da iki dilli Soğdların olduğu, fakat sadece tek dil olarak Soğdca konuşan kişilerin artık kalmadığı anlaşılmaktadır. 10. ve 11. yüzyıllarda Turfan, Dunhuang ve Yedisu'da Türklerle iç içe yaşadıkları anlaşılan Soğdlar zamanla Türkleşmiştir. Batıda Soğdya'da Farslaşan, doğuda Türkleşen Soğdlar bu yüzyıl itibariyle tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Gauthiot'un Arap akınlarından doğuya kaçan Soğdların daha sonra Moğollar tarafından katliama uğradığına ilişkin görüşüne Barthold katılmamaktadır. Ona göre, Soğd halkı dillerini Moğol istilasından çok önce kaybetmişti, çünkü Moğolca kaynaklarda "Soğd" adı hiç geçmemiş, ticareti "Sartaklar" veya "Sartaullar" olarak adlandırılan Taciklerle yapmışlardır (Barthold, 2021: 205). Bununla beraber Abdurrishid Yakup (2004: 398-399), Dunhuang'da bulunan Uygurca bir mektupta geçen *Şi Tonçi* ismindeki Şi unsurunun Çin'de Soğdlar tarafından kullanılan dokuz soyadından biri olabileceğine işaret eder. Buna göre Keş şehrinden geldiğini gösteren bu soyadın, Yuan dönemine ait olduğu anlaşılan bu mektupta geçmesi önemlidir. Soğdca bir aile adının bu kadar geç tarihli bir Uygurca metinle tanıklanması, tarihî açıdan belki Soğdlara dair son kayıttır.

0.2. Türk-Soğd İlişkileri

Türkler ve Soğdların ilişkileri kesin olarak 6. yüzyıldan sonra takip edilebilmektedir; fakat araştırmacılar bu ilişkinin daha önceki yüzyıllardan başlamış olduğunu tahmin etmektedirler:

> "Soğdluların Türk halklarıyla ilk kez ne zaman karşılaştıklarını söylemek zordur. Göktürklerin VI. yüzyılda kendi kağanlıklarını kurmalarından birkaç yüzyıl önce

> gerçekleşmiş olması mümkündür. Ancak sadece bu dönemden itibaren Göktürk-Soğd ilişkileri konusunda kesin bir şey söylemek mümkündür. Altay Türklerinin Çin'le olan ilişkilerinin, muhtemelen Buhara Soğdlularının soyundan olan ve daha sonra Gansu'ya yerleşmiş An Nopanto tarafından kurulmuş olması özellikle dikkat çekicidir. O, 545 yılında Kuzey Wei hanedanının hükümdarı tarafından elçi olarak Türklere gönderilmiştir (Liu Mau-tsai 1958,1:6-7) […] Soğdluların Altay Türkleriyle erken çağlardan itibaren tanışmış olması, o dönemde Altay demirinin çok önemli olmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Türkler Juan-Juanlar için demir ürünler hazırlıyor, Soğdlular ise uluslararası ticareti kendi denetimlerinde tutuyorlardı." (Marshak 2002: 299).

Soğdya bölgesi 4. yüzyılda Kidarit Hunlarının hâkimiyeti altına girmiştir. Kuzakçı (2023) Türk-Soğd ilişkilerini ele aldığı çalışmasında bu münasebeti Soğdya'daki Hun hâkimiyetinden itibaren ele alır. Önce Baktirya'yı idaresi altına alan Kidaritler, daha sonra Soğdya'ya hâkim olurlar. Burada Kidarit sikke ve mühürleri basılmaya başlanır. Soğdya'daki siyasi değişimler nümizmatik verilerle de takip edilebilir. Buna göre söz konusu dönemde Greko-Baktirya etkisindeki para sistemi yerini Sâsâni-Kidarit sikkelerine bırakır. Kidarit hâkimiyeti ile beraber kentsel büyüme ve yeni şehir yapılanmalarının ortaya çıktığına dikkat çekilmektedir. Hunların bölgedeki varlığının yıkım yarattığına dair yaygın kanaatin aksine, Hun egemenliği ile bu coğrafyada siyasi istikrarın sağlandığı ve demografi, ekonomi ve kentleşme açısından göze çarpan hızlı bir gelişmenin yaşandığı görülür (Kuzakçı, 2023: 185-189). Bunun yanında Dunhuang'da bulunan 4. yüzyıla ait Soğdca Antik Mektuplar'da *xwn* "Hun" ismi tanıklanmaktadır. Soğd tüccarların 4. yüzyılda İpek Yolu boyunca aktif oldukları ve koloniler kurdukları bilinmektedir. Bu koloni bölgelerinde de zaman zaman Türk devletlerinin tabiiyeti altında bulundukları tahmin edilebilir (Sundermann, 2016: 29).

5. yüzyılın ortalarında Hindistan'daki Guptaların ve Baktirya'daki Sasanilerin karşı saldırıları sonucu Kidaritlerin gücü azalmış ve yerlerini gücünün doruğundayken sınırlarını Tarım Havzası'dan İran'a ve Kuzey Hindistan'a kadar genişleten bir imparatorluk kuran Akhunlar (Eftalitler) almıştır (Compareti, 2002: 273). Soğdya'daki Akhun hâkimiyeti 6. yüzyılda Türk Kağanlığı'nın yükselişine kadar devam etmiştir.

560 yılında İstemi Yabgu, Sâsânilerle ittifakı neticesinde Akhunları ortadan kaldırmıştır. Böylece Soğdya'da Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti başlar. Soğd

coğrafyasının fethi ile Türk-Soğd toplumlarının kaynaşması daha da ilerlemiştir. Soğdların Türk Kağanlığı'na ticaret, çeviri ve diplomatik ilişkiler alanlarında hizmetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Türk Kağanlığı'na ait 6. yüzyıldan kalma en eski tarihli yazıtlar Soğdca oluşturulmuştur. Bugut Yazıtı, Hüis Tolgoy Yazıtı ve Batı Türk Kağanlığı sınırları içinde yer alan Mongolküre Yazıtı'nın Soğdca yüzleri bulunmaktadır. Vaissière (2005: 73), Türklerin adını tarihte ilk kez anan Çin ve Bizans kaynaklarında Soğdların Türklerin elçileri olarak hizmet ettiklerinin kaydedildiğine dikkat çeker. İstemi Yabgu'nun Bizans'a gönderdiği elçilik heyetinin başındaki kişi Maniakh adlı bir Soğdludur.

Türk Kağanlığına hizmet eden Soğdlar yönetim içerisinde zaman zaman birtakım sorunlara da neden olmuş, çeşitli hesaplarla başkalarının yararına çalışıp ya da kendi başına buyruk hareket etmişlerdir. Örneğin; kağanlıkta Chou hanedanından gelen Ch'ien-chin adlı prensesin, Çin'i yeniden birleştiren ve önceki Chou hanedanını tasfiye eden Sui hanedanlığı aleyhinde faaliyetleri olmuştur. Prensesin bu faaliyetlerinde kendisine yardım edenlerden biri An Sui-chia adında bir Soğdludur. Yine de Türk Kağanlığı içinde Soğdlar oldukça itibar görmüş, yüksek makam ve rütbeler elde etmişlerdir. Bu durum halk arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Hatta Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılma sebepleri arasında bu huzursuzluk da sayılmaktadır (Özdemir, 2019: 92-94). Çin kaynaklarında Türk devletinde *hu*'lara gösterilen aşırı iltifat nedeniyle kendi halkının kırgın olduğunu ve bu nedenle yakında mağlup olacaklarını tahmin ettiği kaydı bulunur:

> "In 629 the Chinese governor of Tai 代 Chou (modern Tai Hsien in northern Shansi), in a memorial to the throne concerning the situation among the Turks, alleged as one reason for expecting their imminent defeat that Hsieh-li's own people were resentful of the high favour shown to the *hu* at their expense. Only a summary of this memorial appears to exist but it evidently formed the basis for the following statement of the *T'ung-tien* and the *Old T'ang History*: '"Hsieh-li entrusted everything to the various *hu* and put his own people at a distance. The *hu* are grasping and presumptuous and by nature uncertain and changeable. So the laws were multiplied and the army was put into motion year after year. The people of the nation (i.e. the Turks) resented it and the tribes deserted." (Pulleyblank, 1952: 323).

Soğdların diplomatik ve bürokratik hizmetleri yanında ayrıca Türk Kağanlığı ile Çin arasındaki ticarette de aktif bir rol aldıkları görülür. Mukan Kağan döneminde Çin'den vergi olarak alınan ipek ruloları, Soğdların önerisiyle ve girişimiyle batı

pazarlarında satılmış ve vergiyle elde edilen gelirden ayrıca kâr edilmiştir. Türk Kağanlığı Soğdlara İpek Yolu boyunca güvenlik ve istikrar sağlamışken, Soğdlar da ticaretleriyle Türk Kağanlığı'nın ekonomisine ve diğer yandan diplomatik ilişkilerine katkı sağlamışlardır (Kuzakçı, 2023). Birbiri ardına gelen Türk kağanlıklarının koruması altında Soğd ticareti gelişrerek tüm Avrasya bozkırına yayılmıştır. Örneğin; Bizans'ın kuzey sınırı Kırım'da, Soğdlu tüccarlar bugün hâlâ kendi adlarını taşıyan (Sudak) bir limana sahip olmuşlardır (Vaissière, 2005: 73-74). Peter Golden (2006) Türkçeye Soğdca unsurların girişi daha ziyade Bozkır Uygur Kağanlığı ile ilişkilendirilse de aslında Halifeliğin Orta Asya İran sahasındaki fetihlerinden sonra, zaten köklü bir değişmenin başladığını ve Soğdların Türklerle daha yakın hâle geldiğini belirtmektedir. Buna göre Soğdya'daki İslam fetihlerinden sonra Türk Kağanlığı'nın ikinci döneminde bir Türk-Soğd yakınlaşması başlamıştı.

Türk Kağanlığı'nın yeniden bağımsızlığını elde ettikten sonra güçlenen Türk Kağanı Kapgan Kağan, 150 yıldan beri Göktürkler içerisinde yaşayan ancak devletin yıkıldığı dönemde Çin'e bağlanan Soğdlu ailelerin ve diğer Türk boylarının geri iadesini talep etmiştir. Başlangıçta bu teklifin yerine getirilemeyecek olduğu düşünülse de nihayet kabul edilerek Göktürk ve Soğdlu aileler kuzeye geri gönderilmiştir (Özdemir, 2019: 99). Bu aileler birkaç bin çadırdan oluşan büyük bir topluluktur. Pulleyblank (1952), Kapgan Kağan'ın geri istediği bu boyların Çin kaynaklarında "Altı Hu Bölgesi" olarak geçen ve Ordos'ta ikamet eden büyük bir Soğd kolonisi olduğunu ortaya koymaktadır. Orhon Yazıtları'nda geçen *altı çub sogdak* ifadesinin Çin kaynaklarında geçen "Altı Hu Bölgesi" ile aynı bölgeye karşılık geldiği düşünülmektedir. Bütün bunlardan yola çıkan Pulleyblank (1952: 318, 350-354), Soğdların Türklerle birlikteliğinin harici ilişkiler veya yönetici-tabi halk ilişkisinin çok ötesinde olduğu kanaatindedir. Soğdya'yı kontrol eden Batı Türkleri dışında Moğolistan'daki Türkler arasında, kağanlık sarayında oldukça önemli sayıda Soğdlunun yaşadığı anlaşılmaktadır. Ordos dışında Lop Nor bölgesinde dört şehirden oluşan bir Soğd kolonisi yer almıştır. Buradaki Soğdlar da Türklerle ortak bir yaşam sürdürmüş ve zamanla Türkleşmiştir. Türkler ve Soğdlar arasındaki evliliklerden haberdar olan Çin kaynakları, bunlar için *tsa-hu* "karışık(melez) hu" ifadesini kullanmıştır. *Tsa-hu,* Türklerle karışmış Soğdları veya An-Luşan isyanından sonra Uygurların himayesiyle Çangan'da bulunan Soğd tüccarları karşılamıştır.

Türk Kağanlığı'nın ikinci döneminden kalma yazıtlarda Soğdluların adı, batıya yapılan seferlerde anılmaktadır. Bu seferlerde Soğdluların düzene sokulmasının amaçlandığı görülür. Soğd adı, bu dönem yazıtlarından Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında geçmmektedir (Aydın, 2017: 3). Köl Tigin Yazıtı'nda Köl Tigin'in cenazesine gelen kişiler arasında *berçiker/berçeker* adı geçer: *kurıya kün batsıkdakı sogd(ak) berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti* (KT K 12). Buradaki *berçiker* genellikle Soğdlardan gelen temsilcinin adı şeklinde, ayrı bir özel isim olarak veya "İranlı/Fars" anlamında düşünülmektedir (Aydın, 2015: 74; Ölmez, 2015: 346; Şirin, 2019: 309). Krippes (1991: 72) ise, Klyaştornıy'ın bu sözcüğü Soğdca *prcykr "göçmen, mülteci" şeklinde izahına dikkat çeker. Ona göre eğer bu izah doğruysa, yazıtta Soğdya'dan Türk Kağanlığı'na sığınan göçmenlerden bahsedilmektedir. Nitekim Bilge Kağan'nın hükümdarlık dönemi Orta Asya'daki Arap fetihlerine denk gelmektedir.

Türk-Soğd ilişkilerinin Uygur Kağanlığı ve sonrasında daha da gelişerek devam ettiği anlaşılmaktadır. 6. yüzyılda Türk Kağanlığı'ndan kalan Soğdca yazıtların yanında, 8. yüzyılda Uygur Kağanlığı'ndan kalma Karabalgasun ve Servey yazıtlarının da birer yüzü Soğdcadır. Bunun dışında Mani dininin kabulü öncesi Uygur Kağanlığı'nın ilk dönemlerinden kalma Şine Usu Yazıtı'nda Moyunçor Kağan, Çinliler ve Soğdlar için Bey Balık şehrini yaptırdığını kaydeder. Kağanlığın erken dönem yazıtlarından bir diğeri olan Taryat Yazıtı'nda da *tavgaç sogdak* ifadesi geçer. Erhan Aydın'a göre (2017: 5) Bögü Kağan öncesine ait Taryat ve Şine Usu yazıtlarında geçen bu ifadelerden, Uygur Kağanlığı sınırları içerisinde çok sayıda Soğd ve Çinli kişilerin olduğu sonucu çıkarılabilir. Uygur Kağanlığı'nda Soğdlara gösterilen ilgi esas olarak Bögü Kağan döneminde oldukça belirgin bir hâl almıştır. Çin'deki An Luşan isyanını bastıran Bögü Kağan, bu süreçte Soğdlu Mani rahipleriyle tanışmış ve Maniheizm'i benimsemiştir. İsyanı bastırdıktan sonra ülkesine 4 Soğd rahiple dönen kağan, halkın da bu dini benimsemesini istemiştir. Bu rahiplerden birinin adı Karabalgasun Yazıtı'nda Huei-Hsi olarak geçer (Özdemir, 2019: 114). Karabalgasun Yazıtı dışında Bögü Kağan'ın Maniheizm'i kabul edişi Türkische Turfantexte serisinin 2. cildinde yayımlanan A metninde de anlatılmaktadır. Bu metin Maniheist Uygur edebiyatının ilk metni kabul edilir. Mani dininin kabulünden sonra Uygurlar arasında Soğdların etkisi daha da artmıştır.

Soğdlar Uygurların Maniheizm, Budizm ve hatta Hıristiyanlık gibi çeşitli dinleri ve dolayısıyla bu dinlerin yazıldığı çeşitli alfabeleri benimsemelerinde aracı olmuşlardır. Uygurlar ve Soğdlar arasındaki yoğun temaslar Batı Uygur Kağanlığı zamanında Tarım Havzası'nda da devam etmiştir. 840'tan sonra Turfan bölgesine göç eden Uygurlar, bu bölgeye ulaştıklarında Soğdlar ve Çinliler başta olmak üzere çok dilli bir toplumla karşılaşmışlardır (Wilkens, 2021b: 115). Soğdya'da Arap hâkimiyetinden sonra göç eden, Çin'de ise An Luşan İsyanı'ndan sonra baskılanan Soğdlar; Turfan, Dunhuang ve Yedisu bölgelerinde Türk topluluklarıyla ortak bir yaşam içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Nihayetinde Kaşgarlı Mahmud'un ifade ettiği üzere Türkleşmişlerdir. Krippes (1991: 72), Kaşgarlı'nın bahsettiği Soğdların Türkler gibi giyinmesine dair benzer tanıkların 7. yüzyıldan kalma Pencikent duvar resimlerinde de bulunduğuna dikkat çeker. Buna göre Soğdların Türk tarzında kıyafetlerle tasvir edildiği bu resimlerle beraber düşünüldüğünde, Türklerin prestijli konumu karşısında Soğdların kültürel asimilasyon sürecinin en az dört yüzyıl boyunca devam ettiği ortaya çıkmaktadır.

0.3. Soğd Dili ve Edebiyatı

Soğdca, Soğdya bölgesindeki halkın konuştuğu Orta İrancaya ait dillerden biridir. Orta İran dilleri içinde Soğdca; Hoten, Tumşuk, Baktirya ve Harezm dilleri ile birlikte kuzey-doğu grubunda yer alır (Yoshida, 2010: 279). Yaklaşık olarak MS 2. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kullanıldığı tahmin edilen Soğdcaya ait dil yadigârları Orta Asya'da çok geniş bir alana yayılmıştır.

F. W. K. Müller, Orta Asya'ya yapılan Alman Turfan Seferleri'nde bulunup getirilmiş çok çeşitli el yazmalarının tanımlanması ve tasnif edilmesi ile görevlendirilmiştir. 1904'te "Handschrift enreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan II" adlı yazısında yayımladığı fragmanlar içinde küçük bir parçanın Pehlevice ile ilişkili fakat ondan farklı bir İran dilinde yazılmış olduğunu ileri sürer. Daha sonra F. C. Andreas, Müller'in başka bir makalesine yazdığı notta bu "bir çeşit Pehlevice" denilen diyalekte "Soğdca (Sogdian)" adını verir. Andreas'ın, Biruni'nin *el-Âsârü'l-Bakîye* adlı eserinde verilen bilgilerden yola çıkarak yaptığı bu adlandırmayı sonrasında Müller de onaylar. Bundan önce ise daha 1876'da Pierre Lerch, Buhara'da bulunan sikkelerin üzerindeki bilinmeyen bir dile ait yazılar için "Soğdca" adını kullanmıştır. Soğdcanın bir dil olarak bilim dünyasında ortaya çıkışı bu şekildedir (Gharib, 2004: xiii; Dresden, 1983: 1217-1218).

Soğdca dil yadigârlarının bulunduğu yerlere bakıldığında bunlardan Karabalgasun Yazıtı bu eserlerin en kuzeyde bulunanı olup bu dilin sınırlarını Kuzey Moğolistan'a kadar genişletir. Pakistan'ın kuzeyindeki Soğdca kaya yazıtları ise bu dilin eldeki verilere göre güneydeki en uç noktasını oluşturmaktadır. Semerkant'tan Khumdan'a, Karabalgasun'dan Kuzey Pakistan'a kadar uzanan bu Soğdca dil malzemesi Soğd kültürünün bu coğrafyadaki geniş etkisini göstermektedir. Bu yaygınlık nedeniyle Pelliot, Soğdcadan MS ilk bin yıl boyunca Orta Asya'da kullanılan bir *lingua franca* olarak bahsetmiştir (Gharib, 2004: xviii). Soğd dilinin, sadece Soğdya bölgesinde konuşulmayıp ticaret kolonileri vasıtasıyla İpek Yolu boyunca tüm Orta Asya'ya yayılmış olması, bu dilin bir *lingua franca* hâline gelmesini sağlamıştır. Ticaretin yanında pek çok dinin aracı dili de yine Soğdca olmuştur:

> "Soğdca; sözlü veya yazılı 'kutsal' bir dil hâline gelmemiş, aksine, profan ilişkilerin ve faaliyetlerin dili olagelmiş, bununla birlikte, Orta Asya'da Budist, Nesturi Hristiyanlık ve Manihaizm vd. dinlere ait eserlerin yazı dili olarak kullanılmıştır." (Eker, 2012a: 86).

Soğdcanın bu prestijli durumu bölgedeki siyasi gelişmeler neticesinde değişmeye başlar. İran'ın, Müslüman Araplar tarafından fethinin ardından Perslerin ve Soğdluların yeni bir kimlikle, İslâmî 'Fars' kimliğiyle tarih sahnesine çıkmaları ile Soğdcanın hâkimiyeti sona ermiştir. 8. yüzyılın başlarında Maveraünnehir'in İslamlaşmasıyla Soğdların Farslaşma ve Türkleşme süreci başlamıştır (Eker, 2012a: 85-86). Soğd dilli halklar 8. yüzyılın sonundan başlayarak 9. yüzyıla kadar gitgide Soğdca konuşmayı ve yazmayı terk etmiş ve Soğdya topraklarında Fars-Tacik, Tanrı Dağları'ndan kuzeydeki kolonilerde ise Türk diline geçmişlerdir (Marshak, 2002: 299). Buna rağmen Soğdcanın daha küçük bir bölgede 13. yüzyıla kadar konuşulduğu tahmin edilmektedir. Bugün ise Tacikistan'ın Zerafşan nehrinin kollarından biri üzerinde yer alan Yagnob vadisinde konuşulan Yagnobi diyalektinin Soğdcadan günümüze miras kalan tek dil olduğu düşünülmektedir (Eker, 2012b: 146; Gharib, 2004: xviii). Bu diyalektin söz varlığında Türkçe kökenli alıntılar bulunur. Bunlar içinde hangilerinin Eski veya Orta Türkçeden hangilerinin Özbekçeden alındığının ayırt edilmesi gerekmektedir (Krippes, 1991: 74).

0.3.1. Soğdca Eserlerin Bulunuşu ve Neşirleri

Soğdca eserler Budizm, Maniheizm ve Nesturi dinlerine ait metinler ile sivil metinler ve yazıtlardan oluşan geniş bir külliyatı oluşturur. Bunlara ayrıca çeşitli sikkeler ve çanak çömlek parçaları üzerindeki yazıları da eklemek mümkündür. Budizm çerçevesinde yazılmış eserler, Soğdca külliyatın ağırlıklı kısmını teşkil eder.

Soğd dilli eserlerin keşif tarihi açısından bakıldığında ilk bulunan eser Karabalgasun Yazıtı'dır. Rus heyeti tarafından ilk olarak 1889'da parçaları bulunan bu yazıtın Soğdca kısmı Radloff tarafından anlaşılmamış ve Eski Uygurca zannedilmiştir (Ölmez, 2015: 240). Daha sonra Sir Aurel Stein'ın Dunhuang'daki araştırmaları, Alman heyetlerinin Turfan seferleri ve Fransız ve Rus araştırma ekiplerinin de çalışmaları ile daha fazla Soğdca eser gün yüzüne çıkarılmıştır. Tacikistan'da Sovyet bilim adamlarınca bulunan Mug Dağı Belgeleri ile bu keşifler devam etmiştir. Son olarak daha yakın bir zamanda, 1987-1988 yıllarında, Kuzey Pakistan'da yüzlerce Soğdca kaya yazıtı ortaya çıkarılmıştır (Gharib, 2004: xix-xxvi).

Bu ortaya çıkarılan Soğd külliyatının büyük çoğunluğunu oluşturan dinî eserler, çok büyük oranda çeviri metinlerdir. Budist metinler Çince ve Hintçe, Maniheist metinler Orta Farsça ve Partça, Hıristiyan Nesturi metinleri Süryanice orijinallerinden yapılan tercümelerdir. Soğdlar bu dinî metinleri farklı dillerden Soğdcaya çevirmekle kalmamış, bu eserlerin Türkçeye çevrilmesinde de oldukça etkili olmuşlardır.

0.3.1.1. Antik Mektuplar

En eskileri ikinci yüzyıla ait olduğu anlaşılan ve üzerinde Soğdca yazılar bulunan sikkeler hariç tutulursa, dillik kıymeti bulunan Soğdcanın en eski belgeleri "Antik Mektuplar"dır (Gharib, 2004: xix). Bu mektuplar Stein tarafından bulunan diğer eserler gibi, bugün Londra'da British Museum'da muhafaza edilmektedir (Livšic, 2008: 290). Mektuplar, Sir Aurel Stein tarafından 1907 yılında çıktığı keşif gezisi sırasında Çin'in Kansu eyaletinde Dunhuang ile Loulan arasındaki güzergâhta bulunmuştur Stein, bu belgelerin muhafazası için istisnai bir şekilde uygun iklim şartlarının oluştuğu tahkim edilmiş bir gözetleme kulesinin holünde bir posta çantasında mektuplar ve çeşitli ahşap tabletler ele geçirmiştir. Stein o zaman için bilinmeyen bir dilde yazılmış olan bu sekiz mektubun İranî kökenli bir dile ait

metinler olabileceğini tahmin eder. Ayrıca arkeolojik ve palaeografik kanıtlardan hareketle mektupları 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirir (Gharib, 2004: xix; Eker, 2012a: 88). Henning (1948) metinlerin ortografik özelliklerinden ve daha sonra içeriklerinden hareketle, özellikle ikinci mektupta Çin'in içinde bulunduğu duruma dair bir rapor gibi anlatılan olayları tarihî kaynaklarla karşılaştırarak mektupların 312-313 yıllarına ait olması gerektiğini ortaya koyar.

1911'de A. Cowley tarafından yapılan bir okuma girişimi başarısız olur. Daha sonra R. Gauthiot bu metinlerin Soğd dilinde yazıldığını fark eder. 1931 yılında Reichelt, *Die Sogdischen Handschriftenreste des Britischen Meseums* adlı çalışmasının ikinci cildinde bu metinleri deşifre edip transkripsiyonlu olarak yayımlar. Yakın zamanda ise F. Grenet ve N. Sims-Williams "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters" (1987) adlı yazıda bu mektuplar hakkında bilgi vermişlerdir. Mektuplarla ilgili bütün bir literatürün verildiği çalışma yine Sims-Williams tarafından 1985'te yapılmış ve *Encyclopedia Iranica*'da yayımlanmıştır (Gharib, 2004: xix).

Bu sekiz mektuptan beş tanesi neredeyse tamamen korunmuş metinlerdir, sadece mektupların katlandığı yerlerdeki sözcükler tahrip olmuştur. Kalan mektup fragmanları ise oldukça parçalı durumdadır (Sims-Williams 1985: 7; 2017a: 171). Miwnay adlı özgür bir kadının annesine hitaben yazdığı 1 numaralı mektupta, Miwnay'in kocası Nanai-dhat tarafından terk edilmesi sonucu yaşadığı sıkıntılar ve yardım için başvurduğu kişilerin cevapları anlatılmaktadır. Mektuba göre Miwnay annesinin yanına dönmek için yardım istemektedir. Konsey üyesine bu konuda dilekçe vermiş ve çözüm için oradan oraya yönlendirilmiştir. Kocasının akrabası, gitmesine razı olmadığı için kimse ona yardım etmez; kimsenin borç da vermediği, parasız pulsuz perişan bir hâlde kalan bu kadın, en son bir rahibin yanına sığındığından bahseder[2]. 3 numaralı mektup yine aynı kadın tarafından bu sefer kocasına yazılmıştır (Henning, 1948: 615, 2. dipnot). Memleketinden uzakta

[2] Mektupların Nicholas Sims-Williams tarafından yapılan İngilizce çevirilerine şu adresten ulaşılabilir: https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html [Erişim tarihi: 28.02.2023]. Ayrıca bkz. W. B. Henning, "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 11 (3/4), 1948, No. 4, s. 601-615; V. A. Livşiç, "The Sogdian "Ancient Letters" (I, III)". *Iran & the Caucasus*, 12 (2), 2008, s. 289-293; V. A. Livşiç, "The Sogdian "Ancient Letters" (II, IV, V)", A. A. Orlov ve B. Lourié (Ed.), *Symbola Caelestis, Scrinium V* (Gorgias Press, Piscataway, 2009, s. 344-352. Türkçe çeviri için ayrıca bkz. Gamze Özdemir, "Türk-Soğd İlişkileri", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2019, s. 67-76.

Dunhuang'da tek başına sıkışıp kaldığını, görevlilerin kendisini kocasına ya da annesine göndermeleri için kaç kez başvuruda bulunduğunu ama sonuç alamadığını anlatmaktadır. En sonda ise, bir köpek veya bir domuzun karısı olmayı tercih ederdim diyerek öfkesini dile getirir. Mektubun kenarına kızı tarafından iliştirilen notta da ortadan kaybolan tanıdıkları bir Soğdlunun borçları nedeniyle annesi ve kendisinin Çinlilerin hizmetkârı hâline geldikleri belirtilmiştir.

Semerkant'a gönderilmek üzere yazılan ikinci mektup en uzun mektuptur ve o dönem Çin'de cereyan eden olayların, Çin'deki Soğdluların vaziyetinin bir raporu gibidir. Henning (1948) bu mektupta anlatılan olaylardan yola çıkarak mektupların tarihini belirlemiştir. Özellikle burada geçen Soğdca *xwn* "Hun" kelimesi tarihlendirmede kilit rol oynamıştır. Mektuptaki bu kelime aynı zamanda Avrupa Hunları ile Uzak Doğu'daki Hsiung-nular arasındaki bağlantıyı kurmada tarihî açıdan büyük bir öneme sahiptir (Sims-Williams, 1985: 8). Nanai-vandak adlı ticari temsilci efendisine yazdığı bu mektupta Loyang ve Yeh şehirlerinin Hunlar tarafından yağmalandığı, Çin İmparatoru'nun Loyang'dan kaçtığına dair söylentiler işittiğini anlatır. Çin'in içinden uzun zamandır haber alamadığından, bir mektup ya da gelen giden olmadığından bahseder. Kıtlık, istila gibi felaketler üst üste gelmiştir ve yollar kapalıdır. En sonunda gönderdiği para ve nasıl işlemlere tabi tutulup paylaşılması gerektiği, Takhschi-vandak adlı yetime de bu kârdan payının verilmesi gerektiği gibi konulara temas ederek mektubu bitirir.

4. mektup efendisinin isteği üzerine yaptığı ticareti anlatan bir hizmetkâra aittir. Altınları ne kadara sattığını, satmak üzere efendisine getirmek için şarap bulamadığını ve efendisinin istediği sebzelerin neler olduğunu soran kısa bir mektuptur. Anlam bütünlüğü korunmuş hâlde bulunan son mektup olan 5 numaralı mektup da ticari faaliyetlerle ve Çin'in durumuyla ilgili bir rapor gibidir. Bu mektupta da Çin'in içinden kötü haberler geldiğinden ve ticaret yapan Soğdluların zor durumda olduğundan bahsedilir. Kendisi ve pek çok Soğdlu Guzang'dan ayrılmak istemektedir ama oradan kalkan herhangi bir kervan yoktur. Metinde "beyaz" ve "siyah" anlamında ticari bir ürün olduğu anlaşılan kelimeler geçmektedir, fakat bulunla ne kastedildiği bilinmemektedir (Livşiç, 2009: 351).

Bu mektuplar; Çin'in içinde ve etrafında Soğdların ticaret kolonileri olduğunu, buradaki ticari temsilcilerin memleketlerine, Semerkant ve Buhara'ya mektuplar gönderdiklerini ve bu mektuplar vasıtasıyla karşılaştıkları zorluklardan,

Çin'deki karışıklıklardan, çeşitli emtialara ait son fiyatlardan ve aileleri ve arkadaşlarından haber verdiklerini göstermektedir. Mektupların içeriğindeki olaylardan tarihlerinin oldukça erken olduğu zaten anlaşılsa da ayrıca dil ve imlâ özellikleri ve Budizm ve Maniheizm dinlerine hiçbir atıf içermemesi, özellikle Tanrıça Nanai'ya hürmet ifadeleri bulunması, Çince aile isimlerinin henüz olmaması ve Hintlilerle ilişkilere dair izlerin görülmesi gibi özelliklerden de bu metinlerin diğer Soğdca eserlere göre daha eski olduğu anlaşılmaktadır (Henning, 1948: 602-603). Mektuplarda Soğdca kişi isimleri yanında bazı isimlerin Hint dilinden geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 2 numaralı mektupta "Louyang'a vardıklarında Hintlilerin ve Soğdluların açlıktan öldüğü"ne dair bir ifade yer almaktadır. Bazı ticari terimler için de Sanskrit alıntıların kullandıldığı dikkati çeker (Sims-Williams, 1985: 8).

Mektuplardaki yazı daha az kursiv bir biçimdedir ve standart Soğd yazısından harf sayısı ve bazı harflerin biçimi açısından farklıdır (Sims-Williams, 1985: 8)[3]. Ayrıca daha sonraki yüzyıllarda Soğdcada bulunmayan bazı ideogramların burada kullanıldığı görünmektedir (Henning, 1948: 602). Tüm bu özellikler mektupların dillik özellikler açısından da Soğdcanın en eski belgeleri olduğunu ortaya koymaktadır.

0.3.1.2. Budist Eserler

Hindistan'da doğan Budist dini, Orta Asya'da Türkistan'a ve Çin'e Soğd misyonerleri aracılığı ile yayılmıştır (Kuzakçı: 2022: 63). Bununla birlikte Hsüen-Tsang'ın Semerkant ve Semireçiye şehirlerinde Budist tapınaklar gördüğünü kaydetmesine rağmen, bu Soğdya bölgesinde tek bir Budist Soğdca eser bulunamamıştır (Walter, 2006: 34-35). Budizm'in Soğdya bölgesindeki etkisi[4], hangi yüzyıllarda mevcut olduğu tartışmalı olsa da Soğdların Çin Budizmi'ni etkiledikleri ve Çin'in içinde ve sınır bölgelerinde Budizm'i yaşadıkları anlaşılmaktadır. Soğd kökenli Budist rahipler bilhassa Çin'in güneyindeki Budizm'i etkilemiş ve Hintçe orijinalindeki pek çok eseri Çin'e getirip aktarmışlardır (Walter, 2006: 23). Sınırlı tarihî verilere rağmen; Soğdların karmaşık dinî-kültürel yapılarının, Çin ve Hint

[3] Bu mektupların kronolojik olarak standart Soğdcadan ayrılan özellikleri yanında diyalektikal bazı farklılıklar da içerdiğine işaret eden Sims-Williams, fonoloji, morfoloji ve söz dizimi açılarından bu farklılıklara kısaca şu yazısında temas eder: Nicholas Sims-Williams, "Ancient Letters", *Encyclopedia Iranica*, Cilt II/1, 1985, s. 7-9. Yazıya çevrimiçi erişim adresi için bkz: https://iranicaonline.org/articles/ancient-letters (Erişim tarihi: 01 Mart 2023).

[4] Soğdya bölgesinde Budizm'in izleri çok kısıtlıdır. Pencikent'te Buda'nın bir duvar resmi, Semerkant'ta ise Bodhisattva Avalokiteşvara'ya ait bir bronz heykel bulunmuştur (Kuzakçı, 2022: 77-78).

diline hâkimiyetlerinin ve neredeyse yarı göçebe şekilde yaşam tarzlarıyla gelen hareket kabiliyetlerinin Orta Asya ve Çin Budizm'ini zenginleştirdiği aşikârdır (Walter, 2006: 63). Tarım Havzası'nda Türklerin Budist dinini tanımalarında ve bu dine ait eserlerin aktarılmasında yine Soğdlar aracılık etmiştir. Tarihî ve dillik veriler bunu göstermektedir. En başta Budist Uygurca metinlerin yazımında Soğd yazısının kullanılması ve Sanskrit kökenli kimi dinî terimlerin Soğdca üzerinden alınan biçimlerinin metinlerde yer alması bu durumu belgelemektedir.

Soğdca Budist eserlerin neredeyse tamamı Dunhuang'daki Bin Buda mağaralarında bulunmuştur (Gharib, 2004: xix). 1907 yılında gerçekleştirdiği Turfan seferinde Sir Aurel Stein, Bin Buda mağaraları içinde yer alan gizli bir kütüphaneden haberdar olur. Bu mağara kütüphanesinin istilalara karşı tahminen 10. yüzyılda kapatıldığı ve o zamandan beri açılmadığı düşünülmektedir. Stein, yoğun ısrarları sonucu buradan sorumlu rahibi ikna eder ve mağaranın içindeki duvarla örülmüş bu gizli odada binlerce elyazması rulo eserle karşılaşır. Türkçe, Çince, Soğdca, Toharca gibi farklı dillerde olan eserlerin önemli bir kısmı literatürde daha sonra "Soğd" adı verilecek olan alfabe ile yazılmıştır. Stein bunca yazmadan ancak bir kısmını, 24 sandık kadar eseri ülkesine götürebilir (Ercilasun, 2010: 263-264; Gharib, 2004: xix). Onun getirdiği bu eserler bugün British Museum'da muhafaza edilmektedir. Stein'den bir yıl sonra Paul Pelliot, aynı mağaraya gelir ve Çince olmayan materyallerin çoğunu taşır. Bu sayede Soğd edebiyatının pek çok eseri Paris Bibliothèque Nationale'da bulunmaktadır. 1914-1915'te Sergei Federoviç Oldenburg başkanlığındaki Rus keşif heyeti de bu mağarayı ziyaret eder ve Petersburg'a götürdükleri fragmanlar içinde üç Budist Soğdca metin bulunur (Gharib, 2004: xx).

1902-1903 yıllarında Albert Grünwedel başkanlığında, keşif mahiyetindeki ilk Turfan seferini gerçekleştiren Alman heyeti, bu seferden 46 küçük sandıkla döner. Daha sonra Albert von Le Coq başkanlığında ikinci bir Turfan seferi başlatılır. 1904-1907 yılları arasında süren bu seferde de Uygurca, Çince, Soğdca gibi dillerde pek çok elyazması eser ele geçirilir (Ercilasun, 2010: 263).

Dunhuang'da bulunan Soğdca metinlerin büyük bir çoğunluğu, Turfan'da bulunan Soğdca metinlerin ise üçte biri Budist çevreye aittir. Budist çevreye ait Sodğca metinlerin büyük kısmı Çince orijinallerinden yapılan çevirilerdir (Henning, 1946: 713). Budist Soğdca metinler içinde yalnız "Sarhoşluk İçkisinin Kınanması Sutrası" (*Sūtra of the Condemnation of Intoxication Drink*) metninde tarih

yazılmıştır. Burada Tang Hanedanı hükümdarlarından Kai-yüan'ın 16. yılı şeklinde verilen tarih, metnin 728 yılında yazıldığını göstermektedir. Geriye kalan metinlerde tarih bulunamamıştır; fakat Çinceden yapılan çeviri metinlerin yazıldıkları yüzyıllar, öncesinde Çinceye çevrildikleri tarihlerden yola çıkılarak ve yazı tipi, kâğıt gibi etkenlerin durumuna bakılarak metinlerin tahmin edilebilmektedir. Budist metinlerde kullanılan "Sutra" tipi yazıdan Soğdca Budist edebiyatın zirve döneminin 7. yüzyılın ikinci yarısı ve 8. yüzyılın ilk yarısı civarında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Tantrik metinler ve *dhārānī* metinlerinden, Dunhuang'da Budizm'e ait metinlerin 9.-10. yüzyıllarda hâlen Soğdcaya çevrilmesine devam edildiği görülür (Walter, 2006: 35-36).

Paris'te muhafaza edilen Budist Soğdca eserlerden bir kısmı, Soğdca çalışmalarının öncülerinden Robert Gauthiot tarafından neşredilir. 1911'de *Dīrghanakna-Sūtra*'yı, 1912'de ise bilinen en hacimli Soğdca metin olan *Vessantara-Jātaka*'yı tercümeleriyle beraber yayımlar. Yine hacimli bir eser olan ve Buda'nın karma adaleti hakkında açıklamalar yaptığı "İyi ve Kötü (Davranışların) Sebepleri ve Sonuçları Sutrası" (=*Sūtra of the Causes and Effects of Good and Evil (Actions)*) çevirisi, Gauthiot'un vefatından sonra 1920-28'de yayımlanabilmiştir (Walter, 2006: 36-37). 1940 yılında E. Benveniste, Paris'teki tüm Soğdca el yazmalarını *Textes Sogdiens* adlı çalışmasında yayımlar. Daha sonra yine Benveniste tarafından buradaki çoğu yazmanın tıpkıbasımları *Codices Sogdiani* (1940) adlı çalışmasında neşredilir (Gharib, 2004: xx).

Sir Aurel Stein tarafından Londra'ya getirilen Soğdca Budist metinler üzerine ilk çalışan kişi ise "Reste einer Sogdischen Ubersetzung des *Padmacintāmani-Dhārani-Sūtra*" (1926) adlı yazısı ile F. W. K. Müller'dir. Bu çalışmayı daha sonra H. Reichelt'in *Die Sogdischen Handschriftenreste des Britischen Museums* (I-II, 1928-1931) adlı kapsamlı eseri takip etmiştir. British Museum'daki Soğdca elyazmalarının neşredildiği bu çalışmanın birinci cildinde sadece Budist metinler yayımlanmıştır. Bunlar içinde *Vimalakirtinrdeśa-Sūtra* ve *Dhuta* ve *Dhyāna* metinleri gibi eserler yer almaktadır. Reichelt'in çalışmasının ikinci cildince ise Antik Mektuplar gibi diğer metinlerin yanı sıra *Vajracchedikā* ve "Sarhoşluk İçkisinin Kınanması Sutrası" (=Rauschtrank-Hilfsmittel-Sūtra= Sutra of the Condemnation of Intoxication Drink) adlı iki Budist eser daha neşredilmiştir. 1976'da D. N. Mackenzie, *The Buddhist Sogdian Texts of the British Library* adlı

çalışmayı ortaya koyar. Bu çalışmada Budist külliyata ait en hacimli altı eserin (*Padmacintāmani-Dhārani-Sūtra*, *Vimalakirtinrdeśa-Sūtra*, *Dhuta*, *Dhyāna*, *Vajracchedikā* ve *Sutra of the Condemnation of Intoxication Drink*) İngilizce çevirileri, notlar, sözlük, faksimile ve Sanskrit-Çince-Soğdca Budist terimler derlemesi verilmiştir (Gharib, 2004: xxi). Daha sonra Sims-Williams, Stein Koleksiyonu'nda yer alan yayımlanmamış Soğdca metinlerin çoğunu neşretmiştir (Walter, 2006: 38).

Alman Turfan Koleksiyonu'ndaki Budist Soğdca eserleri, F. W. K. Müller ve W. Lenzt 1934 yılında *Sogdische Texte II* adlı çalışmalarında ele almışlardır. Bu çalışmada hem Budizm'e hem de Hıristiyanlık'a ait Soğdca metinler yer almaktadır. David Anthony Utz da 1976 yılında ortaya koyduğu *An Unpublished Sogdian Version of Mahāyāna Mahāparinirvānasūra in the German Turfan Collection* adlı doktora tezinde bu sutraya ait kayda değer sayıda fragmanı tanımlamıştır (Gharib, 2004: xxi; Walter, 2006: 38).

Rusya'ya götürülen Budist Sodğca fragmanları, F. Rosenberg "Bir Masal Parçası", "Bir Sutra Parçası" ve "Asya Müzesi'nin Budist Soğd Parçası" adlı yazılarında ele almıştır. Daha sonra A. N. Ragoza (1980) tarafından Rusya'daki koleksiyon incelenmiştir: *Sogdijskie Fragmentary Central no Asiatiskogo Sobranija Instituta Vostokvedenija* (Kuzakçı 2022: 65). Son olarak Sims-Williams, Ragoza'nın bu yayınını "The Sogdian Fragment of Leningrad" (1981), "The Sogdian Fragment of Leningrad II" (1990) adlı yazılarında incelemiş ve birçok yanlış okuma ve anlamlandırmayı düzeltmiştir.

Bütün bu Budist Soğd külliyatı üzerine, David A. Utz tarafından Tokyo'da yapılan *A Survey of Buddhist Sogdian Studies* (1980) adlı bibliyografik çalışma Turfan Havzası'ında ve Dunhuang'da A. Gründewel, A. Stein, P. Pelliot ve S. Oldenburg tarafından keşfedilen Budist Soğdca malzemeyi kapsamaktadır (Gharib, 2004: xxi).

Budist Soğdca metinlerin listesi toplu hâlde, Utz'un yukarıda anılan eserinde (1980), ayrıca Walter (2006) ve Yoshida (2015)'te bulunabilir. Bunların çoğu Çince orijinalleriyle karşılaştırılarak tespit edilebilmiştir. Mariko Namba Walter, hâlihazırdaki Budist Soğdca külliyata bakıldığında bu külliyatın esas olarak başlıca Mahayana sutralarından ve tantrik *dhāranī* metinlerinden oluştuğunu belirtir.

Bunların yanında birkaç jataka ve avadana metni, bazı kısa Mahayana metinleri ve apokrif metinler de bulunmaktadır. Mevcut eserlerden yola çıkarak Budist Soğd edebiyatının felsefi-doktrinel metinleri içermediği fakat Budizm'in günlük-pratik yönleriyle ilgili metinleri barındırdığı anlaşılır. Budist Soğd metinlerinin çoğu Çinceden çeviridir. Bazı metinlerde Çinceden aslına aşırı sadık kalma amacıyla yapılan birebir çeviriler de görülür ve bu tarz çevirilerde metnin anlamı ve Budist öğretide amaçlanan öz kaçırılabilmektedir (Walter, 2006: 42-43).

0.3.1.3. Maniheist Eserler

Maniheist metinler, 20. yüzyılın ilk yıllarında Turfan bölgesinde Alman keşif heyetleri tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu bölgedeki eski bir yerleşim yeri olan Yar-Hoto ile Toyok vadisinin başındaki yıkık bir tapınağın içinde yer alan kısmen tahrip olmuş bir kütüphanede Orta Farsça, Partça, Türkçe ve Soğdca dil malzemeleri bulunmuştur. Soğdlu veya daha doğrusu eğitimli Maniheist misyonerler ve bilginler, orijinali Orta Farsça ve Partça olan metinleri Soğdcaya çevirmişlerdir. Daha sonra ise bu metinler Soğdcadan Eski Türkçeye tercüme edilmiştir. Maniheizm muhtemelen 8. yüzyılın sonunda Tarım Havzası'ndaki Türkler arasında kabul görmüştür, ayrıca Bozkır Uygur Kağanlığı içinde benimsendiği de Karabalgasun Yazıtı'ndan anlaşılmaktadır. Uygur Kağanlığı Mani dinini himaye etmiştir. Çin ve İslam kaynakları, Uygur kağanlarının Maniheistlerin hakları için aracılık ettiği bilgisini verir (Gharib, 2004: xxii).

1904 yılında F. W. K. Müller'in Maniheist Soğdca bir fragmanı yayımlamasından sonra önem arz eden erken yayımlardan biri W. B. Henning'e aittir: *Ein Manichäicshes Bet - und Beichtbuch* (*APAW,* 1936). Henning sonrasında, daha kısa pek çok metni çeşitli yayımlarında neşretmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: *Sogdica*, 1949; "The Book of the Giants", *BSOAS* 11, 1945; "The Murder of the Magi", *JRAS* 1994; "Sogdian Tales", *BSOAS* 11, 1945; "A Sogdian Fragment of the Manichean Cosmogony", *BSOAS* 12, 1948 (Gharib, 2004: xxiii).

1970'lerden itibaren W. Sundermann bilhassa kilise tarihiyle ilgili Maniheist eserleri yayımlamaya başlamıştır: *Manichäisch-Soghdisches Parabelbuch,* 1985; "Problem der Interpretation Manichäisch-Soghdischer Briefe", *Acta Antiqua Hungaricae XXVIII,* 1984 (Gharib, 2004: xxiii). Sundermann'ın Berliner Turfan Texte serisinin 15. cildi olarak çıkan *Manichäisch-Soghdisches Parabelbuch* adlı

çalışması, genelde parçalı hâldeki Maniheist Soğdca metinlerin yanında bugüne kalan en uzun metni işlemesi bakımından önemlidir. Yine BTT serisinden çıkan Sundermann'ın *Der Sermon vom Licht-Nous. Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus. Edition der parthischen und soghdischen Version* (1992) adlı çalışması bünyesinde Maniheist bir vaaz metninin Partça ve Soğdca versiyonları işlenir ve bunun yanında Eski Türkçe ve Çince nüshaları hakkında da bilgi verilir. Aynı yazarın 1997 yılında yayımlanan *Der Sermon von der Seele Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus* adlı eserinde ise başka bir vaaz metni ayrıntılı bir şekilde işlenmiş ve metnin Eski Uygurca versiyonu da Peter Zieme tarafından ele alınarak bu çalışmaya eklenmiştir. Daha önce 1960'ta M. Boyce tarafından "işnôhr metinleri" olarak kataloglanan ve yayımlanması planlanan bu vaaz metinleri planladığı gibi yayımlanamamıştır. Nihayet BTT serisinde W. Sundermann'ın çalışmalarıyla bu gerçekleşmiştir (Yoshida, 1999: 161).

Maniheist külliyatta Partça yazılmış *handām* "uzuv, organ" adıyla bilinen üç uzun ilahi metni yer alır. *Wazargān Āfrīwan*, bunların ilki olup mensur bir eserdir. Döngü ilahi türündeki diğer iki eser, *Huyadagmān* ve *Angad Rōšnān,* adlarını açılış sözlerinden alır. Türkçeye "fasıl" olarak çevrilebilecek Partça *handām* teriminin Soğdca karşılığı yine "uzuv" anlamında bir kelime olan *'nδmy* şeklindedir. Handām ilahilerinin en önemlilerinden biri olan *Huyadagmān*'ın Partça versiyonu daha ziyade Mani yazısı ile kaleme alınmış olmasına rağmen, Eski Uygurca ve Soğdca versiyonlarında Soğd alfabesi kullanılmıştır. Ayrıca eserin sonradan bulunmuş birkaç tane Soğd yazılı Partça nüshası da mevcuttur (Özbay, 2020: 8, 19). Bu *Huyadagmān* adlı döngü ilahi, 1990 yılında "The Manichean Hymn Cycles *Huyadagmān* and *Angad Rōšnan* in Parthian and Sogdian" adlı makalesinde W. Sundermann tarafından işlenmiştir. Yakın zamanda ise Partça, Soğdca ve Eski Uygurca fragmanlarının bir arada neşri Betül Özbay (2020) tarafından yapılmıştır. Diğer döngü ilahilerden *wzrg'n 'frywn* "büyüklere övgüler", *qšwdg'n 'frywn* "küçüklere övgüler" adlı metinler üzerine kapsamlı bir çalışma, 2010 yılında Desmond Durkin-Meisterernst ve Enrico Morano tarafından BTT serisinin 27. cildi olarak ortaya konmuştur: *Mani's Psalms. Middle Persian, Parthian and Sogdian Texts in the Turfan Collection*. Werner Sundermann'ın 2012 yılında çıkan *Die Rede der lebendigen Seele Ein manichäischer Hymnenzyklus in mittelpersischer und soghdischer Sprache*

adlı çalışması, yine Maniheist kanonun önemli döngü ilahilerinden birini ele alır ve Sundermann'ın BTT serisine katkı yaptığı son eseridir.

Metin yayımlarının yanı sıra Maniheist Soğd metinleri üzerine katalog, sözlük ve gramer çalışmaları da mevcuttur. Ilja Gerschewitsch 1943 yılında tamamladığı doktora tezinde bu metinlerin gramerini çalışmıştır: *A Gramer of Manichean Sogdian*. 1960 yılında M. Boyce, *Turfan Catalouge of the Iranian manuscripts in Manicean script in the German Turfan Collection* adlı çalışmasında Turfan koleksiyonundaki Mani yazılı eserlerin kataloğunu hazırlamıştır. Daha sonra Christiane Reck, 2006'da *Mitteliranische Handschriften, Teil 1: Berliner Turfanfragmente manichäischen Inhalts in soghdischer Schrift* adlı eserinde Berlin Turfan koleksiyonundaki Maniheist içerikli eserlerin kataloğunu oluşturur. Son olarak ilk cildi 1998 yılında çıkarılan *Dictionary of Manichaean Texts* adlı sözlük dâhilinde Mısır'dan Orta Asya'ya kadar ortaya çıkarılan farklı dillerdeki tüm Maniheist eserlerin derlenmesiyle bir sözlük oluşturmaya çalışılmıştır. Bu sözlüğün 2012 yılında Nicholas Sims-Williams ve Desmond Durkin-Meisterernst tarafından hazırlanan 3. cildinde Maniheist Soğdca ve Baktirce eserlerdeki söz varlığı ortaya konmuştur. Bu çalışmada önceki metin yayınlarında tespit edilen pek çok yanlış okuma da düzeltilmiştir.

Maniheist Soğd metinlerinin büyük bir kısmı Mani alfabesi ile, az bir kısmı ise Soğd alfabesiyle yazılmıştır. Henning, Maniheist metinlerin Budist ve Hıristiyan metinlerine göre Soğd dilinin yapısı ve sentaksı hakkında daha iyi bir fikir vereceğini düşünmektedir. Çünkü Maniheist misyonerler, Budist ve Hıristiyan misyoner/ yazıcılara göre daha iyi eğitilmiş durumdadırlar. Ayrıca Soğdlu misyonerler için kendilerine daha yakın olan iki dilden, Orta Farsça ve Partçacan çeviri yapmak; Çin, Süryani ve Hint dillerinden çeviri yapmaya göre daha kolay olmalıdır. Fakat Maniheist metinlerin çoğunlukla bölük pörçük durumda olması nedeniyle Maniheist Soğd metinlerin yayımı Budist ve Hıristiyan metinlerinden sonra gelmektedir (Gharib, 2004: xxii-xxiii).

Mani dini etkileşimde bulunduğu farklı dinlerin her birinden seçerek aldığı unsurları kendi anlayışına entegre etmiştir. Bu dinin kurucusu Mani, hem Yahudi-Hıristiyanlık geleneğinden hem de Zerdüştlükten büyük ölçüde etkilenerek kendi öğretisini geliştirmiştir. Hatta Maniheizm'in en önemli öğreti kitaplarından biri olan *Kephalaya*'nın ilk bölümünde kendisini İsa'nın, Zerdüşt'ün ve Buda'nın halefi

olarak gördüğünü belirtir (Özbay, 2020: 22). Ayrıca örneğin; Zerdüştlük'ten aydınlık-karanlık düalizmi, Hristiyanlık'tan kurtarıcı Mesih olarak İsa ve Budizm'den ise Mani'nin kendisi Buda olarak alınmıştır. Maniheizm'in bilhassa doğu mezhebi, Budist öğretiden oldukça etkilenmiş ve bu dine ait pek çok kavram, terim ve anlatılar uyarlanmıştır: Mani'nin Buda olarak anılması, *parinirvana* kavramının Mani'nin ölümü olarak anlaşılması gibi. Mani'nin, diğer dinlerden öğretici olabileceğini düşündüğü her türlü metaforu alıp uyarlaması eğiliminin yanında, Soğd topraklarında Budizm'in ve Maniheizm'in yan yana yüzyıllar boyunca etkileşim hâlinde olması da bu ortaklıkları artırmıştır (Walter, 2006: 47-55, 62-63). Çok dilli ve çok dinli bir toplum olan kültür elçisi Soğdlar için bu durum olağandır. Mani dininin bu eğilimi nedeniyle Maniheist ve Budist Soğd metinlerinde pek çok ortak söz varlığı ve Hintçeden ortak alıntılar bulunur. İki farklı dinî çevreye ait metinlerde ortak olan Hintçe alıntıların yazımında bazı farklılıklar görülmektedir. Bunun sebebi ise Budist metinlerin Soğdcaya çevrilmesinden çok önce, bazı Hintçe Budist terimlerin, Orta Partçadan çevrilen Maniheist metinler aracılığı ile Soğdcaya girmiş olmasıdır (Walter, 2006: 49-50).

0.3.1.4. Nesturi Eserler

Nestûrîler Bizans'ta sapkın Hıristiyanlar olarak kabul edilmişken, İran'da geç Sasani döneminde resmî olarak tanınmışlardır. İran'daki Hıristiyan kilisesi 5. yüzyılın başlarında kendisini Antakya patrikhanesinden resmen bağımsız hâle getirir. Bu adımın nedenleri doktriner olmaktan çok siyasi veya milliyetçi görünmektedir. Bu nedenle, 5. yüzyılın Orta Farsça bir Hıristiyan edebiyatının başlangıcına da tanık olması şaşırtıcı değildir (Sims-Williams, 1991: 334-335). Sonunda, Pers Kilisesi, Tizpon piskoposunun gücü elinde tuttuğu bir tür ulusal kilise hâline gelmiş ve Nesturiler, Sasani krallarının Zerdüşt olmayan tebaası arasında ayrıcalıklı bir yer işgal etmiştir. Sasanilerin Soğdya üzerindeki kültürel etkisi, Nesturiliğin imparatorluk sınırları dışına yayılması için de uygun bir iklim oluşturmuştur. Ayrıca 10. yüzyıla ait Süryanice Hıristiyan bir yazıt sayesinde, Semerkant'ın güneyinde bir Nesturi Kilisesi'nin var olduğu bilinmektedir (Gharib, 2004: xxiii - xxiv).

Bazı Hıristiyan Soğd metinleri, Nesturi kilisesinin en geç 8. yüzyılın başlarında iyice yerleştiği Soğdya'dan gelmiş olabilir; ancak bu bölgede böyle bir metin bulunamamış, Hıristiyan Soğd metinlerinin tamamı Doğu Türkistan'da ele geçirilmiştir. İkinci ve üçüncü Alman Turfan keşif seferleri sırasında Bulayık'taki

harap bir Nesturi manastırında, Hıristiyan dinine ait Soğdca, Süryanice, Eski Türkçe ve Orta Farsça elyazması metinler ortaya çıkarılmıştır. Burada bulunan metinlerin çoğu Süryanice ve Soğdcadır. Bölgedeki Nesturi metinlerin hemen hepsi Bulayık'taki bu manastırda ele geçirilmiştir. Turfan Havzası'ndaki diğer şehirlerde örneğin Koço ve Toyok'ta da çok az sayıda Hıristiyanlığa ait metinler bulunmuştur. Elde edilen bu metinlerin büyük bir kısmı bugün Berlin'de Akademie der Wissenschaften'da, daha küçük koleksiyonlar ise yine Berlin'de Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz ve Museum für Asiatische Kunst'ta muhafaza edilmektedir (Sims-Williams, 1991: 334-335).

Hıristiyan Soğd metinlerinin genellikle 9.-10. yüzyıllara ait olduğu, bir kısmının ise muhtemelen daha geç tarihli olduğu tahmin edilmektedir. F. W. K. Müller bu metinleri de ilk yayımlayan kişidir. 1907'de Süryani yazısı ile yazılmış ilk Soğdca fragman onun tarafından tanıtılmıştır: "Neutestamentliche Bruchstücke in Sogdischer Sprahce". 1912'de Müller, "Sogdische Texte I" adlı çalışmasında Yeni Ahit'ten parçaların Soğdca çevirilerinden bir derlemeyi yayımlamıştır. Daha sonra 1934'te Müller, W. Lentz ile birlikte "Sogdische Texte II" içinde Budist metinlerin yanı sıra altı tane Hıristiyanlık öyküsü yayımlar. O. Hansen 1941'de "Berliner Sogdische Texte I", 1955'te ise "Berliner Sogdische Texte II"yi çıkarır. Özellikle Hansen'in bahsedilen ikinci çalışmasındaki metinler, daha sonra M. Schwartz'ın (1967) *Studies in the Texts of Sogdian Christian* çalışmasının içerisinde ve N. Sims-Williams'ın (1985) *Christian Sogdian Manuscripts C2* adlı eserinde tekrar işlenmiştir (Gharib, 2004: xxiv). Sims-Williams, bu Hıristiyan Soğdca fragmanları Ermenice, Latince, Grekçe ve özellikle Süryanice paralelleri ile karşılaştırarak metnin kesintisiz bir tercümesini vermiş ve C2 olarak adlandırılan bu metnin nerdeyse orijinal nüshasını rekonstrükte etmiştir (Yoshida, 1988: 146-147). W. Sundermann da Müller'in "Sogdische Texte I" adlı çalışmasını yeniden gözden geçirip işlemiştir, ayrıca bazı yeni Hıristiyan materyallerini de çeşitli çalışmalarında yayımlamıştır (Gharib, 2004: xxiv).

Hıristiyan Soğdca metinler üzerine önemli çalışmalar Berliner Turfan Texte serisi içinde Nicholas Sims-Williams tarafından yayımlanmıştır. Sims-Williams yukarıda bahsedilen çalışmasından başka BTT serisinin 32. cildi olarak 2014 yılında yayımlanan *Biblical and other Christian Sogdian texts from the Turfan Collection* adlı eserinde yine daha önce yayımlanmış bir dizi Hıristiyan Soğdca metni ayrıntılı

notlarla yeniden işlemiştir. Çalışmada özellikle Süryaniceden Soğdcaya çevrilen İncil metinleri ağırlıktadır. Aynı serinin 2015'te çıkan, *The Life of Serapion and other Christian Sogdian texts from the manuscripts E25 and E26* adlı 35. cildinde, Sims-Williams, Süryaniceden çevrilmiş "Serapion'un Hayatı" ve "Dailam'lı Aziz John'un Hayatı", gibi önemli Soğdca metinleri ele almıştır. 2017 yılında ise yine Sims-Williams tarafından 42. cilt olarak çıkarılan *An Ascetic Miscellany: The Christian Sogdian Manuscript E28* adlı çalışmada, Süryani yazılı Soğdca metinler içinde yazı şekli itibariyle oldukça farklı olan ve "E28" adı ile kaydedilen metinde daha çok münzevilikle ilgili fragmanların bir derlemesi bulunmaktadır. Son olarak 2019 yılında *From Liturgy to Pharmacology Christian Sogdian texts from the Turfan Collection* adlı 45. cilt neşredilir. Azizlerin hayat öykülerinden ilaçlara, takvim hesaplamalarından Ninovalı İshak'ın münzevilikle ilgili eserine kadar çeşitli konularda metin parçalarının bir araya toplandığı bu cilt ile birlikte, 1907'de F. W. K. Müller tarafından başlatılan Hıristiyan Soğd metinlerinin yayımı tamamlanır.

Hıristiyan Soğd edebiyatının neredeyse tamamı Süryaniceden yapılan çevirilerden oluşur. Bu çeviri metinlerde Süryanice kelimeler ve özellikle teknik terimler rahatça kullanılmıştır ve bazen Süryanice söz dizimi körü körüne takip edilmiştir. Bu nedenle, söz konusu metinlerin edebî kıymeti fazla değildir. Barşabba Efsanesi (Süryanicede yalnız tek bir fragmanı mevcuttur) ve Süryanice orijinalleri kayıp gibi görünen Babay'ın şiiri ve bir bilmece koleksiyonu gibi metinler bilhassa önemlidir. Mevcut Nesturi Soğd külliyatı mezmur parçaları ve kilise ayini sırasında okunan İncil'den bölümleri içerir. Liturjik kullanım amaçlanan diğer Soğdca metinler arasında, İznik Amentüsü'nüın bir kopyası, "Hayat Kitabı"ndan bir sayfa, merhum inanmışların isimlerini anan bir metin ve "Gloria in excelsis Deo" ilahisinin bir versiyonu bulunmaktadır. Ayrıca Bulayık'ta bulunan Süryanice Hıristiyan metinlerinin bazılarında Soğdca bölüm başlıklarına tesadüf edilmektedir. Bu durum Süryanice metinlerin yerel cemaat tarafından kopyalanıp kullanıldığını göstermektedir (Sims-Williams, 1991: 334-335).

0.3.1.5. Mug Dağı Belgeleri

Soğdcadan kalan önemli dil yadigârlarından biri de Tacikistan'ın Zerefşan vadisinde yer alan Mug Dağı'ndaki kale kalıntıları içinde bulunan belgelerdir. 1932 yılında Yukarı Zerefşan'da koyunları otlatan Jurali adında bir çobanın bir koyununun bacağının çukura düşmesi ile bu belgeler ortaya çıkmıştır. Söz konusu çukur,

bilinmeyen bir dilde yazılmış belgelerle dolu bir sepettir (Feyzulaev vd., 2022: 12). Bu belgeler çoğunlukla, Semerkant hâkimi Devaştiç'in diplomatik, ekonomik, siyasi ve idari işlerle ilgili yazışmalarından oluşmakta, içlerinde ayrıca evlilik sözleşmesi, kira sözleşmesi gibi belgeler de yer almaktadır. Bu bölgede bulunan belgeler, tarihî açıdan da çok kıymetlidir. Soğdya'nın Arap fetihleri ile sıkıştırıldığı çalkantılı günlerinin bir perspektifini çizen belgeler, hem Soğd tarihi hem de Soğd dili için önem arz eden din dışı sivil metinlerdendir.

Burada bulunan 80'e yakın belgeden biri Çince, biri Arapça biri ise runik harfli Eski Türkçedir. Geriye kalan tüm belgeler kursiv Soğd yazısı ile yazılmış Soğdca metinlerdir (Begmatov, 2020: 1). 8. yüzyıla tarihlendirilen bu belgeler üzerinde yapılan ilk ve önemli yayınlar Rus bilginler tarafından ortaya konmuştur. 1962 yılında ilk olarak A. A. Freyman, *Opisanie Publikacii i Issledovanie Dokumentov s Gory Mug; Sogdijiskie Dokumenty s Gory Mug I* adlı çalışmayı yayımlanmıştır. Bu serinin ikinci cildi V. A. Livşiç (1962) tarafından çıkarılmıştır: *Juridiçeskie Dokumenty i Pis'ma; Sogdijiskie Dokumenty s Gory Mug II*. Bu ciltte ağırlıklı olarak bölgede bulunan sözleşme ve senetler gibi hukukî belgeler ve mektuplar yayımlanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ekonomiyle ilgili belgelerin bir kısmı işlenmiştir. Daha sonra M. N. Bogolyubov ve O. I. Simirnova, 1963 yılında serinin üçüncü cildini yayımlamışlardır: *Xozjajstvennye Dokumenty y; Sogdijiskie Dokumenty s Gory Mug III*. Bu son ciltte Mug Dağı'nda bulunan Soğdca iktisâdî belgeler neşredilmiştir. Bu belgeler, son olarak A. Begmatov (2020) tarafından doktora çalışmasında yeniden ele alınmıştır: *Sogdian Textual Materials from Central Asia: A Critical Re-edition of the Documents from Mount Mugh*.

Din dışı sivil ve idari metinlerden oluşan Mug belgeleri, pek çok dinî içerikli metinden farklı olarak tercüme değil, doğrudan Soğd dilinde oluşturulmuş metinlerdir (Begmatov, 2020: 18). Bu nedenle söz konusu belgeler, dil incelemeleri açısından özel bir yere sahiptir. Bunun yanında yine dinî metinlerin çoğundan farklı olarak Soğdya bölgesi dışında değil, bizzat bu bölgede bulunan metinler olmaları da ayrı bir önem arz eder.

0.3.1.6. Yazıtlar

Köktürk ve Uygur Kağanlığı'ndan Kalan Yazıtlar

Taşa kazılı Soğdca yazıtlar da bulunmaktadır. Bu yazıtların bir kısmı Soğdlar tarafından oluşturulmamıştır. Örneğin Moğolistan'da bulunan Bugut, Karabalgasun gibi yazıtlar Soğdca olmasına rağmen Türkler tarafından oluşturulmuştur.

1956 yılında Moğol arkeoloğu C. Dorjsurên, Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde, Bugut'un yaklaşık 10 km batısında Eski Türklere ait bir mezar külliyesi keşfeder. Bu mezar külliyesi, 1969'da, Sovyet-Moğol arkeoloji heyetinde yer alan S. Klyaştornıy tarafından incelenmiş ve bir yıl sonra heyete katılan Soğdca uzmanı V. Livşiç'in incelemesi sırasında da iki yeni parça daha bulunmuş ve yazıtın Soğdca olduğu tespit edilmiştir (Klyaştornıy ve Livşiç, 1992: 202). Yazıtın üç yüzü Soğdca, bir yüzü ise Brahmi harfli bir metinden oluşur. Yazıt 1970'lerde Klyaştornıy ve Livşiç tarafından birkaç yayınla neşredilir. 1996-1998 yılları arasında ise, yazıtın bulunduğu bölgeye gidip yerinde inceleme yapan Japon heyetinin fotoğrafları ve aldıkları kopyalar sonucu metinde daha önce hatalı okunan bazı yerleri Yoshida (Moriyasu ve Ochir, 1999: 122-123 içinde) düzeltir. Daha sonra 2018 yılında Mehmet Ölmez tarafından elde edilen 3D fotoğraflar ile Yoshida metni tekrar revize etme imkânı bulur ve 2019'da son hâlini yayımlar. Yoshida'nın yayınlarındaki düzeltmelerden en önemlileri; daha önce *cynst'n* "Çin" olarak okunan kelimenin *''šyn's* "Aşina" olarak tespiti, *βγβwmyn γ'γ'n* (maγa bumın qaγan) adının *wmn' γ'γ'n* (umna qaγan) şeklinde doğru biçiminin ve Tatpar[5] Kağan'ın adının doğru teşhisidir. Türk Kağanlığı'na ait olduğu anlaşılan yazıtta, dördüncü kağan Tatpar Kağan'ın tahta çıkışı, vefatı, cenaze töreni ve daha sonra oğlu Umna Kağan'ın[6] tahta geçişi ile birlikte bir nom taşının (*nwm snk'*)[7] dikildiğinden bahsedilir. Nom taşı olarak ifade edilen taşın, yazıtın Brahmi harfli yüzünü mü kastettiği yoksa yazıtın kendisi veya başka bir yazıtla mı ilgili olduğu henüz kesinleşmemiştir (Yoshida 2019a: 99).

[5] Önceki Klyaşyornıy-Livşiç yayımında *Taspar* olarak okunan isim, Yoshida tarafından *Tatpar* şeklinde düzeltilmiştir. Çin kaynaklarında bu kağanın ismi *T'a-po* biçiminde geçer. Grousset, söz konusu kağanın Budizm'i kabul etmesi dolayısıyla ismini *Tapar* biçiminde düşünmüştür ve Ercilasun da bu görüşe katılmaktadır. Gömeç de asli biçiminin *Tapar* olduğunu düşünür (Ercilasun, 2016: 73-74). Bu çalışmada Soğdca Bugut Yazıtı'nda geçtiği hâliyle *Tatpar* biçimi tercih edilmiştir.

[6] Bu isim Çin kaynaklarında *Anluo/An-lo/Anka* biçimindedir (Yıldırım, 2024: 410, 675; Gömeç, 2011: 260; Ōsawa, 2012: 67). Bugut Yazıtı'ndaki Soğdca şekli tercih edilmiştir.

[7] Yine önceki Klyaştonıy-Livşiç yayınında *nwh snk'* "yeni cemaat" olarak okunan ve Tatpar Kağan'ın Budizm'i kabulüyle ilişkilendirilen bu ifade, Yoshida tarafından *nwm snk'* "nom (kanun) taşı" olarak düzeltilmiştir (Moriyasu ve Ochir, 1999: 122-123). Yoshida, Bugut Yazıtı'ndan Budizm'le ilgili bir çıkarım yapılamayacağı kanaatindedir. Diğer yandan Kürşat Yıldırım da (2024:409-410) Tatpar (Taspar) Kağan'ın Buda dinine girip Budist bir eserin Türkçeye çevrilmesini istediğine dair Çince kaynaklarda verilen bilgiye şüpheyle yaklaşmaktadır. Yıldırım'a göre Budist rahipler yalnızca siyasi maksatla Türk sarayında tutulmuş olmalıdır; kağanın Budist olduğuna veya bu dönemde Budist bir eserin Türkçeye çevrildiğine dair yeterli veri yoktur.

Ōsawa (2012: 67), Tatpar Kağan'ın 580 yılında öldüğü anlaşılsa da bu yazıtın dikiliş tarihinin, kısa süreli tahtta kalan Umna Kağan'dan da sonra Nivar Kağan'ın[8] (Işbara Kağan) hükümdarlığı zamanına denk geldiğini düşünür. Bugut Yazıtı'nın bu erken tarihi, paleografik verilerle de desteklenmektedir. Klyaştornıy ve Livşiç (1992: 231), yine Soğdca bir yüz ihtiva eden Karabalgasun Yazıtı ile karşılaştırıldığında Bugut'un paleografik özelliklerinin daha arkaik olduğunu belirtirler. Ayrıca bu yazıtın erken bir tarihten olduğunu gösteren başka bir unsur ise kitâbede kullanılan Arâmî ideogramı *'HRZY*'dir. 4. yüzyıla tarihlendirilen "Antik Mektuplar"da ve erken tarihli Budist Soğdca metinlerde sık sık görülen bu ideogram, daha geç dönemden 8. yüzyıla ait kursiv yazı ile yazılmış Mug Dağı dökümanları ve 9. yüzyılda oluşturulmuş Karabalgasun kitâbesinde tanıklanmamaktadır (Klyaştornıy-Livşiç, 1992: 233). Bir kağanın mezar kitâbesinin Soğdca ile yazılması, Türk Kağanlığı'nın ilk dönemlerinde Soğdcanın resmî dil olarak kullanıldığını düşündürmekte ve daha 6. yüzyılda sıkı ilişkilere sahip olan bir Türk-Soğd toplumuna işaret etmektedir.

Yine bir Türk kağanına ait olan Soğdca Mongolküre Yazıtı ise 1953 yılında, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde Yili Irmak'ı kıyısında bulunmuştur. Bulunduğu yerin Çince adından dolayı sık sık "Shaohong Nahai" olarak da anılır, yerel halk arasında ise "Mongolküre" olarak adlandırılmaktadır (Ōsawa, 2003: 471). Üst kısmı taş heykel olan, belden aşağı kısmında ise Soğdca metnin bulunduğu yazıtın başta Eski Uygur yazılı veya Runik Türk yazısı ile oluşturulduğu düşünülmüştür. Daha sonra Shu Shu Sei ve ardından Larry Clark'ın metnin Soğdca olduğunu söylemelerinden sonra şüphe kalmamıştır. Fakat Soğdca metnin okunup çözümlenebilmesi ancak 1990'dan itibaren Japon İranist Yutaka Yoshida'nın çalışmaları ile mümkün olmuştur (Ōsawa, 2003: 472; Ōsawa, 2005: 560). Ōsawa (2003, 2005), arkeolojik verilerden ve tarihî kaynaklardan yola çıkarak yazıtın, Batı Göktürk kağanlarından Niri Kağan'ın vefatından sonra onun anısına, yerine gelen Çuli Kağan'ın emriyle 599 yılında dikildiğini ortaya koyar. Paleografik bakış açısından da bu tarih doğrulanmaktadır. Yoshida'ya göre yazıttaki arkaik Soğdca yazı şekli Bugut yazıtındakine oldukça yakındır (Ōsawa 2003: 473, 480; Ōsawa 2005: 562). Yazıtın yazıcısı Soğdlu bir memur veya Soğdcayı çok iyi bilen bir Türk memur olmalıdır. Mongolküre Yazıtı, Batı Türk Kağanlığının erken dönemindeki

[8] *Shetu* adı ve *Işbara Kağan* unvanıyla bilinen kağanın adı Soğdca Bugut Yazıtı'nda *nw''r* biçiminde geçmektedir. Bkz. Yoshida 2019a ve Ōsawa 2012.

siyasi ve kültürel durumu aydınlatması bakımından tarihî önem taşımaktadır (Ōsawa, 2003: 480-481; Ōsawa, 2005: 569-571).

Soğdca ve Eski Türkçe olmak üzere iki dilli Sevrey Yazıtı ise, 1948 yılında Rus bilgin I.A. Efremov tarafından Moğolistan'da bulunmuştur. Daha sonra 1969'da S. Klyaştornıy alanı ziyaret edip yazıtı incelemiştir. Yazıttan bugüne 7 satır Soğd harfli Soğdca metin ve 7 satır runik harfli Eski Türkçe metin ulaşmıştır. Metinde okunabilen *yγl'xr* "Yaglakar" sözcüğünden, yazıtın Bozkır Uygur Kağanlığı'na ait olduğu anlaşılmaktadır. Yoshida yazıtın Karabalgasun Yazıtı kadar büyük ve yine onun gibi üç dilli (Eski Türkçe, Soğdca, Çince) oluşturulduğunu ve parçalanması nedeniyle bugüne yalnızca küçük bir parçasının ulaştığını tahmin eder. Ona göre bu yazıt, Bögü Kağan (h. 759-779) zamanında diktirilmiştir ve kendisinin An Luşan isyanının bastırılmasındaki desteğini anlatmaktadır. Yazıt özellikle kağanlığın güney sınırında ve Karabalgasun'a giden güzergâh üzerinde, Çinli elçilerin görebileceği bir konumda dikilmiştir (Yoshida, 2018: 140-145).

Soğdca külliyatta keşfedilen ilk metin olan Karabalgasun Yazıtı Moğolistan'da sekizinci Uygur kağanının (h. 808-21) anısına dikilmiştir. Eski Türkçe, Soğdca ve Çince üç dilli Karabalgasun Yazıtı'nda kağanın ve atalarının askerî başarıları yanında Mani dininin ve kilisesinin desteklenmesi ve benimsenmesi de anlatılır (Yoshida, 2010: 530). İlk defa Fin Atlası'nda çevirisine ve resimlerine yer verilen yazıta daha sonra Radloff Atlası'nda da yer verilmiştir. Soğdca metin Radloff tarafından anlaşılmamış, Eski Uygurca olduğu sanılmış ve yazıtın çok parçalı durumda olması nedeniyle okunmasının zor olduğu belirtilmiştir. Metnin bütününün ilk transkripsiyonu ve çevirisini Olaf Hansen yapmıştır (Ölmez, 2015: 240). Bir "deneme" niteliğindeki bu yayından sonra Yoshida, Karabalgasun Yazıtı'nı incelediği birçok çalışmasında yazıtın okuma ve çevirisini düzeltmiştir. Yazıtın runik harfli Eski Türkçe kısmı oldukça zarar görmüş ve çok küçük parçaları okunabilmiştir. Buna karşılık Çince ve Soğdca metnin önemli bir kısmı bugüne ulaşmış durumdadır. Yoshida, yazıtın bulunduğu arkeolojik alanda yer alan kompleksin Manihesit kiliseye ait kutsal bir yer olduğunu tahmin eder (Yoshida, 2020: 3; Moriyasu ve Ochir, 1999: 223). Metinde de Maniheizm'in tarihine ışık tutacak epey bilgi yer almaktadır. Üçüncü kağan (Bögü Kağan) zamanında Maiheizm'in Bozkır Uygur Kağanlığı'nda kabulü, daha sonrasında, yedinci kağan döneminde Maniheizm'in tekrar itibar görüp canlanması, sekizinci kağan döneminde

Maniheizm'in durumu, Batı bölgelerinde Abbasiler tarafından zulme uğrayan Maniheistlerin kağan tarafından halifeye ve bölgedeki emirlere gönderilen bir buyruk ile kurtarılması, Maniheist kilisenin Karabalgasun'a taşınması ve yedinci kağanın Yakup meleğe benzetilmesi gibi metinde Maniheizm'e dair pek çok atıf yer almaktadır (Yoshida, 2020: 17-20).

Yazıtın başlığında ve metninde Eski Türkçe ve Soğdca metindeki cümlelerin daha paralel gittiği, Çince metnin ise daha bağımsız kurulduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Yoshida (2011: 79) devlette biri Soğd-Uygur, diğeri ise Çince için iki tür yazıcı grubunun olduğunu düşünür. Soğdca metni oluşturan yazıcı muhtemelen ya iki dilli bir Soğd ya da Soğdcayı çok iyi bilen bir Uygur olmalıdır. Yazıttaki iki ismin yerinden, Soğdca metnin oluşturulmasından Alp Inançu Baga Tarkan'ın, Çince metinde ise İl Ögesi Yaglakar'ın sorumlu olduğu düşünülebilir (Yoshida, 2020: 31).

Karabalgasun Yazıtı, Soğdca yazılı malzemeler içinde önemli bir yere sahiptir, çünkü 9. yüzyılın başlarına tarihlenebilen Soğdca elle tutulur tek metindir. Meşhur Mug Dağı belgeleri ve Budist Soğd metinleri 8. yüzyılda yazılmışken, Maniheist ve Hıristiyan metinlerin çoğu ise 10. yüzyıla tarihlenmektedir. Dolayısıyla 9. yüzyılın başlarında Soğd dili ve yazısının nasıl göründüğüne dair net bir resim, ancak Karabalgasun Yazıtı'nın incelenmesiyle elde edilebilir (Yoshida, 2020: 25-26). Bunun dışında yazıt, tarihî açıdan oldukça kıymetli bilgiler sunmaktadır. Yazıtın Soğdca yüzünde hâlen kesin olarak çözümlenemeyen yerler bulunsa da Bozkır Uygur Kağanlığı'nın tarihinin neredeyse yeniden yazılmasını sağlayacak bilgiler ortaya çıkmıştır (Şirin, 2022: 813). Ayrıca, Maniheizm'in tarihi için de eşsiz bir kaynak konumundadır.

Yedisu (Semireçye) Bölgesi Yazıtları

Yedisu (Semireçye) bölgesine -Kazakistan'ın güneyini ve Kırgızistan'ın kuzeyini içine alan bölge- ait çeşitli noktalarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda kaya, tuğla, tahta, seramik kâseler gibi çeşitli materyaller üzerine yazılmış kısa Soğdca yazıtlar ortaya çıkmıştır. Bölgede Soğdca ifadelerin yer aldığı sikkeler ve mühürler de bulunmuştur. Yedisu bölgesinde ayrıca 13-14. yüzyıllara ait Nesturî Türklerden kalma Türkçe mezar taşları yer almaktadır.

Yedisu'daki Soğdca yazıtları seramik kaplar üzerindeki yazıtlar ve kaya yazıtları olmak üzere kabaca iki grupta toplamak mümkündür. Her iki gruptaki metinler de filologlar ve tarihçiler için eşit derecede önemlidir. Yazıtlarda, daha önce bilinmeyen çok sayıda Eski Türkçe kelime, özellikle de Türkçe özel isimler tanıklanmaktadır. Ayrıca belirli tanımlığın kullanılmaması, *'yny* işaret zamirinin düzenli kullanımı gibi bazı Soğdca gramer özellikleri dikkat çekicidir (Livşiç, 2015: 270).

Bu yazıtlar üzerinden Soğd kolonileşmesinin çeşitli aşamaları izlenebilmektedir. Bölgede ele geçirilen en erken tarihli yazıtlar, Kültepe (Kultobe)'de bulunan pişmiş tuğlalar üzerindeki metinlerden oluşmaktadır. Bu yazıtlarda şehrin; Semerkant, Keş, Nakşab, Buhara ve Çaç yöneticilerinin kararıyla Çaç yöneticisinin oğlu tarafından kurulmasından ve toprakların "bizim halk" ve "çadır halkı" arasında paylaştırılmasından bahsedilmektedir. Kültepe'deki bu yazıtlar, Antik Metktuplar'dan bile daha erken tarihli olup Soğdcanın bilinen en eski metinleridir (Sims-Williams ve Grenet, 2006). 907-1027 arasına tarihlenen Terek-say ve Kalan-say'da bulunan kaya yazıtlarında ise Karluk soylularının bu vadilere ziyaretleri anlatılmaktadır. Bunlar en geç tarihli Soğdca metinlerdir. Ortaya çıkarılan yazıtların bir kısmı Türk-Soğd yâdigârlarıdır. Bu kısa metinlerde Türkçe leksik ve ortografik özellikler ve bazen de Türkçeden kopyalamalar gözlenebilmektedir (Feyzulaev vd., 2022: 10, 14; Livşiç, 2015: 269-270).

Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği gibi 11. yüzyılda Soğdların bu bölgede hâlâ var olduğu, Türklerle iç içe yaşadıkları ve iki dilli oldukları bu yazıtların keşfi ile açıkça ortaya çıkmıştır (Feyzulaev vd., 2022: 14). Yedisu bölgesindeki Türk-Soğd ortak kültürel yaşamının tanığı olan Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu gözlemlerini kaydetmiştir:

> "En fasih (doğru) dil; bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunanların dilidir. Birisi, iki dil biliyorsa ve şehir halkıyla karışmışsa onun dili zayıflar. Sogdak, Kençek ve Argular gibi. […] Balasagunlular Soğdca ve Türkçe konuşurlar. Tıraz'lılar ve Beyzâ şehri halkı da böyledir. İsbîcâb'dan Balasagun'a kadar uzanan bütün Argu ülkelerindeki halkın dilinde bozukluklar vardır." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 10-11).

Kaşgarlı Mahmud, bölgedeki en önemli etnik ve linguistik değişimlere, Soğdların Türkler arasında asimile olma sürecinin son aşamasına tanık olmuş ve

kayıt altına almıştır. Balasagun, Taraz ve İsbicâb şehirlerini içeren Yedisu bölgesindeki iki dillilikten bahsetmiş, diğer bölgelerde ise Soğdların artık dillerini kaybettiğini not etmiştir. Ayrıca Soğdak, Kençek ve Argu diyalektlerindeki 'zayıflık' ile, aynı bölgedeki bazı Türk diyalektlerinin fonolojisinin Soğdcanın etkisiyle dönüştüğünü ima etmiştir. Muhtemelen Soğdların birtakım etno-kültürel özelliklerini kaybetmeleri dil kaybından önce gerçekleşmiştir (Livşiç, 2015: 269).

Pencikent ve Afrasiyab Yazıtları

Soğdlara ait dil ve sanat yadigârlarından bir kısmı da Tacikistan'da Pencikent antik kentinde ortaya çıkarılmıştır. Pencikent Mug Dağı'na 60 km mesafededir. 1947 yılında A. Yu. Yakubovski'nin danışmanlığında Rus ve Tacik araştırmaların başlattığı arkeolojik kazılarla antik Pencikent ortaya çıkarılmıştır (Eker, 2020: 2156-2159). 1947 yılından beri düzenli olarak kazıların yapıldığı bu bölgedeki buluntular 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Buluntular içinde duvar resimleri, günlük yaşamla ilgili eşyalar, Soğd sikkeleri ve makbuzlar, mühürler, damgalar gibi yazılı materyal gün yüzüne çıkarılmıştır. Pencikent yazıtları arasında bir çömlek kırığı üzerindeki öğrenci alıştırması ve ayrıca yine bir çömlek kırığı üzerine yazılmış Soğd alfabesini içeren bir yazıt yer almaktadır (Feyzulaev vd., 2022: 13). Pencikent'te bulunan binden fazla sikke 1963'te O. I Simirnova tarafından çalışılmıştır: *Katalog Monet s Gorodişça Pendjikent* (Gharib, 2004: xxv).

İndus Vadisi Kaya Yazıtları

1978'de İndus vadisi üzerinden Pakistan'ı Çin'e bağlayan Karakorum otoyolunun tamamlanmasıyla birlikte, daha önce bilimsel araştırmalar için ulaşılamaz dağlık bir arazi olan bölgede araştırmalar yapma imkânı doğmuştur. Bu bölgede kaya yazıtlarının var olduğu 20. yüzyılın başlarından itibaren bilinmesine rağmen bu zamana dek incelemeler yapılamamıştır. 1979'da Prof. K. Jettmar ve Prof. A. H. Dani, İndus Vadisi'nde saha araştırması yapar ve bu araştırmanın sonucunda beklentilerin çok ötesinde petroglifler ve yazıtlar keşfedilip fotoğraflanır. Bu keşif gezisinin başarısından sonra ortak bir Pakistan-Almanya çalışma grubu oluşturulur ve bu grup 1980'den itibaren düzenli olarak aynı bölgeye keşif gezileri düzenler. Burada ortaya çıkarılan 600'ün üzerindeki Orta İran dillerindeki yazıtlardan 2'si Partça, 2'si Orta Farsça, yaklaşık 10 tanesi Baktirce ve geri kalanı Soğdcadır. Paleografik özelliklerinden yola çıkılarak bu yazıtların, Mug Dağı belgelerinden

ziyade Antik Mektuplar'a daha yakın bir döneme ait olduğu anlaşılmıştır. Yazıtların içeriği neredeyse tamamen özel isimlerden oluşmaktadır (Sims-Williams, 1989: 8).

İndus Vadisi yazıtları üzerine öncül bir çalışma, 1979'da Jettmar'ın çektiği fotoğraflara dayanarak Helmut Humbach tarafından 1981'de neşredilmiştir. Bu yayından sonra buradaki özellikle Soğdca malzemenin önemi ve fotoğraflar üzerinden değil, bizzat bölgede inceleyerek bir okumanın yapılması gerekliliği ortaya çıkar (Sims-Williams, 1989: 8). 1985'te Pakistan-Almanya ortak çalışma grubuna katılan Sims-Williams buradaki İranî yazıtları kataloglar ve sonrasında 1989 ve 1992'de iki cilt hâlinde Corpus Inscriptum Iranicum serisinde bu kaya yazıtlarını yayımlar: *Sogdian and other Iranian Inscriptions of the Upper Indus I-II*.

Özellikle Budist hacıların ve yanında Soğdlu tüccarların uğradığı kutsal bir yer olduğu anlaşılan bu bölgede, muhtemelen sınır geçişi konumunda askerî bir kontrol noktası bulunmaktaydı. Bu zorlu araziyi daha çok dinî ve kısmen hem dinî hem ticari amaçlarla ziyarete gelen kişiler taşlara isimlerini kazımışlardır (Jettmar, 1992). Soğd isimlerinin bir korpusu gibi olan yazıtlar kısadır ve 23 kelimeden oluşan en uzun yazıt, yazarının bu kutsal yeri ziyaret tarihini ve eve sağ salim dönme dileğini içerir (Gharib, 2004: xxvii). Bu yazıtlarda az sayıda Türkçe isimle de karşılaşılır. Bu isimler içinde yer alan *xwn* "Hun" ismi tarih araştırmaları için dikkat çekicidir.

Ladakh Kaya Yazıtları

Bu yazıtlar, Tibet'in batısındaki Ladakh bölgesinde bulunmuştur. Yukarı İndus yazıtlarına benzer şekilde kayalar üzerine yazılmış ve daha çok kişi isimlerinden oluşmaktadır. Fakat yazılarından anlaşıldığı üzere İndus Vadisi yazıtlarından çok daha sonraki bir zamana aittirler. Yazıtlardan birinde yer alan tarih üzerinden ve yazı tipinden araştırmacılar buradaki yazıtları daha çok 9. yüzyıla tarihlendirirler (Sims-Williams, 1993: 151 ve devamı).

Sims-Williams (1993: 157-158) bu yazıtlar üzerine yaptığı incelemede tıpkı Turfan ve Dunhuang'daki yazılı materyalde belgelendiği gibi, Ladakh bölgesindeki Soğd yazıtlarında da üç farklı dinin izlerinin bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bu yazıtlarda hem Budist kişi isimleri hem Hıristiyanlığa ait ifade formülleri ve gamalı haç çizimleri hem de Maniheist tanrı ve kişi isimleri tanıklanmaktadır. Burada konumuz açıdan ilgi çekici isimlerden biri 8 numaralı yazıtta geçen Türkçe "Urı

Tarkan" ismidir. Bu kişinin Türkçe bir isim taşıyıp burada Soğdca bir cümle yazması nedeniyle kendisinin Ladakh bölgesine gelmiş iki dilli bir Türk veya yarı Soğd biri olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca 841 yılına ait bir tarih taşıyan 2 numaralı yazıttan, kesin olmamakla birlikte, bu yazıyı yazan kişilerin Uygur kağanı tarafından Kırgız saldırısına karşı yardım istemek için Tibet kağanına -metinde 'kağan' kelimesi ile *twp'yt x'γ'n s'r* olarak geçer- gönderilen iki elçi olduğuna dair tahminler bulunmaktadır (Sims-Williams, 1993: 156-157).

0.3.1.7. "Turco-Sogdian" Metinler

"Turco-Sogdian" terimi Sims-Williams ve Hamilton (1990) tarafından yoğun Türkçe etkisinin görüldüğü, geç döneme ait bir tür Soğdca varyantı için kullanılmıştır. 10. ve 11. yüzyıllara ait olan bu metinler, Soğdcanın geç dönemini temsil eder.

Dunhuang'da Bulunan "Turco-Sogdian" Metinler

Dunhuang'da bulunan ve Türkçe etkinin çok belirgin olduğu bu Soğdca metinler, Nicholas Sims-Williams ve James Russell Hamilton (1990) tarafından işlenmiştir: *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Bu eserde, iç içe geçmiş bir Türk-Soğd toplumunda yazıldığı anlaşılan sekiz adet metin incelenir. Daha sonra 2015 yılında Nicholas Sims-Williams bu eseri İngilizceye çevirmiş ve çalışma bazı düzeltme ve eklemelerle gözden geçirilerek yeniden yayımlanmıştır. Yazarların bu metinlerin dili için kullandıkları "Turco-Sogdian" terimi ile, güçlü bir Türkçe etkinin görüldüğü geç döneme ait bir Soğd dili veya diyalekti kastedilmektedir (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 9). Bu metinlerde pek çok Türkçe özel isim, alıntı sözcük, Eski Uygurca sentaks ve deyimler üzerinden kopyalanmış ifadeler veya Türkçe ibareler, bazen bütün bir Türkçe cümle, doğrudan metin içinde kullanılır. Soğdcanın geç dönemini temsil eden bu metinler 10. yüzyıla tarihlendirilir.

Bezeklik'teki Maniheist Soğdca Mektuplar

Turfan'da Bezeklik'teki mağara tapınaklarında 1980-1981 yıllarında yapılan kazılar sonucu üçü Soğdca, beşi ise Uygurca yazılmış olan toplam sekiz mektup ortaya çıkarılır. Soğdca mektuplardan birinde renkli boyalı ve yaldızlı güzel bir minyatür yer alır. Maniheist bir çevreye ait olan bu mektuplar 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilir (Yoshida, 2019b: 3, 31-34). Bu mektupları önce Yoshida ve Moriyasu

birlikte 2000 yılında Çince olarak yayımlarlar. Daha sonra Uygurca mektuplar ayrıca Moriyasu'nun 2019'da yayımladığı *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road* adlı eserinde ele alınmıştır. Soğdca mektuplar ise yine 2019'da Yoshida tarafından *Three Manichaean Sogdian Letters unearthed in Bäzäklik, Turfan* adlı eserde yeniden gözden geçirilerek detaylı bir şekilde işlenmiştir.

1980 yılındaki bu keşifle, Soğdcanın en geç tarihli metinleri olarak bilinen Dunhuang'daki Turco-Sogdian metinlerden daha da ileri tarihli, artık Soğdcanın bilinen en son dönemini temsil eden metinler ortaya çıkmıştır. Daha önce 11. yüzyılda Soğd dilinin devam ettiğine dair bir kanıt yoktu. Yutaka Yoshida (2019b: 4), Sims-Williams ve Hamilton'un "Turco-Sogdian" olarak tanımladığı Soğdcanın en geç varyantının bilinmesi sayesinde bu metinleri anlamanın ve yayımlamanın mümkün olduğunu ifade eder. Bu metinlerde de bilhassa C metninde Türkçe imlânın etkisi, Türkçe deyimler üzerinden kopyalanmış ifadeler ve Türkçe kişi isimleri görülmektedir. Yoshida (2019b: 34-36, 39-40) A ve C adı verilen mektupların Batı Uygur Kağanlığı'nın sınırları içinde Uygur etkisinin yoğun olduğu bir bölgeden gönderildiğini düşünürken, B mektubunda Uygurca bir şahıs ismi hiç yer almadığı için bu mektubun Batı Uygur Kağanlığı'nın sınırları dışından, muhtemelen Semerkant'tan gönderildiğini tahmin etmektedir. Buna göre Turfan'da bulunan 10. yüzyıla ait Soğdca bir mektupta herhangi bir Türkçe kelime ve kişi ismi ile karşılaşılmaması garip bir durumdur. Böyle bir durum, bu mektup ancak Semerkant gibi Uygur etkisinden uzak bir yerde yazılmışsa anlaşılabilir.

0.3.2. Soğdcanın Yazımında Kullanılan Alfabeler

Bu çeşitli çevrelerde yazılmış eserlerde Soğd, Süryani, Mani ve Brahmi gibi farklı yazı sistemleri kullanılmıştır. Kullanılan bu alfabeler aslında daha ziyade dinî çevreye göre seçilmiştir. Budist eserler Soğd yazısı ile, Maniheist eserler daha çok Mani alfabesi ile ve Nesturi mezhebine ait eserler daha ziyade Süryani yazısı ile oluşturulmuştur. Sivil metinlerde ise Soğd yazısı kullanılmıştır.

Bu şekilde farklı dinî çevrelerde ve çeşitli alfabeler ile eserlerin yazılması sonucu, kelime dağarcığı ve imlâ bakımından Soğdca metinler arasında farklılıklar olduğu gözlenir. Ayrıca bu malzemelerin farklı bölgelerde keşfedilmesi nedeniyle Soğdcanın farklı diyalektlerine ait eserler olduğu düşünülmüştür. Buna rağmen yazılı dil malzemesi arasında dikkat çeken diyalektikal olabilecek farklar oldukça nadirdir.

Bu farklılıkların diyalektle ilgisi olmaktan ziyade kronolojik ve bilhassa ortografik sebeplere bağlı olduğu söylenmelidir. İmlâ ve dillik incelemeler metinlerin farklı zamanlarda yazıldığını ortaya koyar (Gharib, 2004: xviii).

Soğdca metinlerin yazımında ağırlıklı olarak kullanılan her üç alfabe de - Soğd, Mani ve Süryani yazıları- Semitik-Arami yazı sistemine dayanan ve ortak özelliklere sahip alfabelerdir. Öyle ki Barthold Soğdluların Sami kökenli yazı sistemleri ile ilgili bu durumunu, hem ticarette aktif olan hem de yazının yayılmasını sağlayan Fenikelilere benzetir: "*Soğdluların Sami kökenli alfabenin yayılmasındaki hizmetleri, onlara Fenikelilerle birlikte tarihte bir yer edinme hakkı verir*." (2021: 204). Aynı kökenden geldikleri için bu yazı sistemlerinin üçünde de özellikle vokallerin gösteriminde eksik (defektif) yazım söz konusudur (Gharib, 2004: xxvii; Yoshida, 2009b: 281). Bu nedenle Soğdca vokaller meselesi belirsizliklerle çevrilidir. Bu durum, az sayıda Brahmi yazılı metnin yakın zamanda keşfiyle bile tamamıyla düzeltilememiştir (Sims-Williams'tan aktaran Yoshida, 2009b: 281). Bunlar içinde Soğdca külliyatın yazımında en çok kullanılan Soğd yazısı, en defektif yazıma ve bazı fonemler için daha az ayırıcı işarete sahip olan yazı sistemidir. Mani yazısı ise ötümlü ve ötümsüz konsonantları ayırt etmesi açısından en ayrıntılı gösterime sahiptir. Soğdca eserlerde bu dile ait seslerin, özellikle de vokallerin yeterince ayırt edilememesi nedeniyle Soğdca metin yayımlarında transliterasyon ile okuma geleneği yerleşmiştir. Transkripsiyon hemen hemen hiçbir Soğdca metin yayımında bulunmaz. Yalnız B. Gharib, hazırladığı Soğdca-Farsça-İngilizce sözlükte transliterasyon yanında transkripsiyon da yapmıştır.

Hıristiyan Soğd metinlerinin çoğu Süryani yazısı ile oluşturulmuştur, metinlerin az bir kısmı ise kursiv Soğd yazısı ile kaleme alınmıştır. Süryani yazılı metinlerde alfabe Soğd diline uyarlanmış ve <f>, <x> ve <'> harfleri ilave edilmiştir. Dillik açıdan da Hıristiyan Soğd metinleri, Süryani yazısının kullanımı ve Nesturî sistemdeki hareke işaretleri hakkında başka yerde olmayan bilgiler sağlamaktadır. Uzun ünlülerin sadece *elif, vav* ve *ye* (', w, y) harfleriyle gösterildiği, kısa ünlülerin ise çoğu zaman işaretlenmediği Mani ve Soğd yazı sistemlerine kıyasla Süryani yazılı metinler vokallerin daha kesin olarak tayin edilmesine izin verir (Sims-Williams, 1991: 334-335).

Bir kısmı iki dilli olmak üzere on iki tane Brahmi harfli Soğdca metin parçası mevcuttur. Bu metinlerde kullanılan Brahmi yazısı çeşidi Kuzey Türkistan Brahmi

tipindedir. Brahmi harfli Soğdca metinlerdeki imla, Toharca veya Tumşukçanın yazıldığı Brahmi yazısından ziyade Uygur Brahmi yazısının model alındığını göstermektedir (Sims-Williams ve Maue, 2024: 24, 36-37). Söz konusu metinler dil özellikleri açısından 9. yüzyılın ikinci yarısı sonrasına tarihlendirilir. Sims-Williams ve Maue (2024: 46) bu tarihin Uygur Brahmi yazısının geliştirilmesi için de mümkün olan en erken tarih olduğuna ve belki de Uygurların 9. yüzyılda Tarım Havzası'na göçleriyle birlikte Brahmi yazısının bir çeşidini bu bölgeye getirmiş olabileceklerine işaret ederler. Soğdca metinlerin çoğu her üçü de konsonantların gösterimine dayalı Semitik kökenli Soğd, Mani ve Süryani yazılarıyla oluşturulduğu için vokalleri tümüyle gösteren Brahmi yazılı Soğdca metinlerin keşfi Soğd fonolojisini anlamak için yeni bir bilgi kaynağıdır. Bunun yanında metinlerin tutarsız imlası kesin çıkarımlar yapmayı şu an için güçleştirmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE VE TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Dil İlişkileri

Temas dilbiliminin (Contact Linguistics) öncüsü niteliğindeki ilk çalışmalar 19. yüzyılda, daha çok koloni bölgelerinde oluşan karma diller, dil yitimi veya göçmen dilleri gibi konular üzerinde ortaya konmuştur. Fakat dilbilim içinde bir disiplin olarak temas dilbilimin gelişmesi, 1953 yılında Weinreich'ın dil ilişkileri çalışmalarını disiplinlerarası bir yaklaşımla formüle etme girişiminden sonra gerçekleşir. Weinreich yapısal hususların yanında psikolojik ve sosyo-kültürel etmenlerin de değerlendirmeye alınmasının önemi üzerinde durmuştur. Linguistik, psikolinguistik ve sosyolinguistik yaklaşım bugüne kadar dil ilişkileri çalışmalarının merkezinde yer alan üç unsur hâline gelmiştir (Winford, 2020: 52). Daha sonra ilişki kaynaklı dil değişimi (contact-induced language change) alanının dönüm noktası niteliğindeki bir çalışma 1988'de Thomason ve Kaufman tarafından ortaya konulur. Dil teması ve sonuçlarına ilişkin son derece yenilikçi bir tarihî dilbilimsel bakış açısı sağlayan ve bu alanda gelecekteki çalışmaların temelini oluşturan bu çalışmada, ilişki kaynaklı değişimin doğasını ve derecesini belirlemede dilsel ve sosyal faktörlerin etkileşimi ve topluluğun sosyolinguistik tarihinin oynadığı kilit rol vurgulanmıştır (Winford, 2020: 59). Konuyu oldukça geniş çaplı bir şekilde işleyen bu eser, çeşitli temas senaryoları ve dikkatlice oluşturulmuş örneklerle dil ilişkileri çalışmalarının yeniden canlanmasını sağlamıştır (Hickey'den aktaran Güzel, 2021: 25).

Dil ilişkileri diğer yandan genetik akrabalık meselesiyle beraber ilerlemektedir. İki dil arasındaki benzerliklerin genetik olarak gelen bir ortaklık mı yoksa zamanla ilişki sonucu ortaya çıkan bir benzeşme mi olduğu sorusu, örneğin Türkçe ve Moğolca için tartışılagelmiştir. Genetik olarak akraba diller tipolojik açıdan oldukça farklılaşabileceği gibi diğer yandan ilişki sonucu tipolojik olarak yakınlaşan, birbirine benzemeye başlayan diller bulunmaktadır. Türkçe-Farsça dil ilişkileri bu hususta güzel bir örnek teşkil eder. Johanson (2007), Türk ve Fars dillerinin uzun süreli ve karmaşık ilişkisi üzerinden farklı dil ailelerine ait dillerin de birbirini oldukça köklü bir şekilde etkileyebileceğini ortaya koymuştur. Bu hususta Özbekçe ve Tacikçenin durumu enteresan bir durum arz eder. Yapısal olarak Tacikçenin Türkçeleştiği, Özbekçenin Farsçalaştığı ileri düzeyde değişmeler hâlen

gerçekleşmektedir. Bu durumda örneğin Tacikçe genetik olarak Fars dil ailesinden geldiği hâlde daha ileri aşamada bir Türk dili mi sayılacaktır? Ait olduğu dil grubu olarak Fars dillerinden çıkarılacak mıdır? Bir dil artık hangi aşamadan sonra genetik olarak bağlı olduğu dil ailesine değil de ilişkide olduğu diller grubuna dâhil edilebilir? Bu gibi sorular temas dilbiliminin önemli tartışma konularını oluşturmaktadır. Türk-Fars dil ilişkilerinin yanında özel olarak Türkçe-Soğdca dil ilişkileri mercek altına alındığı zaman, farklı dil yapılarına sahip Türkçe ve Soğdcanın birbirlerini erken dönemlerden itibaren etkilediği ve bu etkileşim sonucunda her iki dilde de incelenmeye değer yapıların ortaya çıktığı görülür (Erdem, 2014: 66). Soğdcanın bilhassa geç dönem metinlerinde kelime alışverişi dışında tipolojik olarak Türkçeye oldukça yakınlaştığı görülmektedir.

1.2. Sosyolinguistik ve Psikolinguistik Açılardan "Baskın Dil" Kavramı

Baskın dil kavramından önce "alıcı dil" ve "kaynak dil" tanımlarına değinmek yerinde olacaktır. Alıcı dil veya hedef dil, bir dil özelliğini (fonetik, morfolojik veya leksik) alan dil konumundadır. Kaynak dil ise söz konusu yapının alındığı veya diğer bir terimle ödünçlemenin yapıldığı dil konumundadır. Genellikle baskın olan dilin kaynak dil, onun karşısında geride kalan dilin ise alıcı dil konumunda olduğu ve ödünçleme veya kopyalamaların baskın/kaynak dilden daha az baskın/alıcı dile doğru gerçekleştiği bir ön kabuldür.

Burada baskınlıktan neyin kastedildiği sorusu ortaya çıkar. Konuya makro düzeyde bir yaklaşım ile baskın dil, toplumsal olarak baskın dil olurken; mikro düzeyde bu birey açısından hangi dilin baskın olduğu ile ilgilidir. Bu çerçevede sosyolinguistik açıdan yapılan bir yaklaşımla baskın dil; prestijli veya nüfus açısından daha çok konuşanı olan veya politik olarak güçlü bir dili karşılamaktadır. Psikolinguistik bir perspektiften ise baskın dil, iki dilli bir bireyin daha etkin kullanabildiği, daha vâkıf olduğu dildir. Burada baskın dil, bireyin ana dili veya etnik kimliğinden bağımsızdır. Kişiler bazen ana dilden ziyade diğer dilde daha yetkin olabilirler. Bu nedenle Van Coetsem (1988: 13) tarafından önerilen ve Winford'un (2005: 377; 2020) da desteklediği ilişki modeline göre, "sosyolojik baskın dil" (socially dominant language) ve "linguistik olarak baskın dil" (linguistically dominant language) şeklinde bir ayrım yapılır. Burada linguistik baskınlıkla, toplumdaki değil bireydeki baskın dil kastedilir. Hem sosyal olarak hem de bireysel

konuşur açısından baskın dilin, zamanla şartlara göre değişebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır (Winford, 2020: 58).

Konumuz açısından özellike Türk ve Soğd halklarının çeşitli bölgelerde iç içe yaşadığı en azından 6. yüzyıldan itibaren tarihsel ve dilsel verilerle takip edilebilmektedir. 10. yüzyılda ise Dunhuang'da iki dilli veya çok dilli bir Türk-Soğd toplumunun var olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Aradan geçen uzun sürede, Türkçe ve Soğdca için demografik ve politik baskınlığın ve ayrıca "prestij" durumunun değiştiği, iki dilli bireyler tarafından oluşturulan metinler üzerinden gözlenebilir.

1.3. Ödünçleme ve Karışma

Dil ilişkilerinin iki temel mekanizması olan "ödünçleme" ve "karışma" terimleri, teorik zeminde ve pratikte pek çok kez birbiriyle karışabilmektedir. Bazı araştırmacılar bu iki kavramı ayırmak için transfer edilen dillik ögenin niteliğine göre bir sınıflandırmaya giderler. Buna göre temelde ödünçleme ile daha ziyade kelime düzeyinde alıntılar; karışma ile fonolojik, morfolojik ve sentaks düzeyinde yapısal alıntılar kastedilir. Bir diğer ayrım ise baskın dil ve alıcı dil üzerinden yapılmaktadır. Buna göre toplumda baskın dilden, daha az etkili olan dile yapılan alıntılar "ödünçleme", tam tersi durumda oluşan alıntılar ise "karışma" olarak adlandırılabilmektedir (Winford, 2020: 56-57). Johanson'un (2007) ödünçleme ve karışma ayrımı da bu şekilde sosyolinguistik bir temele dayanır. Ona göre sosyal açıdan baskın B dilinin zayıf A dilini etkilemesi "ödünçleme" (adoption), A'nın B'yi etkilemesi ise "karışma"dır (imposition) [9]. Birinci durumda *ödünçleme+dili koruma*, ikinci durumda ise *karışma+dil değiştirme* gerçekleşir. A konuşurlarının A dilini bırakıp tümüyle B'ye geçtiği bir durumda A diline ait özellikler B'de altkatman etkisi (karışma) olarak görülür. Ödünçlemede yoğun sözcüksel kopyalamalar olmasına rağmen karışmadaki etkiler sözvarlığından ziyade fonoloji ve sentaksta gözlenir (Johanson, 2007: 16-17, 71).

Van Coetsem (1988) dil ilişkilerinin en temel iki çıktısını ayırt etmek için burada etkinin yönü ve bir dilden diğer bir dile aktarılan dil biriminin "aracısı/faili"nin (agent) üzerine odaklanır. Öncelikle baskın dil kavramını

[9] Johanson eksik bir tanımlama olduğunu düşündüğü "borrowing" terimini bilinçli bir şekilde kullanmaz ve "adoption" ile karşılamayı tercih eder. Aynı şekilde literatürde yaygın olarak kullanılan "interference" teriminin kötü yan anlamları nedeniyle "imposition" sözcüğünü kullanır.

sosyolinguistik değil psikolinguistik bir açıdan, aracı bireyin daha yetkin olduğu dil olarak düşünür. Kaynak dilden alıcı dile yapılan aktarımlar; eğer alıcı dilin baskın olduğu konuşurlar tarafından yapılıyorsa bunu "ödünçleme" (borrowing), tam tersi kaynak dilin baskın olduğu kişilerce aktarılıyorsa bu durumu "karışma" (imposition) olarak adlandırır. Burada temel ayrım kaynak dil aracılığı (source language agentivity) mı yoksa hedef dil aracılığı (recipient language agentivity) mı olduğu üzerinden yapılır. Winford'a göre (2020: 57), dil ilişkilerine bağlı dilsel değişmeler üzerine yapılan Van Qoetsem'den önceki tasnifler, altta yatan mekanizmalar ve dilin üretim aşamasının gerçekleştiği psikolinguistik süreçlerden önce, bunun çıktılarına yöneldiği için sorunludur.

1.4. İki Dillilik

İki dilli birey, en basit şekliyle diğer bir dilde belirli bir bilgi ve beceriye sahip kişi olarak tanımlanabilir. Bunun karşısında tek dilli birey ise ikinci bir dile dair herhangi bir bilgisi olmayan kişidir. Hem iki dilli hem de tek dilli bireyler ödünçleme sürecinde bir rol oynamaktadır. İki dilliler farklı dil toplulukları arasında bir bağlantı oluşturup genellikle ödünçleme sürecini başlatırlar. Tek dilliler ise bu sayede kaynak dildeki telaffuzu aynı şekilde kopyalar veya kendi dillerine göre adapte ederler (Van Coetsem, 1988: 9). Thomason ve Kaufman (1988: 37), leksikal ödünçlemenin genelikle yaygın bir iki dillilik durumu olmadan da gerçekleştiğini, fakat kapsamlı yapısal ödünçlemelerin alıcı dil konuşurları arasında uzun bir süredir mevcut olan bir iki dilliği gerektirdiğini belirtirler.

İki dillilik veya çok dillilikte düşünülmesi gereken durumlardan biri diğer dildeki yetkinlik derecesidir. Van Coetsem (1988: 18) bir kişinin diğer dil kodunu edinme sürecinde yetkinliği arttıkça, "karışma"nın (imposition) azalacağını belirtir. Diğer bir deyişle bir kişi ikinci bir dildeki becerilerini ilerlettikçe, alıcı dili (burada ikinci dil) kullanırken kaynak dilden (kendi birinci dilinden) yaptığı karışmalar azalacaktır. Burada her iki dildeki yeterlilik düzeyine göre dengeli iki dillilik, baskın iki dillilik ve sınırlı iki dillilik şeklinde ayrımlar yapılmaktadır (Uyar'dan aktaran Elmalı, 2023: 156). Ayrıca diğer dildeki yetkinlik veya beceriler, bu dilin nasıl öğrenildiğine göre değişebilir. Örneğin doğal ortamında maruz kalarak ve ihtiyaçtan veya bir kurs ortamında bilinçli bir şekilde öğrenme amacıyla ikinci dil farklı şekillerde öğrenilebilir. Bu öğrenme şekilleri, diğer dili kullanırken yapılan hataları ve kod değiştirme sıklığını etkileyebilir.

İpek Yolu üzerindeki Turfan Havzası'nda yapılan arkeolojik kazılardan, bu bölgede çeşitli alfabelerle 22 farklı dilde elyazması ortaya çıkarılmıştır. Bölgede günlük hayatta dinî, kültürel ve ekonomik pek çok farklı sebeple, sözlü ve yazılı, standart ve standart dışı varyantlarda farklı diller (kodlar) ve yazı sistemleri eş zamanlı olarak kullanılmıştır (Schafer, 2010: 443, 445). Türk-Soğd dil ilişkileri açısından bakıldığında 9.-11. yüzyıllar arası Turfan, Dunhuang ve Yedisu bölgesinde iki dilli ve ortak bir yaşam sürdüren Türk-Soğd topluluğun var olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Turfan ve Dunhuang'da iki dilli ve hatta Çince ile birlikte çok dilli bir topluluk mevcut olmuştur. Türkçe-Soğdca iki dilli metin parçaları veya Soğdca mektuplardaki Türkçe özel isimler söz konusu dönemdeki iki dilliği açık bir şekilde gösterir.

1.5. Yapısal Etkenler: Kod Kopyalama Modeli ve Kopyalama Türleri

"Kod", iletişim sürecinde bildirilerin aktarılmasında ve çözümlenip yorumlanmasında kullanılan göstergelerin ve bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların tümü olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda her dil bir kod olarak kabul edilir. Karşılıklı konuşmalarda aynı anda kullanılan dil ya da diller gibi (iki dillilikte olduğu gibi) değişik türden kodlar kullanılabilir (İmer vd., 2011: 177).

Johanson'a göre kod kopyalama, dil ilişkilerinde yukarıda bahsedilen iki temel sürecin (ödünçleme ve karışma) sonunda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca "ödünçleme" teriminin yanıltıcı bir ifade olduğunu düşünür ve bunun yerine özellikle "kod kopyalama" ifadesini kullanır. Ona göre dil ilişkilerinde hiçbir unsur gerçekten alınıp verilmez. Verici dilde bir şey eksilmez, 'ödünçleyen' alıcı dilde ise alınan unsurlar hiçbir zaman verici dildeki ile artık aynı olmaz. Aslında her dil ayrı bir kod sistemidir. İlişki sonucu gerçekleşen şey bir dile ait kod ögelerinin başka bir dilin kodu içine kopyalanmasıdır (Johanson 1998: 327). Bu kopyalar ses, ek, anlam, sentaks ve kelime düzeyinde kopyalar olabilir. Johanson kelime dışında diğer dil bilgisel düzeylerdeki kod kopyalamaların, sanılanın aksine akraba olmayan veya tipolojik açıdan farklı diller arasında da olabileceğini ve bunun diller arası ilişkiye bağlı olarak son derece derin olabileceğini de ortaya koyar (2007: 13). Bunun en bariz örneklerinden birini Farsçada görmekteyiz. Türkçenin iyelik paradigması bu dili etkilemiş ve Farsçada Hint-Avrupa dillerinde olmayan, Türk dillerine özgü olan iyelik ekleri ile çekim ortaya çıkmıştır. Normalde ise Hint-Avrupa dillerinde bu

kategori iyelik ekleri ile değil, iyelik zamirleri ile ifade edilmektedir (Johanson 2007; Karini 2014).

Johanson dil ilişkilerinde gerçekleşen kod kopyalama türlerini üç kısımda ele almıştır: genel kopyalar, seçilmiş kopyalar ve karışık kopyalar. İlkinde sosyal olarak baskın B dilinden A diline geçen bir dil birimi; ses, bitişme, anlam ve kullanım sıklığı gibi bütün unsurlarıyla birlikte kopyalanırsa buna "genel kopya" adı verilir. Bu genel kopyalanan dil ögesi, bağımsız bir sözcük olabileceği gibi bağımlı bir birim olan ekler de olabilir (Johanson, 1998: 327). Seçilmiş kopyalarda ise B dilindeki bir dil biriminin ses, bitişme, anlam, sıklık gibi özelliklerinin hepsi değil, bu özelliklerden bir veya birkaçının kopyalanması söz konusudur. Örneğin; İngilizce *star* kelimesinin sadece "eğlence dünyası yıldızı" anlamı Türkçedeki *yıldız* kelimesine kopyalanmıştır (Johanson, 2014: 11-12). Genel ve seçilmiş kopyalar dışında bir de bu iki süreci birleştiren karışık kopyalar bulunmaktadır. Yabancı dildeki unsurlar temel kodun çerçevesi içine kopyalanırken, seçilmiş kopyalarda yabancı özellikler temel kodun üzerine kopyalanır (Johanson, 1998: 327).

Bu tez çalışmasında terim olarak yukarıda önerildiği şekilde "kod kopyalama" tercih edilmiş ve bir dereceye kadar özellikle yapısal hususlarda Johanson'un kod kopyalama modeli örnek alınmıştır. Bu tercihteki temel sebeplerden biri Johanson'un bu teorisini Türk dillerinin ilişkileri, özellikle de Türkçenin İran dilleri ile ilişki örnekleri üzerine temellendirmesidir. Fakat tamamen bu kod kopyalama modeli çerçevesinde kalınmayacaktır. Örneğin burada 'baskın dil' derken Johanson'dan farklı olarak bireylerin baskın dili düşünülecektir. Johanson'un baskın dil-zayıf dil ayrımı sosyolojik ve kısmen de yapısal etkenlere göre belirlenmiştir. Bugün tarihî metinler üzerine yapılacak bir incelemede söz konusu dönemde ve bölgede sosyal ve demografik şartları doğru bir şekilde kestirebilmemiz güç görünmektedir. Yine de bazı tarihsel veriler üzerinden bir dereceye kadar tahmin yürütülebilir. Metinler ise bireyler tarafından oluşturulduğu için kullanılan dilde doğrudan dilin üretildiği aşama olan psikolinguistik süreçlerin etkisini de dikkate alınacaktır. Bölgedeki sosyal koşulların yanında metin yazarının baskın dili ve ikinci dili de göz önünde bulundurulmalıdır. İlişkinin türü ve etkinin yönü hususunda hem toplumsal hem de bireysel şartlar, dillik veriler üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1.5.1. Yapılılık ve Çekici Özellikler

Dilin farklı düzeylerinde, değişime direncin de farklılaştığı düşünülür. Dayanıklılık olarak da ifade edilen bu durumda, örneğin bir dilin sözvarlığı ve sentaks alanları diğer dilllerden daha kolay etkilenip değişebilirken, bunun morfoloji ve fonoloji düzeyinde daha zor olduğu belirtilir. Thomason ve Kaufmann (1988) ise dilin diğer düzeylerindeki yapısal etkilenmelerin ancak yoğun bir sözcük ödünçlemesinden sonra gerçekleşebileceğini düşünürler. Johanson (2007: 48-49) hem bu varsayıma hem de yalnız akraba diller arasında gramatikal kopyalar olabilir görüşüne karşı çıkar. Türkçe-Soğdca dil ilişkileri incelendiğinde ortaya çıkan veriler de Johanson'un haklı olarak karşı çıktığı bu varsayımların geçersizliğini ispatlar. Akraba olmadıkları hâlde Soğdca Türkçeden yapı kopyalamaları yapmıştır ve bu gerçekleşirken Türkçeden çok az sayıda kelime kopyalanmıştır.

Dayanıklılıkla beraber ortaya çıkan kavramlardan biri ise "yapılılık"tır. Bir dil unsurunun dayanıklılığını belirleyen şeylerden biri kullanım sıklığı ile beraber yapılılık durumudur. Daha yapılı dil alanlarının daha dayanıklı, daha az yapılı alanların ise değişime daha az dayanıklı olduğu belirtilir (Van Coetsem, 1988: 28). Diğer yandan dilin bir unsuru ne kadar yapılı ise o kadar zor kopyalanacağı düşünülür. Örneğin Türkçenin fiil çekimi, hâl sistemine göre daha yapılı durumdadır ve bu nedenle daha dayanıklıdır. Diğer yandan dilin alt sistemlerinin açık veya kapalı bir küme oluşturması da dayanıklılığı etkileyen faktörlerdendir. Örneğin fonem sistemi daha kapalı bir küme oluşturur, dilde az sayıdadır ve oldukça sık kullanıldıkları için daha yapılıdırlar. Söz varlığına kıyasla fonem sistemi dışarıdan yeni unsurları almaya daha kapalıdır. Aynı şekilde oldukça kapalı ve yüksek derecede yapılı oldukları için çekim sistemine de yeni unsurlar kolayca kabul edilmez (Johanson, 2007: 60).

Bir dildeki yapısal unsurun diğer dile kopyalanmasını kolaylaştıran veya zorlaştıran etmenlerden birisi de "çekicilik" kavramıyla ilişkili olarak karşımıza çıkar. Buna göre örneğin, analitik biçimlerin eklere göre daha çekici olduğu görülmektedir. Bir ekin alamorflarının sınırlı sayıda olması da o eki çekici kılar. Örneğin Türkçenin meslek yapan +çI eki yalnızca iki alamorfa sahiptir ve diğer diller tarafından kolayca kopyalanabilmektedir. Türkçede eklerin bitişken, açıkça ayırt edilebilir şekilde oluşu ile şeffaf ve kurallı yapısı ve cinsiyet kategorisinin yokluğu gibi özellikler çekici özelliklerdir (Johanson, 2007: 54-57). Soğdcanın geç dönem

metinlerine bakıldığında Türkçede zarf-fiillerle yapılan cümle bağlama stratejisi çekici bir özellik olarak karşımıza çıkar. Türkçenin bu stratejisi hem Soğdca hem de Toharca (Schafer, 2010: 451) tarafından kopyalanmıştır.

1.5.2. Geçici Kopyalar

Aslında Poplack vd. (1988) tarafından önerilen *nonce borrowing* "geçici/tek seferlik ödünçleme" terimi, burada Johanson'un tercih ettiği şekilde ödünçleme yerine kopyalama terimini uygun gördüğümüz için "geçici kopyalar" başlığı ile verilmektedir. Poplack (1980) ve Poplack vd. (1988) Amerika'da yaşayan iki dilli Fransız ve İspanyol toplulukları üzerine yaptıkları saha araştırmalarında, geçici kopyaların iki dilli bireylerin dil kullanımında ortaya çıktığını gösterirler. Aslında dile henüz yerleşmemiş belki yeni girmeye başlayan kopyalar, zamanla yerleşik ödünçlemeler hâline gelebilir. Eşzamanlı bir bakış açısıyla toplumda yaygınlaşmamış marjinal kopyalar ancak iki dilli bireyler tarafından kullanılabilir, çünkü tek dilli bireylerin diğer dile dair bunu kullanabilecek bir bilgisi yoktur. Tek dilli bireyler ancak toplumda kabul görüp yaygınlaşan ödünç kelimeleri kullanabilir.

Johanson'un kod kopyalama modelinde geçici kopyalar şeklinde bir terim bulunmamaktadır. Bu çalışmada terim bütünlüğü oluşturması ve en önemlisi de eldeki malzemenin böyle bir tanımlamaya ihtiyaç duyması nedeniyle "geçici kopyalar" ifadesi kullanıldı. Dunhuang'da bulunan karışık dilli Turco-Sogdian metinlerde geçici kopya diyebileceğimiz örneklerle karşılaşılır. Bazı metinlerde tek seferlik bir ödünçleme olarak geçen, fakat genel olarak Soğdcaya yayılmamış olduğu anlaşılan anlık kopyalar bulunmaktadır.

1.5.3. Kod Değiştirme ve Kod Karıştırma

İki dilli bireylerde aynı anda mevcut olan diller arasında gidip gelme oldukça yaygın görülen bir durumdur. Bundan dolayı bir konuşmanın bir parçasının ilk dilde, diğer kısımlarının mevcut ikinci dilde oluşturulması durumu "kod değiştirme" (code switching) olarak tanımlanır. Kod değiştirme cümlede sentaktik düzeyde gerçekleşir. Bunun yanında leksikal düzeyde olan benzer bir olguya ise "kod karıştırma" (code mixing) adı verilmektedir. Kod karıştırma süreci ödünçlemeye benzemektedir. Fakat kod karıştırmada ödünçlemeden farklı olarak yabancı kelimeler cümlede daha yoğun kullanılırken; fonoloji, morfoloji ve temel kelimeler birinci dilden alınır (Hock ve Joseph, 1996: 380-381). Kod değiştirmeye bir cümlenin başlangıcının A dilinde ve

kalan kısmının B dilinde olması veya A dilinde kurulan bir cümlenin içinde yer alan bağımlı alt cümle yapısının B dilinde olması örnek verilebilir. Örneğin; *I mean kaise margaiyya*. "Demek istediğim nasıl öldü?" cümlesinde ilk kısım *I mean* "Demek istiyorum (ki)" İngilizce, kalan kısmı *kaise margaiyya* "nasıl öldü?" ise Hintçe oluşturulmuştur. Ad Backus (2020: 196) kod değiştirme ve ödünçleme arasındaki farkın aslında artzamanlı veya eşzamanlı yaklaşımdan ileri geldiğini belirtir. Diğer bir deyişle, ikisi de aynı olgunun farklı görünümleridir. Kod değiştirme eşzamanlı, ödünçleme ise artzamanlı bir süreçte gerçekleşmektedir.

Kod değiştirmenin ortaya çıkması mutahap, ortamda bulunan kişiler veya konunun bağlamından kaynaklanabilir. Diğer yandan iki dilli bireyin kod değiştirmesinin bir nedeni de öğrendiği dildeki sınırlı yetkinliği nedeniyle bazı ifade biçimlerini ve sözcükleri bilmiyor olmasından kaynaklanır. Bireyler bazen etnik kimliklerini, sosyal statülerini göstermek, samimiyet kurmak veya mesafe koymak amacıyla da kod değiştirmeye başvurabilirler (Haznedar'dan aktaran Elmalı, 2023: 159).

Kod değiştirme durumu cümleler arası veya cümle içi düzeyde olabilir. Popclack (1980), kod değiştirmede dengeli iki dillilik ve bir dilde diğerinden daha yetersiz olma durumunu da göz önünde bulundurur. Buna göre cümle içinde kod değiştirme dengeli iki dilli bireylerde görülürken, akıcı olmayan iki dilli bireyler cümleler arası kod değiştirmeyi tercih etmektedir; çünkü cümle içi kod değiştirme her iki dilde de yetkin olmayı, iki dilin gramerine de hâkim olmayı gerektirmektedir. Cümleler arası kod değiştirmede bir dil sisteminden diğerine geçildiği için, cümle içindeki kod değiştirmeden farklı olarak sentaks veya gramer hatası yapma ihtimali azalmaktadır.

Cümle içi ve cümleler arası kod değiştirme ve kod karıştırma örnekleri Eski Uygurca Abhidharma metinleri üzerinden gözlenebilir. Burada Eski Türkçe, Sanskrit ve Çince arasında kod geçişleri tanıklanır (Elmalı, 2023). Bu kod değiştirme örnekleri metinlerin oluşturulduğu ortamın iki veya çok dilliliğini gösterir. Dunhuang'da bulunan geç Soğdca dönemine ait metinler içinde de kod değiştirme ve kod karıştırma örneklerine rastlanmaktadır. Aynı metin içinde Soğdca cümleler arasında Türkçe cümlelere geçiş yapıldığı görülmektedir. Kod değiştirmenin gözlendiği bu metinler, diğer yandan karışık dilli metinler olarak ele alınmıştır. Bu nedenle bu metinlerin dili "Turco-Sogdian" dil olarak adlandırılmaktadır. Turco-

Sogdian metinlerde görülen Türkçe etkileri aynı zamanda Toharca metinlerde de kısmen bulunmaktadır. Schafer'e göre (2010: 445), Turfan ve Kuça bölgelerinde bulunan iki dilli metinler, karışık dilli metinler, çeviriler, kolofonlar ve satır aralarında farklı dillerdeki notların tümü tek bir şeyi ortaya koyar: sıradışı etnik, kültürel ve dil çeşitliliğinin olduğu böyle bir ortamda, burada yaşayan şehir sâkinlerinin ve manastırdaki rahiplerin; ticari, idari, dinî ve ilmî meselelerde iletişimin üstesinden gelme çabası.

1.5.4. Çeviri Kopyaları

Ödünçleme/ kelime kopyalama ile anlam kopyaları arasındaki bir aşama ise ödünç çevirilerdir (loan translations = calques). Bu aşamada anadile ait unsurların daha önce mevcut olmayan yeni bir kombinasyonu ile, anlamsal ve yapısal olarak yabancı karmaşık ifadeyi oluşturan unsurlar karşılanır (Hock ve Joseph, 1996: 264). Buna "tam çeviri kelimeler" (Johanson, 2014: 34) veya "çeviri kopyaları" demek de mümkündür. Çeviri kopyaları çoğunlukla kaynak dilden birebir çeviri şeklinde oluşturulur. Burada sözcükler ve ekler gibi dillik malzemeyi sağlayan alıcı dildir; fakat model kaynak dilden gelir.

Geç dönem Soğdca mektuplarda Eski Türkçe söz öbekleri ve ifade kalıplarının birebir çevirisi ile yapılan çeviri kopyaları örnekleri bulunur. Örneğin Eski Türkçe *kişide adruk* ifadesi, Soğdca "ayır-" anlamındaki fiilin edilgen sıfat-fiil biçimi ve öncesinde Soğdca ablatif eki kullanılarak Türkçe ifadedeki ek-kök tüm unsurların birebir çevrilmesi ile kopyalanmıştır. Burada ilginç olan, bu dizilimlerin Soğdca için yeni ve garip olmasıdır.

1.6. Dil Yitimi ve Dil Değiştirme

Dil ölümü (language death) veya dil değiştirme (language shift), dil ilişkilerinin sonuçlarından biridir. Tarih boyunca, konuşurlar ana dillerini konuşmayı bırakıp daha prestijli veya daha baskın bir dil yönünde dil değiştirmişlerdir. Hatta diyalektlerin yok olması da aynı sebeplerle gerçekleşmektedir. Yabancı fatihlerin dili, bir bağlantı dili (lingua franca gibi) veya bir koine dili yönünde toplumlar kendi ana dillerini bırakabilirler. Dil yitimi hem bireysel düzeyde hem de toplumsal düzeyde gerçekleşir. Her iki düzeyde de dil yitimine giden süreç birden değil, oldukça yavaş gelişir (Hock ve Joseph, 1996: 446- 449). Dil yitimi (language loss) aşamasında bireyler artık ana dillerinin gramer ve sentaksına ait dilin bazı alt

düzeylerinde yeterince yetkinlik gösteremez. Yeni nesillere dil aktarılmaya devam etmesine rağmen, bu aktarım dilin daha işlenmiş bir biçimiyle değil daha gerilemiş şekilde gerçekleşir. Bunun yanında morfolojide ciddi bir basitleşme görülür. Krippes (1991: 67), dil ölümünün bir kültürün başka bir kültür içinde asimile olmasıyla doğrudan ilişkili olduğunu vurgular. Bu nedenle dil ölümünü toplumsal bağlamdan bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.

Johanson (2014: 73-74), toplumsal olarak zayıf A dilinin uzun süreli ve yoğun ilişki sonucu baskın B dilinden yaptığı aşırı ödünçleme sonucu yavaş yavaş bir B dili hâline gelip yok olması varsayımını reddetmektedir. Buna göre ikisi de yoğun ve sürekli ilişki sonucu ortaya çıksa da aşırı ödünçleme ve dil değiştirme birbirinden kesin olarak ayrılmalıdır. Her ne kadar ilgili A dili yapısal ödünçlemelerden dolayı genetik olarak ait olduğu dil ailesine "aşırı yabancılaşmış" hâle gelse de bu, dilin sonraki nesillere akratılmasına engel değildir. Ona göre diller geleneğin aktarılmaması nedeniyle yok olur. Yani bu hususta yapısal etkenlerden ziyade sosyal etkenler berlileyicidir. Buna noktada İç Anadolu Yunancası örnek verilebilir. Uzun süreli ilişki ve yoğun yapısal kopyalamalar ile tipolojik olarak Türkçeye oldukça benzemeye başlamış olan bu dil yine de varlığını devam ettirir. Genel Yunancadan yapısal olarak aşırı farklılaşmış olması bu dilin yok olmasına sebep olmamıştır.

Hakan Aydemir (2023), Türkçe-Toharca dil ilişkileri üzerinden Avrasya bozkırlarındaki toplumların dil değiştirme süreçlerinin bir şemasını oluşturmuştur:

> 1. event1 → 2. event2 → 3. preparatory event→ 4. (trigger event) religious conversion or faith change → 5. cultural change → 6. social change → 7. loss of cultural prestige → 8. loss of linguistic prestige → 9. bilingualism → 10. language loss → 11. language shift → 12. language death. (Aydemir, 2023: 5)

Kültürel değişime bağlı olarak dil değiştirme olguları Orta Asya halklarında çok sık gözlenenen bir durumdur. Buna göre 3. aşamadaki hazırlayıcı olay, aslında tetikleyici olay için hazırlıktır. Hazırlayıcı olay genelde bir bölgenin istila edilmesi, fethedilmesi veya göçlerle yeni bir topluluğun bölgeye yerleşmesi şeklinde gerçekleşir. Bölgeyi ele geçiren topluluk bir yazı sistemine sahip değilse bu bölgedeki yazım geleneğini ve edebiyatı benimseyebilir ve kendi dilleri yerine fethettikleri toplumun dilini kullanmaya başlayabilir. Bu durumda fetheden topluluğun dili politik bir prestije sahipken, fethedilen toplumun dili kültürel

anlamda prestij dilidir. Fakat hazırlayıcı olaydan sonraki senaryo her zaman bu şekilde gelişmez, fethedilen toplumun dilinin yok olması şeklinde de ilerleyebilir. 4. aşamadaki tetikleyici olay genellikle yeni bir dinin benimsenmesi yani inanç sistemindeki değişikliktir. Bu olay devamında kültürel ve sosyal değişimi ve daha sonra dilin prestijinin kaybolmasını getirir. Toharca örneğinde, Budizm dolayısıyla Türklerce bir prestij dili olarak görülen Toharca, bölgenin İslamlaşmasıyla dinî alandaki prestijini kaybeder. Bundan önce sosyo-politik alanlarda zaten prestij kaybına uğramışken, en son asıl kullanım sahası olarak kalan dinî alanda da bu dil gerekliliğini yitirir (Aydemir, 2023). Devamında toplumun iki dilli olmaya başladığı görülür. İki dillilik sonrası kendi ana dillerindeki bazı alanlarda dillik becerileri kaybetme, yeni nesillere o dili daha gelişmiş bir şekilde aktaramama süreci başlar (language loss). Bundan sonra dil değiştirme (language shift) aşamasında aile dışında pek bir kullanım alanı kalmayan dil, yeni nesillere aktarılmamaya başlar ve nihayetinde yok olur.

Toharca için oluşturulan bu şema Soğdcanın durumuna da uymaktadır; fakat Eski Uygurca için geçerli olmamıştır. Yeni dinlere (Maniheizm, Budizm ve İslam) geçen Uygurlar bu kültür değişimi ortamında dillerini yitirmemişlerdir. Bunda Uygurcanın yönetim alanında prestijli olmasının yanında önemli bir nüfus gücüne sahip olmasının etkisi düşünülebilir. Türkçe-Soğdca ilişkileri açısından bakıldığında, 11. yüzyıldan sonra Soğdca metinlere rastlanmadığı ve bu dilin ve halkın kaybolduğu anlaşılmaktadır. Bugün yoğun Türkçe tesiri altındaki Tacikçe için bir Özbek diline dönüşüp kaybolma gibi bir süreç söz konusu değilken, Soğdcanın neden Eski Uygur dili ile kaynaşıp yok olduğu noktasında farklı şartların etkisi düşünülmelidir. Bu sebeplerden biri Soğdların anavatanının Arap fetihleri sonrası İslamlaşması ile bölgede Soğdcanın yerini Farsçanın almasıdır. Bu, Orta Asya'da dağınık bölgelerde yaşayan Soğdların dilsel hinterlantlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. Soğdca konuşan azınlık; Uygurca konuşan yöneticiler ve geride Farsça konuşan akrabaları arasında gitgide asimile olmuşlardır (Sundermann, 2016: 33). Bu dilin doğuda Türk, batıda Fars toplumu içinde yok olmasında sosyolojik şartların etkisi dikkate alınmalıdır. Kaşgarlı Mahmud, DLT'de Soğdların Türkler gibi giyinip Türklerin huylarını aldıklarını kaydeder. Krippes'e göre (1991: 76), DLT'deki bu bilgiler, Soğdların sosyo-politik açıdan baskın Türk toplumunun kültürünü benimseme

noktasında istekli olduklarını gösterir. Bu durumda bir dilin yok olması sürecindeki belirleyici etkenlerin dil dışı (nonlinguistic) etkenler olduğu ortaya çıkar.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDEN SOĞDCAYA ETKİLER

Türkçenin etkisiyle Soğdcada oluşturulan kod kopyalama örneklerini, esas itibariyle 10. yüzyıla tarihlendirilen ve "Turco-Sogdian" olarak adlandırılan Dunhuang'da bulunmuş geç dönem Soğdca metinlerde buluruz. Bunun dışında 11. yüzyıla ait Bezeklik Mektupları yine Türkçe etkisinin yoğun olarak görüldüğü metinlerdendir. Yedisu bölgesindeki yazıtlar da Türkçe isimler ve Türkçe etkisinin bulunduğu Soğdca metinlerdendir.

Türkçe ifadelerin birebir kopyalarından söz edilebilecek bir diğer metin ise 9. yüzyıla ait Karabalgasun Yazıtı'dır. Yutaka Yoshida'ya göre (2020: 25-26), yazıtın Soğdca metninde dikkat çekici bir şekilde görülen belirgin Türkçe etkisini, bahsi geçen "Turco-Sogdian" metinlerdeki dilin öncüsü olarak düşünmek mümkündür. Soğdların Türkleşmesi ve dolayısıyla Soğd dilinin yok olması ile nihayete eren sürecin ilk işaretleri Karabalgasun Yazıtı'nda yakalanabilir. Sundermann (2016: 31) ise Karabalgasun Yazıtı'ndaki Türkçe etkilere daha ihtiyatlı yaklaşır ve bunların işlek ödünçlemeler olmadığını düşünür. Yazıttıa tanıklanan Türkçe deyimlerin çeviri kopyalarını, önce Eski Türkçeyle oluşturulan yazıt metninden Soğdcaya yapılan sadık çeviriler olarak değerlendirir.

Bu metinlerden önce ise 8. yüzyıla tarihlendirilen Mug Dağı belgelerinde Türkçenin etkisi daha az oranda da olsa gözlenmektedir. Mug Dağı belgelerindeki Türkçe etkisi daha ziyade Türkçe özel isimler ve alıntı kelimelerle sınırlıdır.

2.1. Paleografik ve Ortografik Etkiler

2.1.1. Lamed /l/ Harfinin Yazımı

Soğdca ses sisteminde /l/ sesi anlam ayırıcı bir fonem olarak bulunmamaktadır. Nadiren /δ/ veya /r/ seslerinin alafonu olarak algılanmıştır. Bu nedenle Soğd alfabesinin envaterinde de aslında müstakil bir <l> harfi yer almaz. /l/ sesini içeren yabancı sözcüklerin yazımında ihtiyaç duyulduğunda, bu ses bazen /δ/ için kullanılan harf ile, bazen ise /r/ sesinin gösteriminde kullanılan 'reş' harfi ile yazılmıştır. Budist metinlerde kimi zaman /l/ sesini ayrıca göstermek için reş harfinin altına küçük bir reş eklenmesi yoluna da gidilmiştir (bkz. Resim 1) (Sims-Williams, 2017b: 261). Fakat bazı geç dönem metinlerinde Uygur imlâsının kopyalanması ile özel bir <l> harfi ile karşılaşılır (Lurje ve Yakuboviç, 2017: 335). Eski Uygurcanın

yazımına has olan bu yöntemde, reş harfinin altına bir kanca veya kuyruk eklenmesi suretiyle /l/ sesi için ayrı bir işaret elde edilmiştir (Resim 2).

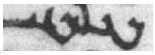

Resim 1: Reş altında küçük bir reş ile /l/ sesinin gösterimi (Yoshida, 2020: 116)

Resim 2: Soğdcada Uygur yazısı tarzında <l>harfi örneği (Livşiç, 2015: 280)

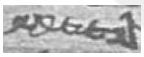
8. yüzyıla ait Mug Dağı belgelerinde geçen Türkçe alıntılardan *elçi* ve *bilge* sözcükleri /δ/ sesi için kullanılan harfle gösterilmiştir:

*ck'yn cwr βy**δ**k''* (B-8) "Çėgin Çor Bilge" (Livşiç, 2015:37)

*''**δ**cy-kk ''y-s* (B-10) "elçi geldi" (Livşiç, 2015: 87)

İlteber unvanı ise aynı Mug Dağı belgelerinde hem <r> harfiyle, hem de <δ> harfi ile tanıklanmaktadır:

***r**y-ttpyr* (A-16), ***r**yttpyr* (Б-15) "Ėlteber" (Livşiç, 2015: 116, 129)

***δ**yttpyr* (Б-13) "Ėlteber" (Livşiç, 2015: 124)

Karabalgasun Yazıtı'nda ise /l/ sesinin gösterimi, tamamen Uygurca yazımdaki tipik şekliyle <r>'nin altına eklenmiş bir kanca veya kuyrukla yazılması açısından dikkate değerdir (Yoshida, 2020: 25):

*yγ**l**-'xr 'wk' 'wtyr pγ'trx'n* (KB: 3) "Yaglakar Öge Ötir Baga Tarkan"

*py**l**-k' x'γ-'n tnp'r p(')[ryc* (4) *tn]kryδ' pw**l**-mys 'y**l** 'ytmys* (KB: 7) "…Bilge Kağan bedenini bıraktı. Tengride Bolmış Ėl Ėtmiş…"

*'**l**-pw xwt**l**-wγ py**l**-k' x'γ-'n* (KB: 13) "Alp Kutlug Bilge Kağan"

*'δry xr**l**-wγt* (KB: 19) "üç Karluklar"

10. yüzyıla ait Turco-Sogdian belgelerden A metninde Uygurların kullandığı <l> harfine rastlanır. Aynı metinde tek bir yerde ise /l/'nin <r> ile yazıldığı görülür (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 27):

*c'nk**l**'γy* (TSD/ A: 2) "Çanglag'da"

*''n cwrt'n n'm sw**l**my* (TSD/ A: 8) "Solmı(dan) An Curtan adlı (biri)"

*twnk' 'rs**l**'n* (TSD/ A: 11, 24) "Tonga Arslan"

*kw**l**wky sw**l**my nβ'nt* (TSD/ A: 13) "Solmı(dan) Külüg ile"

***l**y s'm* (TSD/ A: 16, 24) "Li Sam"

*''**l**ty <ywrwnk> x'rs twyrt xyzy**l**-x' /tynk ẍ' ''**l**ty ywrwnk x'rs twyrt xyz-y**l*** (TSD/ A: 16-18) "dört kırmızıya altı [beyaz] *qars*. Ting ailesi (ile) dört kırmızı (için) altı beyaz *qars*."

*tymcy-δ' pyr xyzy**l** x'rs ''**l**γw p'r '**l**p 'yrkyny nβ'nt* (TSD/ A: 19-20) "Hancıdan bir kırmızı *qars* alacak var. Alp İrkin ile…"

*t'k x' kyn**l**wnk* (TSD/ A: 21) "Tak ailesinden Kynlwnk"

*t't'r-δyn k'**l**myš ''mγ'-δ' s'kyz x'rs ''**r**t[ym]* (TSD/ A: 22) "Tatar'dan gelmiş olan Amga'dan sekiz *qars* aldım."

TSD'de yer alan A metnine ait yukarıdaki örnekler içinde sonuncu cümle ilginç bir durum arz eder. Soğd dilinde bulunmayan /l/ sesi, yalnızca yabancı kökenli kelimelerde yazıda gösterilmeye çalışılmıştır. Metinde geçen Çince ve Türkçe özel isimler ve doğrudan Türkçe ifadeler için /l/ sesi, Uygurların geliştirdiği şekilde kancalı reş ile gösterilmiştir (Resim 3). Yalnız son cümlede /l/ sesi aynı satırda önce Türkçede uyarlanan kuyruklu <r> ile ayırt edilmişken, hemen sonrasında ise bazen Soğdcada görüldüğü üzere sadece <r> ile yazılmıştır (Resim 4). Bunun dışında tüm metin boyunca /l/ sesi bir kuyruk ile ayrıca gösterilir.

Turco-Sogdian metinlerden G metninde, Uygurların yazımda kullandığı <l> harfi hiç kullanılmamıştır. Metinde geçen Türkçeden alıntı *bėlek* ve *qul* (Resim 5 ve 6) sözcükleri herhangi bir ayırıcı işaret olmadan reş ile yazılmıştır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 76):

*xw**r**y* (TSD/ G: 19) "(onun) kulu"

*wšp'n py**r**'k* (TSD/ G: 21) "küçük hediye"

Resim 3: k'lmyš (*kelmiş*)

Resim 4:''rt[ym] (*alt[ım]*)

Resim 5: pyr'k (*beläk*)

Resim 6: xwry (*qulı*)

Türkçeye özgü şekilde /l/ sesinin gösterildiği diğer Turco-Sogdian metinlerdeki tanıklar şu şekildedir:

*ẍwtwẓy ẓ'ty twγry**l*** (TSD/ C: 3) "Qotuz'un oğlu Togrıl"

*p'**l**'kym* (TSD/ E: 11), *py**l**'km* (TSD/ E: 19) "hediyem"

*p'**l**'k* (TSD/ E: 13) "hediye"

*'y**l** p'rs xwt**l**wγ '**l**p trx'n* (TSD/ F: 2-3) "Ėl Pars Kutlug Alp Tarhan"

*'**l**twn yk'ny x'ny* (TSD/ F: 8) "Altun Yėgen'in evinde"

*'y**l** 'ytmyš* (TSD/ F: 9) "Ėl Ėtmiş"

*nyw **l**ypky* (TSD/ F: 13) "diğer *lipki*"

Çoğunluğu Batı Türk Kağanlığı, bir kısmı ise Türgeş Kağanlığı adına Yedisu ve Taşkent'te basılmış olan Türk-Soğd sikkelerinde[10] /l/ sesini içeren Türkçe unvan ve sıfatların yazımı çeşitlilik göstermektedir. Sikkelerde bu sözcüklerdeki /l/ sesi üç farklı şekilde de (<r>, <δ> veya <l> ile) tanıklanır:

*pny xcy yn'**l** '**r**p xwβw* (Yedisu) "Bu Hükümdar Yinal-Alp'in parasıdır" (Babayar ve Kubatin, 2020: 66).

*'**δ**pw x'γ'n twtwx* (Otrar) "Tutuk Alp Kağan" (Babayar ve Kubatin, 2020: 66).

*pncy MR'Y βy**δ**k'' xwβ* (Soğd) "Beş Prens Bilge Kral" (Babayar ve Kubatin, 2020: 69).

*βγy 'rs**l**'n py**l**k' x'γ'n pny* (Yedisu) "İlahi Arslan Bilge Kağan'ın parası" (Babayar ve Kubatin, 2020: 69).

*pny ynk' **r**yttpyr c'cynk xwβw* (Çaç=Taşkent) "Çaç hükümdarı Yanga Ėlteber'in parası" (Babayar ve Kubatin, 2020: 71).

*'rs**l**'n kwy**l** 'rkyn* "Arslan Kül-Ėrkin" (Yedisu) (Babayar ve Kubatin, 2020: 73).

*cpγw x'γ'n 'y**r**py 'šp'r'sy* (Çaç) "Yabgu-Kağan Ėlbi Işbarası" (Babayar ve Kubatin, 2020: 83).

[10] Köktürk Kağanlığı adına basılan bu paralardaki yazılar Soğdcadır fakat *Kağan*, *Tigin*, *Yabgu*, *Tudun* gibi pek çok Türkçe unvanı ve Türkçe sıfatları içermektedir. Bu sebeple, Türk-Soğd (Turco-Sogdian) sikkeleri olarak anılmaktadır. Ayrıca söz konusu sikkeler, Türklerin ve Soğdların ortak bir yaşam sürdürdüğü bölgelerde basılmıştır.

Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunan Soğdca yazıtların bir kısmında da <l> harfi yine Türklerin kullandığı şekilde tanıklanmaktadır. Kancalı reş ile gösterilen /l/ sesi bu gruptaki örneklerin hemen hepsinde Türkçe özel isimler içinde yer alır. Bu özel isimler dışında Süryaniceden alıntı *malpānā* kelimesindeki /l/ sesi de aynı şekilde gösterilmiştir:

*m**l**p'ny* (KG-KR-01) "öğretmen" (Katalog, 2022: 16)

*'**l**p py**l**k'* (KG-POKR-01) "Alp Bilgä" (Katalog, 2022: 20)

*'**l**twn t'š* (KG-KS-01) "Altun Taş" (Katalog, 2022: 22-23)

*kw**l** tk'yn 'lptrx'n* (KG-TS-01) "Köl Tegin Alp Tarkan" (Katalog, 2022: 25)

*'y**l** t'γ msyδr* (KZ-T-01) "İl Tag Papaz" (Katalog, 2022: 35)

*'**l**ymxn* (Ak-tobe/Kazakistan) "Alīmkhān" (Livşiç, 2015: 279)

Yedisu bölgesinde yer alan Soğdca buluntulardan verilen yukarıdaki örnekler 9.-11. yüzyıl aralığına tarihlendirilebilir. Esasında bu bölgede bulunan metinler içinde hem Antik Mektuplar'dan bile daha önceye dayanan en eski Soğd yazılı metinler, hem de en geç tarihli Soğdca metin yer almaktadır. Pavel B. Lurje (2022) bu bölgede ve diğer bölgelerde ele geçirilen Türk Kağanlığı'na ait Soğd yazılı pek çok sikkeyi tarihlendirilebilmek için ilk ölçüt olarak /l/ sesinin *δ, r* veya *l* ile gösterimini ele almaktadır. Buna göre 8. yüzyıldan kalma Mug Dağı belgelerinde /l/ sesinin Uygurcada olduğu gibi müstakil bir harfle yazıldığı tek bir örnek bulunmamaktadır, bunun yerine <r> veya <δ> harfi ile gösterilmektedir. Daha sonra 9. yüzyıla ait Karabalgasun Yazıtı'nda <l> harfi sistematik olarak ayrıca gösterilmiştir. Dunhuang'da bulunan Turco-Sogdian (9.-10. yüzyıl) metinlerde ve Bezeklik mektupları ile Yedisu bölgesi yazıtlarında (10.yy.-11. yüzyılın başları) /l/ sesi ayrıca kuyruklu <r> harfi ile tanıklanmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak Türk-Soğd sikkeleri de /l/ sesinin gösterimi açısından tarihlendirilebilir (Lurje, 2022: 53). Dolayısı ile yukarıda verilen Yedisu bölgesine ait <l> harfli örneklerin olduğu yazıtlar da 9. yüzyıl öncesine ait olamaz. Bu sesin daha erken metinlerde önce /r/ veya /δ/ için kullanılan işaretlerle gösterilmesi, 9. yüzyıldan itibaren geç dönem metinlerde ise Türklerin benimsediği kancalı <r> ile yazılması, Türkçenin Soğdca üzerinde zamanla artan etkisini ortografik bakımdan açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

2.1.2. /q/ Sesinin Nokta ile Ayırt Edilmesi

Ötümlü-ötümsüz konsonant çiftlerinin ayırt edilmediği Soğd yazı sisteminde / şeklinde yazılan <x> harfi ile /x/ ve /γ/ sesleri temsil edilmektedir. Soğdcada bu iki ses yazımda yalnızca söz sonunda ayırt edilebilir. /γ/ sesinin son çizgisi söz sonunda dümdüz aşağı ve bazen hafif sağa doğru yönelirken, /x/ sesi söz sonunda aynı harfin son çizgisinin sola doğru yatay uzaması ile ayırt edilebilir. Aslında bir başka ayrım en eski Soğdca metinlerden Antik Mektuplar'da sadece söz sonunda değil, söz içinde de uygulanmış ve söz içi ve söz başı durumunda /γ/ sesi sonraki sese bağlanmadan γ- şeklinde yazılmıştır. Aynı ayrım Soğdca Maniheist kilise tarihi metninde sistematik bir şekilde uygulanmış ve ayrıca Karabalgasun Yazıtı'nda *x'γ-'n* gibi birkaç kelimede de tutarlı bir şekilde yer almıştır. Bu ayrım zamanla ortadan kalkmış; söz konusu iki ses sonraki metinlerde, söz sonu hariç ayırt edilmemeye başlanmıştır (Sims-Williams, 1981b: 194-197). Eski Uygurcada bazı metinlerde söz sonunda aynı şekilde ayrım yapılmışsa da esas olarak /q/, /γ/ ve /x/ seslerinin birbirinden ayırt etmek için tek nokta veya iki nokta kullanma yoluna gidilmiştir. Moriyasu (1990: 149-150), "*n*-diyalekti" olarak anılan aslında daha erken tarihli Eski Uygurca metinler içinde yer alan Maniheist metinler ve Sekiz Yükmek Sutra'nın Londra nüshasında hem Soğdcadaki gibi söz sonunda kuyrukla hem de diyakritik işretlerle /q/ ve /γ/ seslerinin çoğu kez ayırt edildiğine dikkat çeker. Ayrıca "*y*-diyalekti" denilen daha geç tarihli Budist metinlerde ise söz konunda kuyrukla ayrım ortadan kalmıştır. Buna göre, diyakritik işaretlerin eklenmesi suretiyle yapılan ayrım Uygur yazı sisteminde meydana gelmiş gibi görünmektedir.

TSD A metninde Uygur alfabesinde kullanıldığı şekilde /q/ sesi (=Soğd. /x/) harfin üzerine iki nokta konulması suretiyle ayrıca gösterilir; fakat bu gösterim tüm metni kapsamaz. Metinde sadece Çinceden alıntı "aile" anlamındaki *ẍ' = jia* (家) kelimesinde bu ses ayırt edici bir şekilde yazılmıştır (Sims Williams ve Hamilton, 2015: 27-28, 32). Bunun dışında metinde geçen ne Türkçe ne de Soğdca kelimelerde /q/ sesi özel olarak gösterilmemiştir:

tynk ***ẍ'*** *ky twnky wxwšw 'spyty r(γzy)* (TSD/A: 7) "Ting ailesinden Ky-twnk (ile) altı beyaz *raγzi*"

tynk ***ẍ*** *’ ’’lty ywrwnk* ***x****’rs twyrt* ***x****yz-yl tynk* ***ẍ*** *’ βwcyn nw’ ’spyty rγzy* (TSD/ A: 17-18) “Ting ailesi (ile) dört kırmızı (için) altı beyaz *qars*. Ting ailesinden Bwcyn (ile) dokuz beyaz *raγzi*”

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere aynı satırda, aynı cümle içinde Çince alıntı kelimedeki /q/ sesi iki nokta ile ayırt edilmişken, aynı sesi içeren Türkçe *qars* ve *qızıl* kelimelerinde ayırt edilmemiş, noktasız şekilde <x> harfi ile yazılmıştır. Aynı metinde Çince *ẍ’* kelimesi diğer yandan *x’* biçiminde de yazılmıştır. A metni dışında Türkçeye özgü *ẍ* (veya *q̈*) gösteriminin tanıklandığı diğer TSD metinlerindeki örnekler şunlardır:

ẍ*wtwẓy ẓ’ty twγryl* (TSD/ C: 3) “Qotuz’un oğlu Togrıl”

ẍ*wrc prw ’skw’tym’n* (TSD/ F: 11) “Qurç’la beraber kaldık.”

cw ky tnk ***x****r’y m’s’ mn’s’* ***ẍ****yγ prm’n ’ystkn* (TSD/ G: 10-11) “Tang Qara’dan bana her ne devlet buyruğu ulaşırsa…”

Yukarıda iki nokta ile /q/ sesinin ayırt edildiği örneklerden ikisi Türkçe özel isimdir, diğeri ise Çinceden alıntı bir kelimedir. Sims-Williams ve Hamilton (2015: 68), üzerinde iki nokta ile <x> harfinin Soğdcada hiç bulunmaması nedeniyle, F metninde geçen *ẍwrc* biçiminin Türkçe *qurç* “çelik” sözcüğü olabileceğini ve burada muhtemelen özel isim olarak kullanıldığını belirtir. G metninde ise aynı cümlede Türkçe özel isim Qara’da /q/ sesi <x> harfli ile yazılmışken, devamında Çince alıntı *ẍyγ = guo* (國) “devlet” sözcüğünde iki nokta ile /q/ sesi ayırt edilmiştir. Soğdca metinlerde üzerinde nokta ile /q/ sesinin özel olarak gösterildiği bir diğer örnek ise şu an kayıp olan, sadece Arat’ın çektiği resimler içinde bulunan *So 21009 numaralı fragmanda yer alır. Bu fragmanı yayımlayan Yoshida (2014) bu metni de dilinden dolayı “Turco-Sogdian” belgelere dâhil etmiştir. Burada Türkçeden alıntı *arqış* kelimesinde üzerinde bir nokta olan <x> harfinin kullanıldığı belirtilir (Yoshida, 2014: 49-50): *’’rẋyš*.

/γ/ ve /q/ seslerini birbirinden ayırt etmek için Eski Uygurca imlâda geliştirilen iki nokta ile /q/ sesini gösterme yöntemi 10. yüzyıla ait bu Türk-Soğd metinlerinde yer yer gözlenmektedir. Bu *ẍ* biçimi, Türkçeye özgü kuyruklu /l/ harfinin Soğdca metinlerde yer aldığı kadar geniş bir zamana ve sahaya yayılmış değildir ve /l/ harfindeki gibi tutarlı bir şekilde kullanıldığı metinler yoktur. Örneklerin tanıklandığı metinlerde genelde tek tük birkaç kelimede kullanılmış ve

aynı ses aynı metinde noktasız şekilde <x> harfi ile daha çok yazılmıştır. Yer yer görülen bu örnekler Eski Uygurca imlânın 10. yüzyılda ve özellike Dunhuang'da Soğdcayı daha fazla etkisi altına aldığının bir diğer belirtisidir.

2.1.3. /ŋ/ Sesinin Ayırt Edilmesi

Soğd yazısında <k> harfi sadece ön /k/ sesini ifade etmiştir. Çince ve Türkçe kelime ve özel isimlerin yazımında da aynı <k> harfi, öndamak ötümsüz /k/ ve öndamak ötümlü /g/ sesini karşılamıştır:

*p'l'**k*** (TSD/ E: 13) "hediye"

*kwl t**k**'yn 'lptrx'n* (KG-TS-01) "Köl Tegin Alp Tarqan" (Katalog, 2022: 25)

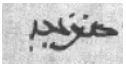
*pnc pyr**k**ym βyrw* (TSD/ E: 2) "Beş borcumu aldım."

Yukarıdaki örneklerde *bėlek* "hediye" kelimesinde ötümsüz öndamak /k/ sesi <k> harfi ile, aynı zamanda *tegin* "Tegin" ve *bėrgim* "borcum" sözcüklerindeki ötümlü öndamak /g/ sesi de <k> harfi ile yazımda gösterilmiştir. Aslında burada ilginç bir durum söz konusu değildir. Aynı tutum Eski Uygurcanın yazımında da izlenmiştir. Eski Uygurcada artdamak /q/ ve /γ/ sesleri için imlâda ayırt edici yöntemlere başvurulmuşken, ön /k/ ve /g/ sesleri birbirinden hiçbir zaman ayırt edilmemiştir. Burada ilginç olan Soğdca bir metinde üzerinde nokta ile <k> harfinin tanıklanmasıdır. Dunhuang'da bulunan Türk-Soğd metinlerinden birinde bu imla Türkçe özel bir ismin yazımında görülür.

Sims-Williams ve Hamilton (1990; 2015: 43-44), bu metni yayımlarken C metninde iki defa aynı noktalı <k> harfi ile yazılan bu kelimeyi *tk'yz* olarak okurlar ve *Tėkiz* şeklinde bir özel isim olduğunu belirtirler. Burada nokta ile yazılan <k> harfinin, Türkçe /k/ ve /g/ sesini ayırmak için kullanıldığını düşünürler; tıpkı üstünde iki nokta ile kaf harfinin /q/ sesini temsil edip /γ/ sesinden ayırdığı gibi burada da iki nokta ile <k> harfi /k/ sesini göstermek için olabilir. Buna göre Eski Türkçede o zamana kadar hiç tanıklanmayan bu sözcük, Çağataycada ve pek çok çağdaş Türk dilinde "düz, düzey, düzlük, düzen, düzgün, bilge" anlamlarında mevcuttur (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 44).

Fakat burada Sims-Williams ve Hamilton'un gözden kaçırdığı bir durum söz konusudur. Bu noktada ilgili metinlerin tıpkıbasımlarını incelerken Prof. Dr. Ferruh Ağca farklı bir okuma yapılabileceğine, burada bir de <n> harfinin mevcut olduğuna

dikkatimi çekti. Sözcükte <k>'den önce bir de <n> harfi bulunmaktadır ve bu durumda elimizde Türkçede daha iyi bildiğimiz bir özel isim olur:

tnk'yz̲ (TSD/ C: 1, 4) "Teŋiz"

Bu durumda üzerinde iki nokta ile tanıklanan <k> harfi aslında /k/ sesini ayırt etmek için kullanılmamıştır. Bu noktalardan biri /n/'nin diğeri ise /k/'nin üzerinde gibi durmaktadır. Sonuç olarak söz konusu yazım şeklinin ön /k/ sesini ayırt etmek için değil, nazal /ŋ/ sesini göstermek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eski Uygur yazısında /ŋ/ sesi için bu tarz nokta ile ayrı bir yazım şekli yoktur. Yalnız Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde bunun iki istinai örneği ile karşılaşılır. Aslında Soğdca imlâda da bu metin hatta, bu sözcük dışında böyle bir yazım bulunmaz. Bu gösterim şekli Eski Uygur imlâsının bir özelliği olmasa da söz konusu iki nokta ile gösterimi Türkçe imlânın bir etkisi olarak düşünebiliriz. Türkçede üzerinde nokta ile artdamaksıl /q/ ve /ɣ/ seslerinin ayırt edilmesine benzer bir yönteme burada /ŋ/ sesi için başvurulmuştur. Ayrıca Soğd harfli Türkçe metinlerde de /ŋ/ sesi için nokta ile gösterime rastlanır. Bkz. Bölüm 5.1.9.

2.1.4. Söz Başı Elif İlavesi

Hıristiyan Soğdca metin külliyatı içinde bazı metinlerde pek çok Türkçe isme ve Türkçe imla özelliklerine rastlanmaktadır. Toyok'ta bulunan C 33 numaralı Hıristiyan Soğdca metinde, zaman zaman da Bulayık'ta bulunan Hıristiyan metinlerde /r/ sesi ile başlayan bazı sözcüklerden önce bir elif harfinin ilave edildiği gözlenir: *rmy* "sürü" yerine *'rmy*, *ryncq* "küçük, çocuk" yerine *'ryncq* gibi. Sims-Williams (1992b: 54), Hıristiyan Soğd metinlerindeki bu /r/ sesi öncesi bir elif ilavesini, Türkçe telaffuz ve imlaya ait tipik bir özellik olarak değerlendirmektedir. Bu sözcükler dışında /r/ ile başlayan ve başta bir elif ilaveli biçimi de olan sözcükler şunlardır: *r'θ ~ 'r'θ* "yol", *rm ~ 'rm* "halk", *ršty'k ~ 'ršty'k* "gerçek", *rw'n ~ 'rw'n* "ruh" (Sims-Williams, 2016: 164-166).

Soğdca ve Türkçe Hıristiyan metinlerin büyük bir kısmı Bulayık'taki bir Nesturi manastırının kalıntılarında ortaya çıkarılmıştır. Sims-Williams (1992b: 53-54), burada bulunan Soğdca külliyatta Hıristiyan literatüre ait çok çeşitli eserler yer alırken hemen hiç pratik ve sivil metin olmamasına dikkat çeker. İlginç bir şekilde aynı bölgede bulunan Hıristiyan Türkçe fragmanlar içinde ise bireysel mektuplar, ekonomik belgeler gibi metinler büyük bir yekûn tutmaktadır. Bunun yanında bazı

Soğdca eserlerde Hıristiyan cemaatin üyelerinin isimleri geçmektedir ve bu isimlerin pek çoğu Türkçedir. Bu bilgilerden hareketle Bulayık'ta günlük hayatta Türkçe konuşan ve Soğdcayı bir kilise, ibadet dili olarak kullanan bir cemaatin olduğu anlaşılmaktadır (Sims-Williams, 1992b: 54). Ayrıca Dunhuang'da bulunan Turco-Sogdian metinler içinde de bazı mektupların Hıristiyan bir çevrede yazıldığını gösteren kişi isimleri bulunmaktadır. Bu metinlerdeki yoğun Türkçe etkisi göz önünde bulundurulursa Bulayık dışında Dunhuang'da da Türkçe ve Soğdca konuşan bir Hıristiyan topluluğunun var olduğu anlaşılır.

2.1.5. Fazla Elif Yazımı

Soğdca imlâda söz içinde yalnızca uzun /a/ sesi tek bir elif harfi ile yazılırken, kısa /a/ sesi yazımda gösterilmez. Fakat Turco-Sogdian metinlerde kısa /a/ sesinin elifle yazıldığı pek çok örneğe rastlanır. Hem söz başında hem de söz içinde /a/ sesi bu metinlerin yazımında gösterilmiştir (Yoshida, 2009a: 583):

''γ't (TSD/ F: 9, G: 12) "geldi" ~ *''γt*

m's (TSD/ E: 8) "ayrıca, da/de" ~ *ms*

xwrm'ztyc (Bez./ A: 14) "Hormuzta" ~ *xwrmztyc*

βwtk'n (Bez./ C: 5) "" ~ *βwtkn* (<*βwt skwn*)

İlk örnekte *''γ't* çekimi normalde diğer Soğdca metinlerde *''γt* şeklinde, ortadaki elif harfi olmadan yazılmaktadır. Benzer şekilde ikinci örnekteki *ms* "ayrıca, da/de" anlamındaki zarf da bu metinlerde ortada elif harfi ile *m's* şeklinde de yazılmıştır. Yoshida (2009a: 583) bu fazla elif yazımının /m/, /r/, /n/ gibi ötümlü ünsüzlerin komşuluğunda oluştuğuna dikkat çeker. Ona göre bu şekilde, özellikle ötümlü ünsüz komşuluğundaki fazla elif yazımı telaffuzda veya imlâda Uygur etkisini göstermektedir veya ilgili dönemdeki Uygurizmin bir işaretidir (Yoshida, 2019b: 98, 200).

2.2. Leksik Kopyalar

Soğdca metinlerde karşılaşılan Türkçe kelime kopyaları, Türkçedeki Soğdca aracılı veya doğrudan Soğdca kopyalara kıyasla daha az sayıdadır. Aşağıda belli başlı Türkçe kelime kopyaları üzerinde durulmuştur. Bunun dışında bazı kopyalar, kod değiştirme başlığı altında değerlendirilmiştir. Esasında bazı durumlarda, Soğdca metinlerde karşılaşılan Türkçe bir unsurun, leksik bir kopya mı yoksa kod değiştirme

veya anlık/geçici kopya olarak mı ele alınması gerektiğini tespit etmek kolay değildir. Ayrıca Yedisu'dan (Semireçiye) Dunhuang'a kadar geç dönem Soğdca metinlerde bol miktarda rastlanan Türkçe şahıs isimleri, leksik kopyalara dâhil edilmemiştir[11].

***arkış* "kervan"**

Eski Türkçe "kervan" anlamındaki *arkış* sözcüğü ilk olarak Orhun Yazıtları'nda tanıklanmaktadır. Soğdca metinlerde en sık rastlanan Türkçe kelime kopyalarından biri *arkış* sözcüğüdür:

''rxyš *šwy pyδ'r cxyδ'yw ('y)c't'wy n'm'k np'xšt(y)* (*So 21009: 5-6) "Bir kervan gidiyor, o nedenle bir esenlik mektubu yazıldı." (Yoshida, 2012: 49).

''rxyš *šw'skn cxyδy 'yw n'm'y rxnδ'rw* (TSD/ G: 7-8) "(Bir) kervan yola çıkıyordu. Bu nedenle bir mektup gönderme cüretini gösterdim."

wyspw r'm'ntw ***''rxyšy*** *'yc't'wy 'ptškw'nw rxnym(s)[k]* (Bez./ A: 58) "Her zaman tümünü (bütün haberleri) bir kervanla esenlik mektubu olarak gönderme haddinde bulunduk."

pyrn'm ***'rxyšy*** *'yl mnkw 'yn'ly δsty' s't s'r pk'ry pk'ry pwsty βš'mty 'ym* (Bez./ C: 13-14) "Önceki kervanla İl Mengü Inal'ın eliyle her birinize bir mektup gönderdim."

Yukarıdaki ilk iki örnekte *arkış* kopyası yalın hâliyle, diğer cümlelerde ise Soğdca oblik çekim eki almış hâlde yer almıştır.

Soğdca "kervan" anlamında Sanskrit *sārtha*'dan gelen *sart* sözcüğü, eski tarihli Antik Mektuplar'da hâlihazırda mevcut olmasına rağmen, geç dönem metinlerinde Eski Türkçe *arkış*'ın *sart* sözcüğünün yerini aldığı görülür (Yoshida, 2019b: 122). Ticarette uzun bir geçmişi ve mahareti olan Soğdların "kervan" için zaten bir kelimeleri varken Türkçe sözcüğü kullanmaya başlamaları ilginç bir durum arz eder. Bir dil diğer dilden kod kopyalarken bu durum için ilk düşünülen sebep "ihtiyaç"tır. Diller arası kod kopyalamada yaygın sebeplerden bir diğeri ise "prestij"dir. Soğdların "kervan" kelimesi ile ilk kez karşılaşmadıkları veya böyle bir kelime ihtiyaçlarının olmadığı ortadadır. Burada *arkış* sözcüğünün kopyalanmasında

[11] Soğdca metinlerdeki kişi isimleriyle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz.: Pavel B. Lurje, *Personal Names in Sogdian Texts.* Iranisches Personennamenbuch (cilt II/ fasikül 8). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010.

söz konusu dönemde Türkçenin prestij durumu düşünülebilir. Bir diğer ihtimal *arkış*'ın özel olarak "Türklerin kervanı" gibi bir anlam sağlamış olabileceğidir. Daha muhtemel olan ise Soğdların ticaretteki rollerini bu dönemde artık Uygurların üstlenmiş olması nedeniyle Türkçe sözcüğün yaygınlaşmasıdır. Uygurlar sadece ticarette değil, diplomasi ve tercümanlık gibi alanlarda da Soğdların yerini almıştır. Daha önce Soğdlar Türklerin hocaları iken, sonrasında aynı şekilde Uygurlar Moğollara hocalık yapmıştır.

***bėlek* "hediye"**

Eski Türkçe *bėlek* "hediye" sözcüğü Dunhuang'da bulunan karışık dilli mektuplarda tanıklanmaktadır:

'ycy s'r ***p'l'kym*** *'yw š'γ δwty pwzy δst[y']* (TSD/ E: 11) "Ağabeyime hediyem, Boz'un elinde (vasıtasıyla) bir *şaγ* dut."

cxyδy syγ-tr ***p'l'k*** *L' w'cw* (TSD/ E: 13) "Bu yüzden daha iyi bir hediye göndermedim."

'yw 'm'nk mγδy ***pyl'km*** (TSD/ F: 19) "Bir (torba?) elma meyvesi hediyem."

wnwcwr ryš γ't' m'syδry δsty' wynky ''st' wšp'n ***pyr'k*** (TSD/ G: 20-21) "Kilisenin başı Rahip Wanu Çor'un eliyle (gönderdiğim) küçük hediyeyi bakarak (kontrol edip) al."

Yukarıdaki örneklerde Eski Türkçe *bėlek*, hem Eski Uygur yazısındaki gibi kuyruklu <l> harfiyle hem de Soğdcaya yabancı /l/ sesi için kullanılabilen <r> harfiyle yazılmış hâlde bulunur. Bu sözcük kopyası söz konusu mektuplarda hem yalın hâlde (*p'l'k*) hem de Türkçe 1. tekil şahıs iyelik eki almış hâliyle (*p'l'kym*, *pyl'kym*) Soğdca cümle içinde yer almaktadır. Bu şekilde Soğdca cümle yapısı içinde bulunan Türkçe iyelik çekimli kopyalar aynı zamanda kod değiştirme veya kod karıştırma örnekleri olarak olarak değerlendirilebilir.

***bėrgi* "borç"**

Eski Türkçe *bėr-* fiilinden türetilen *bėrgi* sözcüğü Soğdca Turco-Sogdian metinlerde Türkçe 1. şahıs iyelik ekli çekimiyle tanıklanmaktadır:

pnc ***pyrkym*** *βyrw nm' pnc* ***pyrk[y](m)*** *z'ry kwrpyγ* (TSD/E: 2-3) "Beş borcumu aldım. Bu beş borcum (yüzünden) acınacak şekilde zulme uğradım."

s'nkwn nβnt nm' pnc ***pyrkym*** (TSD/E: 6) "[Tüzün] Sangun'la bu beş borcum"

'zw 'yty pnc ***pyrkym*** *m's w'cwsk'n* (TSD/E: 8) "Beş borcumu da gönderdim."

Eski Türkçe *bėrim* sözcüğü "vergi, borç" anlamındadır (Keskin, 2020: 738). Bunun yanında *bėrgü* "geri ödeme" biçimi de bulunur (Wilkens, 2021a: 161). Yukarıda örnek verilen *bėrgi* (*byrky*) biçiminin Eski Türkçe *bėrgü*'nün bir varyantı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kopyanın Soğdcada sadece *byrky* şeklinde mi yoksa bütün olarak *byrkym* biçiminde mi "borç" anlamına geldiği kesin değildir.

buyruk **"bakan"**

Eski Türkçe "bakan, memur, komutan, amir" anlamlarındaki (Wilkens, 2021a: 210) *buyruk* sözcüğü Karabalgasun Yazıtı'nın Soğdca bölümünde tanıklanır:

pr s't ***pw(yrw)xty*** *xwy-štr* (KB: 16) "Tüm bakanların başı"

Yoshida (2011: 82), burada Uygurca *buyruk* kelimesinin Soğdca çokluk eki almış hâliyle tanıklanmasının çok önemli olduğunu belirtir. Buna göre ilgili sözcük kısmen hasarlı olsa da bu şekilde tamamlandığında, tarihî bağlam açısından bütün cümle anlamlı hâle gelebilmektedir.

ėçi **"ağabey"**

Eski Türkçede runik yazılı metinlerden itibaren tanıklanan *ėçi* hem "büyük erkek kardeş, ağabey" hem de "babanın (küçük) kardeşi, amca" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 20). Bu sözcükle Dunhuang'da bulunan karışık dilli Soğdca metinlerde karşılaşılır:

'ycy *s'r p'l'kym 'yw š'γ δwty* (TSD/E: 11) "Ağabeyime hediyem, bir *şaγ* dut."

ėlçi **"elçi"**

Türkçe *ėlçi* sözcüğü Tacikistan'da bulunan 8. yüzyıldan kalma Soğdca Mug Dağı belgelerinde tanıklanır. Bu Türkçe kopyanın, Soğd yazı sisteminde /l/ sesi için özel bir işaret bulunmaması nedeniyle <δ> harfi ile yazıldığı görülmektedir:

''δcy-kk *''y-s* (TJ-MUG-B-10v1) "elçi geldi" (Livşiç, 2015: 87; Katalog, 2022: 166)

ıduk **"kutsal"**

Eski Türkçe *ıd-* "göndermek" fiilinden gelişen *ıduk* "kutsal, pek muhterem" sözcüğü Soğdca Turco-Sogdian metinlerden G metninde bulunur:

'yδwx *xwr m'x nrγ' rwxšny'k(t) βrnt'm* (TSD/ G: 4-5) "güneşin, ayın (ve) ilkel ışıkların kutsal bahtı"

Sims-Williams ve Hamilton'a göre (2015: 80), bu cümledeki *'yδwx* hemen sonrasında gelen *xwr* "güneş" ve *m'x* "ay" sözcüklerini değil, daha sonraki *βrn*'ı nitelemektedir. *βrn* Eski Türkçe *kut* sözcüğünün karşılığıdır ve söz konusu cümle bu şekilde Türkçede iyi bilinen *ıduk kut* ifadesini hatırlatmaktadır.

kara bodun **"halk"**

Maniheist çevreye ait Soğdca bir mektup parçasında (Benkato, 2018: 27) Türkçe *kara bodun* ifadesi tanıklanmaktadır:

ẋr'pwδn *n'β cwpr ryẓ-kry ZY šw'm(w) ['xš'k]mz-yxy' βyrky* (So 20226: 1-2) "Halk üzerinde hâkim, belagat sahibi ve büyüklük kazanmış olan…" (Yoshida, 2009a: 582).

Yoshida, yukarıda verilen cümleyi ve içindeki Eski Türkçe *ẋr'pwδn* sözcüğünü tespit etmiştir (2009a: 582). Bu cümlede Eski Türkçe "sıradan halk" anlamındaki *kara bodun* sözcüğü, Soğdca "insanlar, halk, millet" anlamındaki *n'β* ile birlikte ikileme hâlinde kullanılmıştır. Eski Uygurcada yabancı dinî terimlerin Türkçe eş veya yakın anlamlı karşılıkları ile beraber oluşturduğu ikilemeler oldukça yaygındır. Soğdcada da Eski Türkçe *kara bodun* ifadesinin daha iyi anlaşılması için Soğdca bir sözcükle birlikte kullanılması, *kara bodun*'un Soğdcada Türkçeden yapılan leksik kopyalardan biri olduğunu göstermektedir.

ogur **"karşılık, bedel"**

Eski Türkçe *ogur* sözcüğü Turco-Sogdian metinlerden E metninde "karşılık" anlamında tanıklanır. Burada *ogur* kopyası Soğdca *-y* oblik çekim ekini almış durumdadır:

kšymy ***'wγwry*** *βyrw* (TSD/ E: 6) "Şimdi karşılığını aldım."

Bu sözcük Eski Uygurca sivil mektuplarda da aynı anlamda tanıklanır:

bu tavar-nıŋ ***oγrı*** *neçük qılur siz* (MOTH 23r10-11/ COUL 81: 10-11[12]) "Bu malların karşılığına gelince, onu nasıl istiyorsunuz (=yapıyorsunuz)?" (Hamilton, 1986: 126-127)

***sözün (?)* "sözel, sözlü"**

Bu biçim Mug Dağı belgeleri içinde yer alan Ottegin adında bir Türkle Çata isimli bir Soğd kadının evlilik sözleşmesinde tanıklanmaktadır:

pty- βxš' ZNH cyr 'mh zynβr'nch xwty pr ***swzwn*** *pδkH ZY pr KZNH y-w'r ZY δ'r't ...* (TJ-MUG-NOV.3: 7-8) "Ve bunu Çer'in kendisi vesayetinde bulunanı geleneksel (?) töreye göre ve şöyle şartlar altında:…" (Katalog, 2022: 109-111).

Bu sözcüğün okunuşu ve anlamlandırılması tartışmalıdır. Genel kanaat bunun Türkçe *söz* sözcüğünün vasıta hâli eki almış biçimi olduğudur. Andrey Kubatin, bu cümlede geçen *swzwn* biçimi hakkındaki görüşleri şu şekilde özetler:

> "V. A. Livşits Soğdça *pr swzwn pδkh* cümlesini "sözlü (>ağızlı, geleneksel?) kanuna göre" şeklinde yorumlayarak, şu şekilde bir açıklama yapmıştır: "*pδkh* kelimesi 'âdet, kural, kanun' anlamındaki Soğdça bir kelime olduğu iyi bilinir, *swzwn* ise belli değildir. O Soğdçaya Türkçeden özleşen bir kelime olarak sayılabilir, ki şu gibi anlamlarda: 'sözlü', sözlük anlamıyla 'onun sözü', Türkçe *sözüŋ*. Krş. Türkçe hukuk metinlerinde *söz* 'söz; emir' (*sözüm* 'benim emirim', *sözümüz* 'bizim sözümüz')". İ. S. Yakuboviç bu konuda kendi görüşlerini belirtmiştir: *pr swzwn pδkh* 'geleneksel hukuka uygun' anlamında O. İ. Smirnova'nın çevirdiği gibi. Bu görüşü Baktri dilli nikah anlaşmasında geçen 'the established custom of the land' şeklindeki tabirle karşılaştırmak mümkündür. *Swzwn* kelimesinin anlamıyla ilişkili olarak V.A. Livşits'in etimolojik yorumlamasına açıklık getirmek için P. Zieme tarafından bildirilen (şahsi bildiri) onu Eski Türkçe *söz* 'söz'ün vasıtalı hali saymak doğru olacaktır." (Kubatin, 2014: 173-174).

Yukarıda ünlü Soğdca evlilik sözleşmesi metninden verilen örnek cümlede *swzwn* kelimesi *pδkh* ile birlikte tamlama oluşturur. Soğdca *pδkh* "gelenek, kanun, yasa, hüküm" anlamlarındadır (Gharib, 2004: 273). Bu sözcük Budist, Maniheist, Hıristiyan ve din dışı Soğdca metinlerde kullanılmıştır ve Maniheist metinlerde *nom* sözcüğü ile birlikte *nwm-pδk'* şeklinde de tanıklanmaktadır (Wendtland, 2018: 145). "Kanun" anlamındaki *nom* sözcüğü ile yakın anlamlı olduğu anlaşılan Soğca *pδkh* Eski Türkçe hem dinî hem din dışı bağlamda kullanılan *törü* "töre" ile benzer bir

[12] Hamilton (1986: 126) bu kelimeyi *oγrı* şeklinde okurken Moriyasu (2019: 107) *uγrı* biçiminde okumaktadır.

anlam alanına sahiptir. Eski Türkçe *törü* ve *nom* sözcükleri de ikileme hâlinde *nom törü* olarak tanıklanır. Bu durumda "töre" anlamındaki *pδkh* sözcüğünden önce *sözün* biçimi beklenebilir.

2.3. Birebir Çeviri Kopyaları

Eski Türkçe pek çok ifadenin özellikle geç dönem Soğdca mektuplarda Soğd dilinin yapısı içinde birebir çevrilerek kopyalandığı (calque) görülmektedir. Bu Türkçe ifadeler üzerinden yapılan çeviri kopyalarının önemli bir kısmı Eski Uygurca mektuplarda sık rastlanan söz kalıplarıdır. Örneğin, *esengü bitig*, *kutıŋa*, *amtı bu bitigde ne üküş sav ıdalım*, *elginte birzün* gibi. Geç dönem Soğdca mektuplar dışında Eski Türkçe *kut bulmış*, *etöz kod-*, *kişide adruk* gibi ifadeler üzerinden kopyalanmış Soğdca yapılara Karabalgasun Yazıtı'nda rastlanmaktadır. Fakat Karabalgasun Yazıtı'ndaki yapıların Türkçe ile temas sonucu kopyalamalar mı, yoksa önce Eski Türkçe yazılan metnin yazıtın Soğdca yüzü için yapılan birebir çevirisi mi olduğu hususunda kesin bir şey söylemek zordur.

***'yc't'wy n'my = esengü bitig* "esenlik mektubu"**

Dunhuang'daki Türkçe-Soğdca karışık dilli mektuplardan F mektubunda, Eski Türkçe mektuplarda çok sık rastlanan *esengü bitig* ifadesinin birebir Soğdca kopyası tanıklanmaktadır. *'yc't'wy n'my* şeklindeki bu kopyada *n'my* sözcüğü "mektup" anlamındadır. *'yc't'wy* ise tıpkı Eski Türkçe karşılığı *esengü*'nün oluşumundaki gibi "sağlıklı, iyi" anlamındaki bir sıfat olan *'yc't* sözcüğünden türetilmiştir (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 63).

MN srkys msyδ'r ***'yc't'wy n'my*** *kw mn' xypδ δrzcykw šyrxwzy ''δ'šm 'yl p'rs xwtlwγ 'lp trx'n prns'r* (TSD/ F: 1-3) "Rahip Sergius'tan, benim sevgili dostum, arkadaşım İl Bars Kutlug Alp Tarkan'ın hürmetine bir **esenlik mektubu**."

***γrβw γrβw m'n ps'ty = üküş üküş köŋül ayıtu* "çok çok hatrını sorarak"**

Eski Türkçe mektuplarda çok sık bulunan *üküş üküş köŋül ayıtu* ifadesi ile birebir aynı yapıda kopyalanmış bir ifade Soğdca Bezeklik mektuplarında tanıklanmaktadır:

γrβw γrβw m'n ps'ty (Bez./ C: 3) "çok çok selamlar (= (birinin) hatrının çok çok sorulması)"

Aynı mektupta bu ifadenin kısaltılmış biçimi de bulunur:

m'n ps'ty (Bez./ C: 28-29) "selamlar (=hatrını sormak)"

Yukarıdaki gibi kısaltılmış ifadenin Eski Türkçede de sadece *köŋül ayıtu* (Moriyasu, 2012: 4) şeklinde başında *üküş* sözcüğü olmadan kurulan biçimlerine de rastlanır. Bu mektup formülünde Soğdca *m'n* sözcüğü Eski Türkçe *köŋül* sözcüğüne birebir karşılık gelmektedir. "Gönül, kalp, akıl" anlamları ile "birinin gönlünü, aklını sormak" yani "hatrını sormak" şeklinde bu sözcükler "hatır" olarak anlamlandırılabilir.

***kšy pr pwsty cw prẓr w'xš = amtı bu bitigde ne üküş sav ıdalım* "şimdi bu metkupta pek çok haber gönderelim"**

Moriyasu (2012: 28-30) Eski Uygurca mektuplardaki kalıp ifadeler üzerine yaptığı çalışmasında, *(amtı) bu bitigde ne üküş sav ıdalım* şeklindeki cümlenin, mektuplarda selamlama ve hâl hatır sorma kısmından sonra ana konuya geçmek için kullanılan ifadelerden biri olduğunu belirtir. Bu girizgâh cümlesinin birebir paraleli geç dönem Soğdca mektuplardan Dunhuang'daki karışık dilli F ve G mektubunda, Bezeklik mektuplarında ve Toyok'ta bulunan Soğdca bir mektup parçasında tanıklanmaktadır:

kšy pr pwsty cw prẓr w'xš w'c'n (TSD/ F: 4) "Şimdi (bu) mektupta pek çok haber göndereyim."

kδry cw γrβw w'xš w'c'n (TSD/ G: 6-7) "(Şimdi) pek çok haber göndereyim."

cw p(r)[z]-r w'xš nyštym r[ty] (BTT 41, 14: 6). "Pek çok haber gönderiyoruz."

pr pwsty cw γrβw ptškw'nw rxn'n (Bez./ C: 6-7) "(Şimdi) bu mektupla pek çok mesajı saygıyla arz ediyorum."

Yukarıdaki son örnek aynı girizgâh formülünün daha nezaketli bir biçimidir. Soğdca saygı ifade eden *rxn-* fiili Eski Türkçede *tegin-* fiiline karşılık gelmektedir. Bu formülün Eski Türkçede aynı şekilde daha nezaketli bir şekilde *amtı bitigde ne üküş ötüg ötünü teginelim* (Moriyasu, 2012: 30) biçimi de bulunmaktadır.

Yutaka Yoshida (2019b: 63) Soğdca külliyatta daha önceki yüzyıllara ait Antik Mektuplar (4. yüzyıl) ve Tacikistan'daki Mug Dağı mektuplarında (8. yüzyıl) asıl konuya girmek için böyle bir özel ifade bulunmadığına dikkat çeker. Bu durumda böyle bir ifadenin Uygurca etkisi ile doğduğunun tahmin edilebileceğini

belirtir. Bunun yanında aynı ifadenin Hotence paralelilin de olması nedeniyle 10-11. yüzyıl Çin Türkistanı'nda kullanılan ortak bir kalıp ifade olabileceğine de işaret eder.

Bu kalıp ifadede, Eski Türkçe karşılığı *ne üküş sav* tamlamasında olduğu gibi, Soğdca karşılığında "ne" anlamındaki *cw* soru zamiri ve "çok" anlamındaki *γrβw* sıfatı kullanılmıştır. İki örnekte ise *γrβw* yerine yine "çok, fazlasıyla" anlamındaki *prẓr* zarfının kullanıldığı görülmektedir. Sims-Williams ve Hamilton (2015: 65-67), Marcel Erdal'ın Eski Türkçe *ne üküş sav ıdalım* kalıbını "Çok söz yazmanın ne faydası var? (Hadi sadede gelelim)" anlamında yorumlamasına katılmazlar. Buna göre, bu şekilde bir anlamlandırma mektuptaki diğer nezaketli ifadelerin yanında kaba ve kestirip atacak şekilde ters durmaktadır.

***MN βγyšty prnβyrty = teŋride qutbulmış* "Tanrıda kut bulmuş"**

Eski Uygurcada özellikle kağanlar tarafından kullanılan *teŋride qutbulmış* unvanı, Karabalgasun Yazıtı'nın Soğdca kısmında ve ayrıca 10. yüzyıla ait karışık dilli Soğdca mektuplarda ve Yedisu bölgesinde bulunan bir yazıtta tanıklanmaktadır:

MN βyyšty prnβyrty (KB: 2) "Tanrılardan kut bulmuş"

MN βyyšty prn-βyrty prn-xwnty (TSD/G: 1) "Tanrılardan kut bulmuş kutlug"

MN βγyš<t>y prn βyrty 'lp pylk' xwβw (KG-POKR-01) "Tanrılardan kut bulmuş Alp Bilge Han" (Katalog, 2022: 20).

Karabalgasun Yazıtı'ndaki tanık, kod kopyalama olarak değerlendirilebileceği gibi bunun yazıtın Türkçe metninden çeviri olarak düşünülmesi de mümkündür. Fakat diğer örneklerin Eski Türkçe üzerinden Soğdcaya birebir kopyalanan ifadeler olduğu açıktır. Soğdca kopyada "tanrı" anlamındaki *βγ* sözcüğünün çoğul biçiminin bulunması ilginçtir. Hansen, Soğdların Türkçe *teŋri* ifadesini daha kolektif bir şekilde göksel veya ilahi güçler olarak algıladıklarını düşünmektedir (aktaran Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 78). Köktürkçede birçok sözcükte çokluk ekleri çok sınırlı kullanılmış ve çokluğun ayrıca işaretlenmesine gerek duyulmamıştır. Cümle içinde ismin çoğul olup olmadığı anlaşılmaktadır. Eski Uygurcada ise +lAr çokluk ekinin kullanım alanı yaygınlaşsa da yine çokluk ekinin kullanılması şart değildir (Ercilasun, 2010: 180, 277). Bu nedenle Soğdcadaki kopyalardan yola çıkarak Eski Türkçe *teŋride qutbulmış* unvanındaki *teŋri* sözcüğünün belki Türkçede de çoğul düşünüldüğü sonucuna varabiliriz. Ayrıca yine Soğdca örnekleri üzerinden, Eski Türkçede hem lokatif hem ablatif işlevi olan +DA

ekinin burada ablatif işlevinde olduğu düşünülebilir. Bu durumda Eski Türkçe *teŋride qutbulmış* unvanını "Tanrılardan/göklerden kut bulmuş" olarak çevirmek mümkündür.

***MN s't 'yδ'yty yxwst'y = kişide adruq* "insanlar içinde seçkin"**

MN s't ''z-'tyty yx(ws)t['y ZY 'ny'z-'nkw] (KB 15) "tüm soylulardan ayrı ve [farklı]".

MN s't 'yδ'yty yxwst'y ZY 'ny'z-'nk (KB 16) "tüm insanlardan farklı ve seçkin".

Soğdca *yxw'y* "ayırmak, kesmek" fiilinin geçmiş zaman sıfat-fiil biçimi olan *yxwst'y* "ayrı, seçkin" anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanım Eski Uygurcadaki *adır-* fiilinden oluşturulan *adruk* ve *adrılmış* biçimleriyle karşılaştırılabilir (Yoshida 2020: 27). Soğdcadaki kopya, Eski Türkçedeki *kişide adruk* ifadesindeki anlamıyla *adruk* "seçkin" sözcüğü ile aynı şekilde oluşturulmuştur. İki dilde de de "ayır-" anlamındaki fiilin sıfat-fiil biçimi bu anlam için kullanılmıştır. Ayrıca bu *kişide adruk* ifadesine karşılık gelen Soğdca yapıda "ayırmak" anlamlı fiil dışında, Türkçe yapıdaki ablatif işlevli +de ekine karşılık, Soğdcada ablatif işlevindeki *MN* (=*cnn*) edatı yer almaktadır.

***prns'r = qutıŋa* "hürmetine"**

Eski Türkçe *qutıŋa* ifadesi Moriyasu (2011: 49) tarafından Eski Uygurca mektupların sınıflandırılmasında kullanılan anahtar terimlerden biri olarak belirlenmiştir. Buna göre hitap kısmında *qutıŋa* ifadesinin yer alması, eldeki mektubun göndericisinden daha üst düzeyde birine yazıldığını göstermektedir[13]. Eski Türkçe bu özel hitap formülünün Soğdca içinde kopyalanmış biçimi tanıklanmıştır. Bu biçim hem *prns'r* şeklinde bitişik hem de *prn s'r* şeklinde ayrı yazılmış olarak kullanılmıştır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 64-65):

kw ...'yl p'rs xwtlwγ 'lp trx'n prns'r (TSD/ F: 2-3) "İl Bars Kutlug Alp Tarhan hürmetine"

yw'r-k's ''(t)['']m snkwn prn s'r (TSD/ G: 5) "Babam Komutan Yivargis hürmetine"

[13] Statü olarak daha alt düzeydeki birine yazılan mektuplarda bu ifade hiç bulunmaz, bunun yerine sadece "özel isim+dativ" şeklinde oluşturulan bir hitapla yetinilir. Bkz. Takao Moriyasu, "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)", *大阪大学大学院文学研究科紀要*, 2011, S. 51, s. 32-86.

kw … xw'r z-'δ'k' xwštr mz-yγ prns'r (Bez./ C: 2) "Kwar Zādag, ulu ihtiyar, hürmetine"

Soğdcada bu kopya, Dunhuang'da bulunan Soğdca G ve F metinleri ile Bezeklik mektuplarından C mektubunda tanıklanmıştır. Özellikle bu üç metin, Eski Uygurca etkisinin en yoğun bir şekilde görüldüğü metinlerdir. Bundan dolayı da *prn s'r* yapısının Eski Uygurca üzerinden bir kopya olduğu anlaşılmaktadır (Yoshida, 2019b: 59). Bu yapı tıpkı Eski Türkçe *qutıŋa* gibi mektubun alıcısının isimden hemen sonra kullanılarak mektubun hitap kısmını oluşturmuştur. *prn s'r*, Eski Türkçe *qut* sözcüğünün Soğdca karşılığı olan *frn*/*prn* ve "-e, -e doğru" anlamı katan *s'r* edatı ile oluşturmuştur. Eski Türkçe örneği de "qut+3. şahıs iyelik eki+dativ" şeklinde benzer bir yapıyla meydana gelmiştir. Yoshida (2009a: 575), Soğdca *prn* ve Türkçe *qut* sözcüklerinin semantik alanlarının örtüşmesinin, İran dilleri ve Türk dilleri konuşan halkların çok daha eski bir tarihe, hatta yazı öncesi tarihe uzanan bir zamandan beri süregelen temasının bir neticesi olduğunu belirtmektedir.

***tnp'r pryc* = *etöz qod-* "bedenini bırakmak= ölmek"**

cnkw xwty tnp'r p'ryc … (KB 5) "Bedenini terk ettiğinde (mecaz. öldüğünde) …"

pylk' x'γ'n tnp'r p(')[ryc] (KB 7) "Bilge Kağan bedenini bıraktı (mecaz. öldü)"

Karabalgasun Yazıtı'nda tanıklanan *tnp'r pryc* "bedenini bırakmak" ifadesi Eski Türkçe *etöz kod-* yapısı üzerinden birebir kopyalanmıştır. Bu ifade Türkçedekiyle paralel şekilde, Soğdca "bırakmak, terk etmek" anlamındaki *pryc* fiili ve "vücut, beden" anlamındaki *tnp'r* sözcüğü ile oluşturulmuştur.

***βγ* = *teŋrim* "Tanrım, efendim"**

Geç Soğdcada Türk dilinin etkilerinden biri de *βγ* "Tanrı, efendi" sözcüğünün cümle bitirici olarak kullanılmasıdır. Bu yapı Türkçedeki *teŋrim* biçimi üzerinden kopyalanmıştır. Söz konusu *βγ*, cümledeki son anlamlı sözcükten sonra bir çeşit enklitik gibi getirilir. Sundermann (2016: 32), erken tarihli Soğdca metinlerde bu şekilde cümle bitirici pozisyonda bir enklitik kullanımın yaygın olmadığını ve bu kullanımın Eski Türkçe *teŋrim* ifadesinin kullanımıyla karşılaştırılabileceğini belirtir. Buna göre "Tanrım, efendim" anlamındaki ifade daha basit bir şekilde "Tanrı, efendi" olarak anlaşılmıştır. Sözcüğün bu kullanımını Türkçe üzerinden yapılmış çeviri kopyalarından biri olarak değerlendirebiliriz. Geç dönem Maniheist Soğdca metinlerde enklitik biçimindeki *βγ*, sık sık cümleyi sonlandırır (Yoshida, 2019b:

112). Bunun örnekleri Bezeklik'te bulunan yine geç döneme ait Maniheist Soğdca mektuplarda bulunur:

*rt rxynym **βγ** … ptwysty* (Bez./ A: 35-37) "… arz etme cüretini gösterdik efendim"

*rtkδ' **βγ**-y rxnym …* (Bez./ B: 32-33) "Eğer cesaret edebilirsek, efendim, …"

2.4. Kod Değiştirme ve Anlık Kopyalar

Her bir dil bir kod sistemidir ve konuşma veya yazma sürecinde farklı diller arasında geçişler yapmak kod değiştirme olarak tanımlanır. Dunhuang'daki geç dönem Soğdca belgelerden özellikle A metninde bu kod değiştirme örnekleri çok açık bir şekilde yer alır. Bu metin Soğdca ağırlıklıdır; fakat belirli bir sebep olmaksızın Türkçe ve Soğdca cümleler arasında geçiş yapılır (Yoshida, 2009a: 582). Söz konusu metinde kod değiştirmeye ait örneklerden bir parça şu şekildedir:

[…] *δβtykw ms tt'r-* (15) *-cykw ''mγ' 'δry 'spyty rγzy pr 'δw krmyr s'r t'k x'* (16) *wxwšw 'spyty pr ctβr krmyr **ly s'm ''lty <ywrwnk> x'rs twyrt*** (17) ***xyzyl-x' tynk ẍ' 'lty ywrwnk x'rs twyrt xyz-*** (18) ***-yl** tynk ẍ' βwcyn nw' 'spyty rγzy pr wxwšw s'r kw* (19) *x' 'δry rγzy pr 'δw' krmyr s'r **tymcy-δ' pyr kyzyl*** (20) ***x'rs ''lγw p'r** 'lp 'yrkyny nβ'nt 'δry krmyr rγzy ''sy 'xw* (TSD/ A: 14-20).

> "Besides, [15] (with) the *amγa* from Tatar (I have exchanged) three white *raγzi* for two red. [√] (and with) the family T'k, [16-17] six white for four red. [√] **(With) Ly S'm, six white *qars* (=*raγzi*) for four red.** [√] **(With) the family Tynk, six white qars (for) four red.** [18] (With) Bwcyn of the family Tynk, nine white *raγzi* for siz (red). [19-20] [√] (With) the family Kw, three (white) *raγzi* for two red. **With the innkeeper there is one red *qars* to be collected.** With Alp İrkin three red *raγzi* are to be collected." (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 29).

Yukarıdaki parçada koyu harflerle yazılan kısımlar Türkçe cümlelerdir. Metin Türkçe ve Soğdca arasında sık sık geçiş yapar. Türkçe cümleler şu şekildedir: *Li Sam altı <yürüŋ> qars tört qızıl-qa Tink xia altı yürüŋ qars tört qızıl* ve *timçi-de bir qızıl qars algu bar*. Metinde kod değiştirmeyi yani Türkçe koda geçmeyi neyin tetiklediği anlaşılamamaktadır. Burada Türkçe cümlelerin yanında Türkçe özel isimlerin yoğunluğu da göze çarpar. Aynı metinde 14.-15. satırlarda yer alan *ms tt'r-cykw ''mγ' 'δry 'spyty rγzy pr 'δw krmyr s'r* "Tatar'dan Amga'da iki kırmızıya üç beyaz ragzi (aldım/takas ettim)" şeklindeki Soğdca cümlenin benzeri 22. satırda Türkçe olarak bulunur: *t't'r-δyn k'lmyš ''mγ'-δ' s'kyz x'rs ''rt[ym] = tatardın kelmiş amgada sekiz kars alṭım*. Barutçu Özönder (2017: 24-29), DLT'de geçen *ımga* "malları

korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar" ve *ilımga* (<il+ımga) "hakanın mektuplarını Türk (Uygur) yazısıyla yazan kâtip" ile bu Soğdca metinde tanıklanan *amga*'nın aynı sözcükler olduğunu düşünmektedir. *İlımga* ayrıca Kutadgu Bilig'de de tanıklanmaktadır. Bu durumda Soğdca metinde geçen *Amga*, Uygur devletinin bir çeşit vergi toplamaktan sorumlu bir devlet görevlisi olabilir. Buradan hareketle resmî veya günlük işlerde Türkçe, ticari işlerde Soğdcanın kullanıldığı bir ortam düşünülürse toplumun birden fazla dil (kod) kullandığı ve sık sık kod değiştirmeye başvurduğu söylenebilir.

Söz konusu A metnindeki cümleler arası kod değiştirme örnekleri dışında E, F ve G metinlerinde cümle içi kod değiştirmeler gözlenir.

nm'yy βykp'r trny ***'ycyn*** *šxy* ***syncyn*** *βyrty L' (x)[cy]* (TSD/ E: 5) "İçten sert dıştan yumuşak olan bu (kişide) hiç iman bulunmaz."

Bu örnekte Türkçe *iç* sözcüğünün Türkçe insturmental ekli biçimi Soğdca cümle yapısı içinde yer almaktadır. Bunun dışında Sims-Williams ve Hamilton (2015: 53) aynı cümledeki *syncyn*'in Türkçe "dış" anlamındaki *sinçi* sözcüğünün insturmental biçimi olabileceğini düşünürler. Bu sözcük Türkçede oldukça geç bir dönemde 16. yüzyılda Osmanlı sahasında *sinci* "şekil, kıyafet, biçim" anlamında (TS, V: 3475) Türkiye Türkçesi ağızlarında da *sinçi*/*since* "giyim kuşam; yüz, surat, çehre" (DS, V: 3640) anlamlarında tanıklanmaktadır. Ayrıca DLT'de geçen *sın* "uzunluk ve boy" anlamındaki sözcük de muhtemelen bu biçimlerle ilişkilidir. Sözcük "boy pos" anlamından "dış görünüş, şekil, kıyafet" anlamlarına gelişmiş olabilir.

yw'r-k's ***''(t)[']m*** *snkwn prn s'r* (TSD/ G: 5) "**Babam** Komutan Yivargis hürmetine"

Yukarıda bir parçası verilen G metni, içinde yer alan kişi isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla (Yiwargis < George) Hıristiyan bir çevrede oluşturulmuş bir mektuptur. Verilen örnekte Türkçe *ata* "baba" kelimesi Türkçe iyelik ekli çekimiyle beraber Soğdca cümle yapısı içine yerleştirilmiştir. Bunun dışında leksik kopyalar bölümünde ele alınan *p'l'k* (bèlek) ve *pyrky* (bèrgi) kopyaları da metinlerde Türkçe 1. tekil kişi iyelik çekimli biçimleriyle yer aldıkları için, ilgili örnekleri aynı zamanda kod değiştirme olarak değerlendirmek mümkündür.

MN srkys msyδ'r 'yc't'wy n'my kw mn' xypδ δrẓcykw šyrxwzy ***''δ'šm*** *'yl p'rs xwtlwγ 'lp trx'n prns'r γrβw* ***pšy yxšy*** *kšy pr ...* (TSD/ F: 1-4) "Rahip Sergius'tan, benim sevgili dostum, **arkadaşım** İl Bars Kutlug Alp Tarkan'ın hürmetine bir esenlik mektubu. **Başı** çok **yahşı** (olsun)…"

Bu cümlede koyu harflerle yazılan kısımlar Türkçe ibareleri içerir. Eski Türkçe *başı yaxşı* ifadesi öncesinde Soğdca *γrβw* "çok" sıfatı ile nitelenmiştir. Türkçe bir kelime olan *adaş* sözcüğü de yine Türkçe iyelik çekimi ile Soğdca cümle içinde kullanılmıştır. Soğdca cümle yapısı içinde, çekimli sözcük ve tamlama biçimindeki Türkçe unsurlar doğrudan yer almaktadır. Yoshida (2009a: 582) bu cümledeki Türkçe yapıları önce "*nonce forms and are not proper loanwords*" olarak yani, geçici/anlık ödünçlemeler şeklinde ifade etmişse de devamında bunların aslında bir dildeki ana cümle içine başka bir dilde yan unsurların eklendiği cümle içi bir kod değiştirme olduğunu belirtir. Bu noktada ilgili örneklerin ödünçleme yani kod kopyalamadan ziyade, kod değiştirmeye daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Hatta kod karıştırma şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

2.5. Yapı Kopyaları

2.5.1. Kopula *x't*

Soğdcada *x't* yapısı ile kurulan şart çekimi GMS'de ikincil şart yapısı olarak verilmektedir ve çekimli bir fiilden sonra kullanılır. Aslında *x't* biçimi Soğdcada "olmak" anlamındaki fiilin teklik 3. şahıs şart çekimidir ve kopula olarak işlev görür (Gerschewitsch, 1943: 652§). Söz konusu yapı sadece bazı Maniheist Soğdca metinlerde ve Turco-Sogdian metinlerde tanıklanmaktadır. Bu nedenle Türkçe etkisiyle kullanıldığı düşünülebilir ve Eski Türkçedeki "olmak" anlamındaki *er-* fiilinin koşul ifade eden *erser* biçimiyle karşılaştırılabilir (Yoshida, 2009a: 575-576).

cw 'ptškw'nw 'mnw wβ(')[tw] ***x't*** (Bez./A: 57-58) "her ne haberimiz olur ise"

β'wtk ***x't*** *s't wnxrš βrtpδ wβy* (Bez./A: 59) "(Eğer) ulaşıyor ise, tüm havadislerden haberdar olun"

cw'c ''sy m't ***x't*** (Bez./C: 14) "Her ne alınacaktı ise/ ne alınacak olduysa"

m'n L' βy'p o z-β'k L' ptyw'β ***x't*** (Bez./ A: 105) "aklımızın kavrayamamış ve dilimiz konuşamamış ise"

*cw-ẓnk'ny z'w β't**x't** 'yw pwsty w'cky (')[nc'yt'sk'n* (TSD/ E: 14) "Her ne kadar çok haber olsa ise (de) sen tek bir mektup gönderip duruyorsun"

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Soğdcada *x't* kopulası farklı fiil çekimlerinden sonra gelebilir. Bu birleşimlerde *x't*; geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman gibi pek çok çekimin üzerine gelebilmektedir. Bu yapının paralelleri Eski Türkçede örneğin; *kılur erser*, *kıltımız erser*, *kılmış erser* gibi fiil birleşikleri ile bulunmaktadır. Burada ilginç olan Eski Türkçeden farklı olarak ayrıca şart çekimi olan bir fiilin üzerine tekrardan *x't* getirilmiş olmasıdır (Yoshida 2009a: 576). Bu Eski Türkçede mevcut olmayan farazi **kılsar erser* gibi bir yapıya karşılık gelir. Yukarıdaki son cümlede şart kipinden sonra tekrar şart kopulası *x't*'ın getirildiği görülür. Buna ek olarak Yoshida (2009a: 576, 15. dipnot) henüz yayımlanmamış Soğdca bir fragmanda da aynı "şart + *x't*" biçiminin bulunduğunu belirtir ve söz konusu So10100v metninin, burada ayrıca Türkçe isimlerin de bulunması nedeniyle Turco-Sogdian metinler içine dâhil edilmesi gerektiğine dikkat çeker.

2.5.2. *cxyδy* Biçimi

Soğdcada daha önce mevcut olmayan *cxyδy* yapısı Dunhuang'da bulunan karışık dilli metinlerde açık bir bağlamda tanıklanmaktadır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 57):

cxyδy *syγ-tr p'l'k L' w'cw* (TSD/ E: 13) "Bu nedenle daha iyi bir hediye göndermedim."

''rxyš šw'skn ***cxyδy*** *'yw n'm'y rxnδ'rw* (TSD/ G: 7-8) "bir kervan ayrılıyordu, bu nedenle bir mektup gönderme haddinde bulundum."

İlk örnek cümlenin Eski Uygurca mektuplarda benzer bir karşılığı *mėneme sügçuda ėrür mėn anın bėlek ıtu umadım* "Ben ise Sügçu'deyim, o nedenle hediye gönderemedim" (Hamilton, 1986: 154) şeklinde bulunmaktadır. İkinci örnek cümle ise Eski Uygurcada sık tanıklanan bir mektup formülüdür: *arqış barır üçün bitig ıdtımız* "bir karavan gittiği için ondan dolayı bir mektup gönderdik". Soğdca için yeni bir yapı olarak bu metinlerde tanıklanan *cxyδy* Eski Türkçe kalıp bir ifade olan *anın* biçimine karşılık gelir (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 57, 82). "Bu nedenle, dolayısıyla, bundan dolayı" anlamlarına sahip olan *anın* Eski Türkçe *ol* zamirinin insturmental biçimidir. Soğdca kopyası *cxyδy* içinde *xyδ* parçası Soğdcada

daha uzağı gösteren işaret zamiri olup, diğer bir deyişle Eski Türkçe *ol* işaret zamirinin karşılığıdır. Bu yapının ilk unsuru *cy* ise "-den, için" anlamı katan *c* (<*cn*) ön edatı ve oblik durum eki -*y*'den oluşmaktadır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 57).

Söz konusu yapı Dunhuang'da bulunan karışık dilli Soğdca metinler dışında Sundermann (1996: 105) tarafından yayımlanan, Turfan'da bulunmuş Maniheist bir mektupta da tanıklanır: *cxyδy 'stm 'ptškwt*.

2.6. Morfo-Sentaktik Kopyalar

2.6.1. Analitik Gereklilik Yapısı

Dunhuang'da bulunan karışık dilli Soğdca mektuplarda Eski Uygurcada "fiil + -gU + ol" analitik yapısıyla ifade edilen gereklilik biçiminin kopyalandığı görülmektedir: "geniş zaman fiil kökü + -*y* + *xw*". Soğdca fiil köküne gelen -*y* Eski Türkçe karşılığındaki -*gU* eki gibi gelecek zaman sıfat-fiil eki işlevine sahiptir (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 31). Fiilin gelecek zaman sıfat-fiil ekli biçimi kopula ile birlikte gereklilik yapısını oluşturur. Türkçe kopula *ol*, Soğdcada aynı işlevde *xw* ile karşılanmıştır: *''s**y xw*** (TSD/ A: 3) "alınmalı".

Yukarıdaki tanık Türkçe ve Soğdca arasında kod değiştirmelerin olduğu metinde aynı satırda Türkçe olarak da yer alır. Buradaki Türkçe cümlede geçen *alγu bar* (A 20) yapısı da dikkat çeker:

… *tymcy-δ' pyr kyzyl (20) x'rs **''lγw p'r** 'lp 'yrkyny nβ'nt 'δry krmyr rγzy **''sy 'xw*** (TSD/ A: 19-20) "Hancıdan bir kırmızı qars alınacak var, Alp Erkin'le birlikte üç kırmızı rγzy (=qars) alınmalı."

2.6.2. Zarf-Fiil Eki

Türkçedeki -(X)p ve -(y)X zarf-fiil eklerine benzer bir oluşum Soğdca metinlerde ilk olarak Sims-Williams ve Hamilton (1990: 46) tarafından "Turco-Sogdian" adını verdikleri belgelerin neşrinde fark edilmiştir. Buna göre Türkçedeki yapıya benzer şekilde zaman ve şahıs belirtmeyen bitimsiz fiil biçimleri Soğdcada hafif gövdelere -*ky'*, ağır gövdelerden sonra ise -*ky* şeklinde gelen eklerle yapılır. Dunhuang'da bulunan bu geç dönem Soğdca metinlerde *–ky*/*-ky'* eki oldukça sık kullanılır ve bu sayede ekin işlevi de anlaşılmıştır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 54-55):

*wyn**ky** ''st' wšp'n pyr'k* (TSD/ G: 20-21) "Küçük hediyemi bak**ıp**/bak**arak** (kontrol edip) al"

*'δw' prwt βr**ky'** prδstw δ'βrw* (TSD/ G: 17-18) "İkimiz beraber getir**ip** teslim ettik."

*ẓ'm wšyny xryn**ky** w'c* (TSD/ F: 10) "İnce pamuk kumaş al**ıp** gönder."

*'yw pwsty w'c**ky** (') [nc'yt'sk'n]* (TSD/ E: 14) "[Sadece tek] bir mektup gönder**ip** [duruyorsun]".

Dunhuang metinleri dışında, Bezeklik'te bulunan 11. yüzyıla ait Maniheist Soğdca mektuplarda da bu eke rastlanır:

*''s**ky** pryw ''βrt'* (Bez./ C: 15) "(malları) topla**yıp** beraberinde getir"

Soğdca metinlerde *-ky* zarf-fiil eki en çok "demek, söylemek" anlamındaki *w'β* fiiline eklenmiş şekilde *w'βky* yapısı içinde tanıklanır. Yoshida (2019b: 209) cümlede *w'βky* biçiminden önce gelen kısmın dolaysız anlatımı içerdiğini belirtir. Bu yapı Eski Türkçe *tep* "diye, deyip" biçimine karşılık gelir. Muhtemelen bu Türkçe yapının kopyalanması ile oluşturulmuştur:

*ẓ'm wšyny xryn**ky** w'c **w'βky** β'xš ''γ't* (TSD/ F: 10) "İnce pamuk kumaş al**ıp** gönder **diye** haber geldi."

Bahsi geçen Turco-Sogdian metinlerden önceki daha erken tarihli Budist, Maniheist ve Hıristiyan Soğd metinlerinde de bu yapıya az da olsa rastlanmıştır. Fakat oldukça nadir görüldüğü için ekin işlevi tam anlaşılamamıştır (Sims-Williams ve Hamilton, 2015: 55-56). Söz konusu yapı Budist bir metinde şu şekilde tanıklanır:

*ZKZY ZKw 'nyw w'tδ'r ny'st 'PZY šw ptr'yš**ky** xwrty* (Benveniste 1940: 23 içinde P2: 457-458. satırlar) "ki diğer canlıları yakalar ve onları parçala**yıp** yer"

Sims-Williams, bu yapının Turco-Sogdian metinlerden önce nadiren de olsa tanıklanması ve bugün Yagnobi dilinde yaşaması nedeniyle Soğdcada zaten var olan orijinal bir yapı olduğu kanaatindedir. Buna göre, yapının kendisi değil, işlek hâle gelmesi Türkçe etkisi ile gerçekleşmiştir (2008: 50). Diğer bir deyişle Soğdcada zaten var olan bu şahsa ve zamana bağlı olmayan zarf-fiil yapısı çok nadiren kullanılırken, Soğdcanın Türkçe ile teması sonucunda bu biçimin kullanımı artmıştır. Burada -ky/-ky' eki için aslında bir yapı kopyası değil, sıklık kopyası söz konusudur. Fakat *w'βky* "diye" biçimine özel olarak Eski Türkçedeki *tip* yapısından

kopyalandığını söylemek mümkündür. Türkçede söz konusu zarf-fiillerle yapılan cümleleri bağlama veya alt cümle oluşturma yönteminin pratikliği nedeniyle Soğdcada da model alındığı görülmektedir.

2.7. Sentaktik Etkiler

2.7.1. Artikellerin Kullanımının Azalması

Soğdca artikeller geç dönem metinlerinde azalmaktadır. Bezeklik Mektupları Türkçe özelliklerin yanında geç dönem Soğdca metinlerin dil özelliklerini de paylaşmaktadır. Bu mektuplardan Türkçe etkisinin çok daha yoğun olduğu C mektubunda artikellerin hiç kullanılmamış olması özellikle dikkate değerdir (Yoshida, 2019b: 70). Artikellerin geç dönem Soğdca metinlerde azalması Türkçe ile temasın bir sonucu olabilir. Bir diğer ihtimal ise Soğd dilinin gelişimi içinde zaten mevcut olan böyle bir eğilimin, Türkçe ile temas sonucu hızlanmış olabileceğidir. Bu durum Soğdcanın dil yitimi aşamasında olduğunun işaretlerinden biri olabilir. Morfolojideki sadeleşme, dil yitimi sürecinin göstergelerindendir. Soğdcanın geç dönem metinlerinde artikellerdeki bu sadeleşme, iki dilli Soğd toplumunda Soğdcanın gerilemeye başladığını ve Türkçenin daha baskın hâle geldiğini ortaya koyar.

2.7.2. Ön Edatlar Yerine Son Edatların Tercih Edilmesi

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede ekler ve edatlar ilgili sözcükten sonra getirilir. Soğdcada ise hem ön edatlar hem de son edatlar kullanılmaktadır. Geç dönem Soğdca metinlerden 10. yüzyıla ait Dunhuang'daki karışık dilli metinlerde ve 11. yüzyıla tarihlenen Bezeklik Mektupları'nda ön edatların çok daha az kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Soğdca vasıta ve birliktelik işlevlerindeki *'M = δnn, δ'wn, δwn* biçimlerinde tanıklanan ön edat, sıklıkla aynı anlamdaki *pryw* son edatıyla beraber tanıklanmıştır (Gerschewitsch, 1943: 1622§); fakat Turco-Sogdian metinlerde *δnn* biçimine hiç rastlanmamaktadır. Bezeklik Mektupları'nda *pryw* son edatının *δnn* veya *δ'wn* ön edatıyla birlikte kullanılmadığı gözlenir, bu mektuplarda vasıta ve birliktelik sadece *(')pryw ~ prw* son edatı ile sağlanmıştır (Yoshida 2009: 578; Yoshida, 2019b: 115):

δw' rwxšny 'nt'cy ***'pryw*** *cyntr βykw 'pts'ky* ***'pryw*** … (Bez./ B: 36-37) "iki ışık cemaati ile birlikte, iç ve dış (dinî ve din dışı) emirlerle…"

’’p’y c’my ***pryw*** (Bez./ C: 9-10) “idrak gözüyle”

cw’c ’’sy m’t x’t twγmyš ’wrkw xwβwy ’lp’tmyš snkwny ***pryw*** *’wštyt’* (Bez./ C: 14-15) “Her kimden ne toplanacaksa, Tugmış Örgü Bey ve Alpatmış Sangun ile beraber kalın.”

Ön edatların son edatlar karşısında gerilemesine bir diğer örnek, yönelme işlevindeki *‘D = ’t* “-e doğru, -e” ön edatının ve aynı işlevlerdeki *kw* ön edatının Türkçe etkisinin belirgin olduğu metinlerde gerilediğinin görülmesidir. Yoshida (2009: 578, 2019b: 58), eskimiş *’t* ve *kw* ön edatının Bezeklik Mektupları’nda sadece kalıp bir ifade olarak mektupların hitap formülünde yer aldığını belirtmektedir. Söz konusu metinlerde hitap kısmı dışında dativ ve allativ işlevleri *s’r* son edatı ile karşılanmıştır:

’ycy ***s’r*** *p’l’kym ’yw š’γ δwty* (TSD/E: 11) “Ağabeyime hediyem, bir *şaγ* dut.”

’δry ’spyty rγzy pr ’δw krmyr ***s’r*** (TSD/ A: 15) “iki kırmızıya üç beyaz *ragzi*”

Turco-Sogdian metinlerden G metninde hitap kısmında bile kişi isminden önce *kw* gelmemiş, sadece *prn-s’r* ile ifade edilmiştir:

yw’r-k’s ’’(t)[’]m snkwn ***prn s’r*** (TSD/ G: 5) “Babam Komutan Yivargis hürmetine”

Aslında Soğdca *s’r* son edatı hem yönelme hem de ayrılma ifade edebilmektedir. Örneğin *kw … s’r* yapısı içinde yönelme, *cnn … s’r* şeklinde ise ayrılma işlevindedir ve klasik Soğdcada bu oldukça yaygın bir durumdur. Fakat Turco-Sogdian metinlerde ablatif işlevi ortadan kalkmıştır (Yoshida, 2009: 578). Bu son edatın dativ işlevi *prn-s’r* ifadesinde oldukça belirgindir. *prn-s’r* ifadesi Eski Türkçe *qutıŋa*’nın birebir çeviri kopyasıdır. Soğdca *prn* sözcüğü Türkçe *qut* ile eşdeğerken, -ka/-ke dativ ekinin Soğdca *s’r* ile denkliği, bu ifade üzerinden de açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

δnn ve *’t, kw* ön edatlarının Türkçe etkisinin belirgin olduğu metinlerde *pryw* ve *s’r* son edatları karşısında gerilediği görülmektedir. Bu durum Türkçe sentaksın etkisiyle ön edat yerine son edat kullanımının arttığını ve Türkçeden yapılan morfo-sentaktik bir sıklık kopyasını göstermektedir.

2.8. Semantik Kopyalar

2.8.1. *γr'n* "ağır" Kelimesinde Anlam Kopyaları

Eski Türkçede *agır* sözcüğü "fiziksel ağırlık" temel anlamı dışında "çok, pek çok; değerli, kıymetli, pahalı; saygı, saygıdeğer, mukaddes; önemli; zor, ciddi; yoğun, derin" (Wilkens, 2021a: 18) gibi geniş bir anlam alanını kapsamaktadır[14]. Eski Türkçe *agır* sözcüğünün çok anlamlılığı Soğdcada *γr'n* "ağır" sözcüğü üzerine kopyalanmıştır (Yoshida, 2009a: 575). *γr'n* sözcüğünün anlam alanının genişlediği bu örneklere özellikle Karabalgasun Yazıtı'nda rastlanmaktadır:

'rkh šyr γr'n (KB 15) "iş çok zor(du)"

γr'n γny ZY mrt'nyh (KB 18) "pek çok beceri ve erdem"

γr'n twp'ytc'ny 'sp'δ (KB 19) "güçlü Tibet ordusu"

γr'n wrcy-'w'kw (KB 19) "büyük huzur"

γr'n nm'ck'n (KB 22) "pek çok hediye, kıymetli hediyeler"

Karabalgasun Yazıtı dışında γr'n sözcüğünün bu şekilde farklı anlamlardaki kullanımı Bezeklik mektuplarında da mevcuttur:

(γ)r'n p'š (Bez./ B: 33) "büyük/derin saygı"

γr'n xws'nty' (Bez./ C: 5) "büyük mutluluk"

Yoshida (2020: 27), Soğdca *γr'n* kelimesinin Eski Uygurca karşılığı olan ve geniş bir anlam alanı olan *agır*'ın etkisiyle yeni anlamlar kopyalamış olabileceğini fakat bunu kestirmenin tam olarak mümkün olmadığını belirtmektedir. Buna göre aynı semantik gelişmelerin Soğdca içinde de ortaya çıkabileceği düşünülebilir. Bununla beraber asıl anlamı dışındaki bu farklı anlamların Türkçe etkinin olduğu metinlerde tanıklanması, bunların Türkçeden yapılan semantik kopyalar olma ihtimalini artırmaktadır.

2.8.2. *r'δ* "yol" Kelimesinde Anlam Kopyası

Soğdca "yol" anlamındaki *r'δ* sözcüğü 10. yüzyıla ait Turco-Sogdian metinlerden F mektubunda "kez, defa" anlamında geçer:

[14] Bu sözcüğün Eski Türkçenin farklı edebî çevrelerinde kazandığı anlam alanları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kenan Azılı ve Aziz Tolga Koç, "Kavramsal Metafor Örneği Olarak *agır* ve Eski Türkçede Bir Kavramsal Harita Denemesi", *Türkbilig*, S. 41, s. 55-70, 2021.

ctβ'r ***r'δ*** *pwsty β'š'mw* (TSD/ F: 5-6) "Dört kez mektup gönderdim."

Sims-Williams ve Hamilton (2015: 66) normalde buradaki ifadenin "dört yol/ dört güzergâh" şeklinde çevrilmesinin beklendiğini, fakat Hristiyan Soğdca bir metinde geçen *yw r'θ* "bir kez" örneğini de ele aldığımızda "dört kez" olarak anlamlandırılabileceğini belirtmektedirler. Devamında ise Eski Türkçede de *yol* sözcüğünün üçüncü şahıs iyelik eki almış biçimiyle *yolı*'nın "kez, defa" anlamına geldiğine işaret ederler. Bilge Kağan Yazıtı'nda *bir yılka tört* ***yolı*** *sünüşdüm* (BK D 30) "bir yılda dört kez savaştım" cümlesinde *yolı* biçimi katlama zarfı işlevinde tanıklanmaktadır. Ayrıca Eski Uygurca külliyat içinde Altun Yaruk'ta da *yolı* "defa, kez" anlamında yer alır (Ağca, 2018: 15, 21). Bu biçim üçüncü şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Türkçedeki "yol" > "defa, kez" doğrultusundaki bir anlam gelişiminin yine Soğdca "yol" anlamındaki *r'δ* sözcüğü üzerine kopyalandığı görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOĞDCADAN TÜRKÇEYE ETKİLER

Soğdcanın Türk diline etkisi çeşitli sözcük veya çeviri kopyalarının ötesinde yeni yazı sistemlerinin tanıtılması, imlâ geleneğinin uygulanması ve kağanlık yazıtlarında Soğdcanın kullanılması gibi daha göze çarpan etkileriyle bilinmektedir. Tüm bunlar Soğdcanın Türk toplumu arasında bir prestiji olduğunu göstermektedir. Soğdcadan Türkçeye çevirilen Budist veya Manihesit eserler olduğu da tahmin edilebilmektedir. Bugüne kadar Eski Uygurca kolofonlarda herhangi bir eserin Soğdcadan çevrildiğine dair açıkça bir ketebe kaydı mevcut olmasa da bunu tahmin etmek mümkündür. Ayrıca Hıristiyanlığın Nesturi mezhebine ait bazı Türkçe metin parçalarının da Soğdca üzerinden çevrildiğini düşünebiliriz.

3.1. Soğdca Kağanlık Yazıtları

6. yüzyılda Türk Kağanlığı'ndan kalma kağanlık yazıtları içinde Bugut Yazıtı'nın üç yüzü Soğdca bir yüzü hangi dilde yazıldığı henüz tartışmalı Brahmi harfli bir metinden oluşmaktadır. Türkler tarafından oluşturulmuş şu an için bilinen ilk metinlerden birinin Türk dilinde değil Soğdca olması, Türk Kağanlığının erken zamanlarında devletin resmî işlerinde, diplomatik yazışmalarında vb Soğd dilini kullandığını düşündürmüştür. Buna ilaveten Hüis Tolgoy Yazıtı'nın Moğolca olduğu yönündeki okumalarla birlikte, devletin resmî dillerinden birinin Soğdca olduğu, Moğolcanın da bu dönemde resmî dil olarak kullanıldığı öne sürülmüştür[15].

Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde bulunan, yine 6. yüzyıldan kalma Mongolküre Yazıtı da bir kağanlık yazıtı olup Soğdca yazılmıştır. Doğu Türk Kağanlığı'na ait Soğdca Bugut yazıtından sonra, aynı dönemde Batı Türk Kağanlığı sınırları içinde oluşturulan diğer bir Soğdca yazıt olan Mongolküre'nin keşfi ile Soğdcanın hem Batı hem ve Doğu Türk kağanlığında kullanılan resmî dillerden biri olduğu düşünülmektedir (Ōsawa, 2003: 480-481; Ōsawa, 2005: 569-571). Yazıtların

[15] Mehmet Ölmez, Dieter Maue, Alexander Vovin ve Etienne de la Vaiesseiere yaptıkları ortak çalışma sonucu Bugut'un Brahmi harfli yüzünün ve Hüis Tolgoy Yazıtı'nın Moğolca yazıldığını ortaya koyarlar. Bkz. Maue (2019), Maue vd (2019), Ölmez (2020), Vovin (2018, 2019a, 2019b). Söz konusu yazıtların dilinin Moğolca olmasına şüpheyle yaklaşan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bundan önce bilinen ilk Moğolca metinle arasında 600 yıl olması ve bu süre zarfında Moğol diline ait başka bir eserin bulunmaması düşündürücüdür. Örneğin Sertkaya (2022: 46-48) Bugut yazıtının Brahmi harfli yüzünün Moğolca değil, bunnu Eski Batı Türkçesine, diğer bir değişle /r-l/ tarafında olan Ogur grubu Türkçesine ait bir metin olabileceğini belirtmektedir.

dışında 568 yılında Türk Kağanlığı'ndan Bizans'a gönderilen elçilik heyetinin başında Maniakh isimli bir Soğdlunun olduğu görülmektedir. Bizans kaynaklarında elçinin getirdiği mektubun İskit harfleriyle yazıldığı kaydedilir. Soğdca Bugut yazıtından yola çıkarak bu mektubun da Soğdca olma ihtimaline işaret edenler olmuştur (Aydın, 2017: 3; Kuzakçı, 2023: 195). Ayrıca burada "İskit harfleri" olarak ifade edilen alfabenin Türk runik alfabesi olduğu kabul edilmekle beraber bunun Soğd kökenli bir alfabe olabileceği de öne sürülmüştür (Barutçu Özönder, 2002: 482). Diğer yandan Barutçu Özönder, hangi alfabeyle yazılmış olursa olsun İstemi Yabgu'nun Bizans'a gönderdiği bu mektubun şüphesiz Türkçe olması gerektiğini dile getirir. Buna göre elçilik heyetinin başında Soğd kökenli birinin olmasının sebebi, Soğdların çok dilli olmaları nedeniyle Türk diplomasisininde kendilerinden faydalanılmış olmasıdır (2002: 582). Soğdlar Türk devletinde elçilik, tercümanlık gibi hizmetlerde bulunmuşlardır. Diğer yandan yürütülen ticaretle o dönem için bir çeşit elçilik faaliyetinin yerine getirildiği görülür. Soğdlar devlette farklı dilleri bilme ve okuma-yazma becerisi gerektiren bürokratik işleri üstlenmişlerdir ve muhtemelen kağanlık yazıtlarının metninin oluşturulması için görevli memurlar da Soğd'dur.

Türk Kağanlığı'nın birinci döneminden kalan kağanlık yazıtları içinde Türkçe bir yazıt bulunmazken, Soğdca iki yazıt mevcuttur. Daha sonra Soğdca yazıtlara Bozkır Uygur Kağanlığı döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemden kalan Karabalgasun Yazıtı Eski Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde, Servey Yazıtı ise Eski Türkçe ve Soğdca olarak iki dilde oluşturulmuş bir kitabedir. Türk Kağanlığı'nın birinci dönemi ve Bozkır Uygur Kağanlığı'nda Soğdca yazıtlarla karşılaşılırken, Türk Kağanlığı'nın ikinci döneminden kalma yazıtlar içerisinde tek bir Soğdca metnin bulunmaması ilginç bir durum arz etmektedir. Aradaki süreçte Eski Türkçenin gelişmiş bir yazı dili olarak temayüz ettiği görülür. Eski Türkçe artık bir yazı dili hâline gelse de Soğdcanın sonraki iki yüzyıl boyunca siyasi, ticari ve dinî alanlarda prestij dil konumunu sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Soğdca aynı zamanda diğer yabancı dilleri anlamak için bir aracı dil olarak kullanılmıştır (Sundermann, 2016: 30). Bozkır Uygur Kağanlığı döneminde Soğdcanın tekrar bir prestij dil konumuna gelmesi, Bögü Kağan'ın Çin'de baskı ile karşılaşan Soğdlara kapı açması neticesinde gerçekleşmiş olmalıdır. An Luşan isyanının bastırılmasına yardım ettikten sonra Bögü Kağan ülkesine Mani rahipleriyle dönmüş ve bundan sonra Soğdlar Uygur bürokrasisinde üst düzeylerde görev almışlardır.

Türk Kağanlığı'nın ilk döneminde Soğdcanın resmî dil olarak kullandılığı düşüncesine şüpheyle yaklaşan araştırmacılar da bulunur. Hatice Şirin (2006: 45), Soğdların inanç, siyaset ve ticaret açısından belirleyici olduklarını ve Türklerden fazlasıyla itibar gördüklerini; fakat Soğdcanın hiçbir zaman resmî dil olarak kullanılmadığını düşünmektedir. Buna göre; Uygur Kağanlığı'ndan kalan Soğd alfabesinin veya dilinin kullanıldığı yazıtların bir yüzü hep Türkçedir. Bu yazıtları oluşturan "bitikçi"lerin Soğd dilini iyi bilen Türkler veya Soğd asıllı arşiv katipleri olmaları mümkündür (Şirin, 2006: 45). Fakat Bugut ile beraber daha sonra bulunan Mongolküre Yazıtı Türk Kağanlığı'nın ilk döneminde Soğdcanın resmî dil olduğu yönündeki görüşü güçlendirmektedir. Bu noktada Sema Barutçu Özönder (2002: 484), Türk Kağanlığı'nda eşzamanlı olarak kullanım alanlarına göre farklı dillerin tercih edildiğini düşünmektedir:

> "Muhtemelen Kök Türk kağanlığının 1. döneminde, idarenin başında olanlar dil ve alfabe konusunda kullanım alanlarının sınırlarını çizdikleri çok dilli ve çok alfabeli bir yapılanmayı tercih etmişlerdi: Bütün halkla beraber günlük hayatta Türkçe ve Türk runikleri; yönetim işlerinde ve diplomatik faaliyetler için egemenlik göstergesi olarak Türkçe, yine kağanlık ailesinin kimlik alâmeti olarak yalnızca Türkçe, yazıda ise yaygın olarak Türk Runikleri, fakat Soğd alfabesi de; ticarî faaliyetler ile bundan doğan hukukî muameleler için tüccarlarının yazısı ve dili dolayısı ile Soğd alfabesi, belki hukukî belgelerde Soğdca (böyle olmakla beraber, meselâ madenî paralarda görüldüğü gibi yönetenlerin etnik kimliği ile ilişkilendirilecek hükümranlık ad ve alâmetlerine önem verilerek!); dinî hayatta, özellikle manastır cemaatlerinin yeni din taşıyıcılarına göre değişen yazıları ve dilleri (dilde Soğdca, Toharca, Orta Farsça; yazıda Soğd, Brāhmī vb., ama Kök ~ Türk Teŋrici iseler Türkçe ve Türk Runikleri, ve başlangıçta hangi yeni dinden olurlarsa olsunlar, kendi özellerinde Türk Runikleri)". (Barutçu Özönder, 2002: 484).

Kısaca Türk Kağanlığı'nın erken döneminde halkın günlük işlerinde, devletin ise idari işlerinde yazı dili olarak Türkçe kullanılmışken dinî, ticari ve kısmen hukukî alanlarda Soğdcanın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Soğdcanın Türkler arasında bir ticaret ve din dili olarak kullanılması, yalnız 6. yüzyılda Türk Kağanlığı ile sınırlı kalmamıştır. 10.-11. yüzyılda Turfan ve Dunhuang'da günlük konuşma dili Türkçe olan fakat manastır dilinde Soğdcayı kullanan Maniheist ve Hıristiyan toplulukların varlığı ortadadır (bkz. Bölüm 2.1.4.). Uygur Kağanlığı'ndan kalma çok dilli Soğdca ve Türkçe yazıtlar, 8.-9. yüzyıllarda siyasi alanda Türkçenin yanında Soğdcanın aynı şekilde bir prestiji olduğunu düşündürebilir. 8. yüzyıla ait Mug Dağı belgeleri

Soğdcanın idari alanda kesin olarak kullanıldığını gösteren son belgelerdir. Takip eden yüzyıllarda Soğdcanın artık idari alandan yavaş yavaş çekildiği, Türkçenin ise yönetim dili olarak yaygınlaştığı görülür (Krippes, 1991: 73, 76).

Hem Ötüken hem de Turfan Uygurları arasında Soğdların tesiri tartışmasız bir şekilde belirgindir. Uygur Kağanlığı ve Türk Kağanlığının ilk dönemi arasında, Türk Kağanlığı'nın ikinci dönemine ait Soğdca bir yazıtın bulunmaması ise ilginçtir. Bununla beraber Türgişlerden kalan Soğd yazılı sikkeler, Soğdların ve Soğdcanın önemli etkisiyle ilişkili olarak aradaki kopuk zaman dilimini doldurabilir. Esasında daha yeni 2022 yılında bulunan ve okuma çalışmaları devam eden Kutlug Kağan Yazıtı'nda Türk runik, Brahmi ve Soğd alfabesi ile satırlar tespit edilmiştir. Buradaki 6 satırlık Soğd yazılı metinden henüz sadece *Qutlug x'g'n* ifadesi okunabildi (Kıdırali vd., 2022: 9-10). Büyük ihtimalle Soğdca olan bu satırların tam olarak okunmasıyla birlikte 6. yüzyıldaki Soğdca kağanlık yazıtları ile 8. ve 9. yüzyıllara ait bir yüzü Soğdca olan çok dilli kağanlık yazıtları arasındaki boşluk tamamlanmış olacaktır.

3.2. Uygur Yazı Sistemi

Soğdların Türk diline en önemli katkısı, Türkçenin yazımında uzun bir süre kullanılan Soğd yazı sisteminin uyarlanması olmuştur. 6. yüzyılda Türk Kağanlığı'ndan kalan Bugut ve Mongolküre yazıtlarındaki Soğdca metinler Soğd yazısı ile oluşturulmuştur. 8. yüzyılda Karabalgasun ve Servey yazıtlarının Soğdca yüzü yine Soğd alfabesiyle yazılmıştır. Bunun dışında Soğd alfabesi Türk dilinin yazımı için adapte edilmiştir. Uygur yazısı, Soğd alfabesinin işlek (kursiv) bir türünden geliştirilmiştir (Şirin, 2006: 54). Geç dönem Soğd alfabesi diye de adlandırılan Uygur alfabesi, işaretlerinin azlığı dolayısıyla Türkçeye hiç uymayan bir sistem olmasına karşılık geniş bir alana yayılmış ve uzun süre kullanılmıştır (Tezcan 1984:121). Uygur diyalekti, Uygur alfabesi vasıtasıyla klasik bir yazı dili hâline gelmiş ve diğer Orta Asya'daki diğer Türk topluluklarının dillerini etkileyen ortak bir koine dili olmuştur (Şirin, 2006: 50).

Çoğunlukla Eski Uygurca Budist eserler Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Buna rağmen bu alfabenin sadece Budizm ile sınırlı kalmadığı görülür. Uygurların kullandığı diğer alfabelerden olan Mani yazısı Maniheist metinlerle, Süryani yazısı Hıristiyan çevre metinleriyle sınırlı kalmışken Uygur yazısı ile hem Budist, hem

Maniheist hem de sivil metinler oluşturulmuştur. Bu açıdan bu alfabe Köktürk runik yazısından sonra Türklerin ikinci millî yazı sistemi hâline gelmiştir (Şirin, 2006: 58) denilebilir. Benzer bir durum Soğdcanın yazımı için de söz konusudur. Soğdlar da Türkler gibi çeşitli alfabeler kullanmıştır fakat Soğd yazısı dışındaki alfabeler belirli bir dinî çevre ile sınırlı almıştır. Soğd alfabesi ise Soğdların millî yazısı olmuştur. Clauson (2017: 91- 97), Uygur alfabesinin Türkçenin yazımı için bilinçli bir şekilde icat edildiğini fakat hangi şartlar altında icat edildiğini kestirmenin zor olduğunu düşünür. Buna göre, runik yazıdaki gibi resmî bir alfabe olarak icat edilmesi için bir sebep yoktur; çünkü runik yazı Uygur Kağanlığı tarafından da resmî alfabe olarak kullanılmıştır. Misyonerlik faaliyetleri sonucu da icat edilmiş olamaz; çünkü bu yazı sadece Budistler tarafından kullanılmamıştır. Mani, Süryani ve Brahmi yazıları gibi dinî metinlerle sınırlı değildir. Bu durumda geriye kalan tek açıklama Soğdlu tüccarlar tarafından Türklerle yazışmak amacıyla icat edilen bir ticaret alfabesi olması yönündedir. Diğer yandan Uygur alfabesinin Soğd alfabesinden farklı uygulamalarına bakıldığında (<l> harfi ve söz başında ön ve art yuvarlak ünlülerin ayırt edilmesi gibi):

> "Bu araçların bildikleri kitap yazısıyla kendilerini daha rahat hisseden ancak Türkçe yazarken yazdıklarının anlaşılır olması için bunları kullanmaları gerektiğini düşünen muhafazakâr profesyonel yazıcılar tarafından üretildiğini varsaymak mantıklı görünür." (Clauson, 2017: 96-97).

Bu noktada Sema Barutçu Özönder (2002: 485) ise Uygur alfabesinin ilk başta Budist Türkler arasında Budist eserlerin yazımı için kullanıldığını, daha sonra yaygınlaşarak bütün maksatlar için kulllanılan bir yazı hâlini aldığını düşünmektedir. Buna göre başlangıçta Budist eserlerin Türkçede yazımı için doğrudan Soğd alfabesi kullanılmış -yani sonraki ana bölümde işleyeceğimiz Soğd harfli Eski Türkçe metinler-, daha sonra bu alfabenin imla özelliklerinin gözden geçirilip standartlaştırılmasıyla Uygur yazısı kullanılmıştır.

İslâmiyet'in Türklerce kabulünden sonra da Uygur alfabesinin kullanıldığı görülür. Kutadgu Bilig'in günümüze ulaşan 3 nüshasından biri Uygur harflidir ve bu nüsha 1439'da Herat'ta istinsah edilmiş, Atabetü'l Hakâyık'ın Uygur harfli nüshası ise 1444'te Semerkant'ta kopya edilmiştir (Tekin, 1997: 49). Bunun yanında Budist Uygur külliyatının en önemli metinlerinden Altun Yaruk'un Petersburg nüshası 17. yüzyılda istinsah edilmiştir. Uygur alfabesinin 8.-17. yüzyıllar arası Doğu Türkistan,

Harezm, Altın Ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar geniş bir coğrafyada bilindiği ve kullanıldığı görülür (Şirin, 2006: 58). Altun Yaruk'un 1687 tarihli nüshası hesaba katılmazsa, Uygur yazısı günlük ihtiyaçları karşılamak için en az altı yüzyıl boyunca aralıksız kullanılmıştır (Clauson, 2017: 98). Uygurların Soğdlardan alıp benimsedikleri bu yazı sistemi, daha sonra Moğollar ve Mançular tarafından da benimsenmiştir. Uygurlardan bu yazı sistemini öğrenip adapte edildikten sonra klasik Moğolca yüzyıllarca bu alfabe ile yazılmıştır (Tekin, 1997: 50). Semih Tezcan "Uygur alfabesi" teriminin bir bakıma yanıltıcı olduğunu düşünür:

> "Bu alfabeyi ilk kullananlar Uygurlar değil, onlardan önce Doğu Türkistan'a yerleşmiş olan başka Türkler (büyük ihtimalle Basmıl ve Türgeşler) olmuştur. Turfan'da bulunan yazmalar arasında VIII. yüzyılda yazıldığı belirlenebilen bazı parçalar vardır. Oysa Uygurların bu bölgeye büyük kitleler hâlinde gelmesi, Moğolistan'daki Uygur Kağanlığının yıkılmasından, yani 840'tan sonradır. Ancak bu alfabenin uzun süre ve en çok Uygurlar tarafından kullanılmış olması, Uygur kültürünün gelişme döneminin belirleyici unsurlarından biri oluşu U. A. diye adlandırılmasını haklı kılar." (1984:121-122).

Le Coq (1919) Uygurca fragmanlarda üç farklı yazının kullanıldığını tespit etmiş ve bunlardan ilk ikisine Sogdisch I ve Sogdisch II isimlerini vermiştir. 3. grubu ise "Jüngeres Sogdisch, III (Uigurisch)" olarak adlandırmıştır. Bu son grupla standart Uygur yazısını kastetmektedir. İlk iki gruba giren yazı türü ise Soğd yazısı olarak adlandırılmıştır. Buradaki çalışma kapsamında incelenen Soğd harfli metinler, Le Coq'un bahsettiği ilk iki gruptaki yazıyla oluşturulmuş metinlerdir. Bu konu daha sonra detaylıca ele alınacaktır.

Moriyasu (2004: 232-233; 2011; 2012; 2019) çalışmalarında Uygur yazısını stillerine göre 4 grupta ele alır: 1. köşeli (square) yazı veya kitap/baskı yazısı, 2. yarı köşeli yazı (semi-square), 3. yarı kursiv (semi-cursive) ve 4. kursiv yazı (cursive). Din dışı metinler çoğunlukla kursiv yazı ile yazılmıştır, blok basmaların üslubu ise daha keskindir (Gabain, 2007: 11).

18 harften oluşan Uygur yazısında ünlüleri gösteren üç işaret vardır: elif, ve (=vav), ye (=yod); ye aynı zamanda y ünsüzünü gösteren harftir. Bu üç işaret Türkçenin 9 ünlüsünü (a, /o/, /u/, /ı/, açık /e/, kapalı /ė/, /ö/, /ü/, /i/) göstermede yetersiz kaldığından ünlü işaretlerinin birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Söz başında elif+vav+ye birleşimiyle /ö/ ve /ü/ sesi, /o/ ve /u/'dan ayırt edilmiştir. İlk hecede ise vav+ye birleşimiyle ön damak yuvarlak ünlüler, art damak yuvarlak ünlülerden

ayırılmıştır. Soğdcanın yazımında söz başında uzun /a/ sesi çift elif harfiyle işaretlenir (Sims-Williams, 2007: 266); fakat Uygur yazısında bundan farklı olarak söz başında çift elif yazımı ile /a/ sesi, tek elif ile /e/ sesi gösterilmiştir. Söz içinde /ı/ ile /i/; /o/ ile /u/; /ö/ ile /ü/ hiçbir şekilde ve hiçbir zaman birbirlerinden ayırt edilmemiştir (Tezcan 1984: 124-125). Uygur yazısı Türk Runik alfabesine göre Türkçenin seslerini gösterme açısından daha elverişsiz durumdadır. Fakat Runik imlânın tersine bu alfabede yazımda ünlülerin çoğunlukla gösterilmesi ise Eski Türkçenin fonolojik ve morfolojik yapısını inceleme açısından kolaylık sağlamaktadır. Soğdların kullandığı Soğd yazısından farklı olarak Uygur yazı sisteminde /l/ ünsüzü için ayrı bir harf oluşturulmuştur. Soğd ses sistemine yabancı olan /l/ sesi, Soğdlar tarafından sadece yabancı sözcüklerde gösterilmek zorunda kalmıştır. Bunun için <δ> veya <r> harfini kullanmışlardır. Uygur yazısında <r> harfinin altına eklenen bir kanca ile /l/ sesi karşılanmıştır.

Soğd yazısında ötümlü /b/, /d/, /g/ sesleri, ötümlü ve sızıcı /v/, /δ/, /ġ/ sesleri için kullanılan *bet, dalet* ve *gimel* harfleri ile yazılmamıştır. Bunun yerine ötümsüz /p/, /t/, /k/ sesleri için kullanılan *pe, tav* ve *kef* harfleri tercih edilmiştir. Sims-Williams (2017b: 264-265) aynı durumun Uygur yazısı için de söz konusu olduğunu düşünür ve Uygur yazısında lamed harfinin /d/ sesini gösterdiği yönündeki görüşten şüphe eder. Buna göre Soğdca uygulamadan böyle bir sapma gerekli değildir. Uygur alfabesinin Soğd yazı sisteminden ayrıldığı bir diğer nokta ise /q/ sesinin gösterimidir. Bu ses için kullanılan *gimel/kaf* harfi Soğdcada sızıcı ötümsüz /x/ (ḫet) ve sızıcı ötümlü /ġ/ (gimel) seslerini karşılar ve asla patlayıcı bir sesi göstermemektedir. Türkçede ise bu harf, /ġ/ sesini ve bunun yanında nadir olarak görülen /x/ sesi yerine asıl olarak /q/ sesini karşılamıştır. Soğdcada aynı harfle gösterilen iki değerdeki ötümlü ötümsüz karşıtlığı, Türkçece /q/ ve /ġ/ seslerini karşılayan *kaf* harfi ile aynı şekilde devam ettirilmiştir. Tüm bu Soğd yazı ve ses siteminin devam ettirilmesi nedeniyle Sims-Williams (2017b: 263), Uygur alfabesini Soğd yazı sisteminin doğal bir gelişimi olarak ele almaktadır. Ona göre Uygur yazısı, Clauson'un iddia ettiği gibi bilinçli olarak Türkçeyi yazmak için tasarlanmış değildir ve Soğd yazısı ile Uygur yazısı arasındaki farklılıkların sebebi bu değildir. Uygur yazısı, Soğd alfabesi ve onun ayrılmaz bir parçası olan ses sisteminin değiştirilmesine gerek kalmadan, Türkçeyi yazma girişiminin sonucunda ortaya çıkmıştır:

> "Uygur alfabesinin Soğd alfabesine ve onunla ilişkili alfabelere aşina kimseler tarafından Türkçe yazma girişiminin önceden planlanmamış doğal bir sonucu olarak görmek gerekir. Uygur Türkçesi için bir vasıta olan bu alfabenin belirgin eksikliği, Uygur alfabesinin neredeyse tesadüfi bir biçimde, Soğd ve Türkler arasındaki münasebetin günden güne artmasıyla oluşması ve Türkiye Türkçesini yazmak için uyarlanan Latin alfabesinde olduğu gibi bir komisyon tarafından üzerinde düşünülerek hazırlanmamasıdır." (Sims-Williams, 2017b: 268).

3.3. Soğdca Aracılı Kelime Kopyaları

Eski Uygurcada Soğdcanın aracılık ettiği Sanskrit dilinden ve İran dillerinden kelimeler bulunmaktadır. Her iki kaynaktan gelen kopyaların ortak özelliği çok büyük oranda dinî terimlerden oluşmalarıdır. Budizm terimlerinin büyük bir kısmı Sanskrit kökenlidir ve çeşitli aracı diller vasıtasıyla Eski Uygurcada yerleşmiştir. Partça, Orta Farsça gibi dillerden kaynaklanan kelime kopyaları ise daha ziyade Maniheist ve Hıristiyan literatürde kullanılan terimleri içerir. Gabain (2007: 42) Toharca, Sakaca, Partça ve Soğdca aracılığı ile gelen Sanskrit kopyaların Eski Türkçeye çoğunlukla şekil değişikliğine uğrayarak geçtiğini belirtir. Bu ses ve yazım değişiklikleri üzerinden aracı dil tahmin edilebilir.

Eski Türkçedeki Sanskrit kelime kopyaları üzerine sistematik olarak ilk çalışmalar Shōgaito (1978) ve Moerloose (1980) tarafından yapılmıştır. Fakat iki yazar da esas itibariyle Toharca üzerinden Eski Türkçeye kopyalanan kelimeleri ele almış, daha eskicil Soğdca katmanı göz önünde bulundurmamışlardır. Sanskrit kopyaların Eski Türkçeye geliş yolları üzerine genel bir değerlendirme ise Röhrborn (1981) tarafından yapılmıştır (Laut, 1986: 89, dipnot 1). Sanskrit kökenli kopyaların Eski Uygurca külliyata büyük oranda Toharca vasıtası ile girdiği düşünülmektedir. Toharcadan Türkçeye yapılan çeviriler ve Türkçedeki Sanskrit dinî terimlerin değişmiş biçimlerinin Toharca biçimlere benzemesi nedeniyle, Toharlar Türklerin Budizm'i öğrendikleri ilk öğretmenleri olarak görülmüştür. Örneğin, Maitrisimit gibi erken dönem özellikleri gösteren Budist kült bir eser Toharcadan çevrilmiştir.

Eski Uygurcada Toharca aracılı olduğu anlaşılan Sanskrit Budist terimlerin yanı sıra belirgin Soğdca özellikler gösteren bir alıntı grubu da bulunur. Bu Soğdca aracılı Sanskrit kopyaları tespit etmek zor değildir; fakat burada esas tartışma konusu tarihlendirme hususunda ortaya çıkar. Soğdca aracılı kopyaların daha eskicil olduğunu düşünen araştırmacılar, bunun neticesinde Türklere Budizm'i tanıtanların Toharlardan önce Soğdlar olması gerektiğini vurgularlar. Bir diğer deyişle,

Uygurların Toharlar aracılığıyla Budizm'le temasa geçmeden çok önce Soğdlar aracılığıyla Budizm'i öğrendikleri sonucuna varılır. Buna "Soğd Hipotezi" de denmektedir. Söz konusu hipotezi destekleyen araştırmacıların başında Jens Peter Laut zikredilmelidir. Laut 1986 yılındaki çalışmasında Eski Uygurca Maitrisimit ve Sekiz Yükmek Yaruk'un Londra tomarı üzerinden Soğdca özellikler gösteren Sanskrit kopyaların bazı hususlarını tespit eder. Buna göre söz konusu kopyaların Soğdca vasıtası ile geldiğini gösteren sekiz dil ve imlâ özelliği bulunmaktadır:

1. Hipertrofik (fazla) elif yazımı
2. Defektif (eksik) yazım
3. <k> ve <t> harflerinin dittografisi (çift yazımı)
4. Sanskrit kelimelerdeki söz sonu -a'nın düşmesi
5. Sanskrit kelimelerdeki söz sonu -ā'nın düşmesi
6. Sanskrit kelimelerdeki söz sonu -i/-ī'nın düşmesi
7. Sanskrit retrofleks seslerin <r> ile temsili
8. Sanskrit alıntılarda dişil çekimin Soğdca dişil -xnch eki ile yapılması

Bahsi geçen çalışmasında Laut, Maniheist "n-diyalekti" metinlerinin, daha doğru bir ifade ile "erken tarihli" metinlerin dil özelliklerine yakınlık gösteren ve ayrıca Soğdcadan alıntıların oranının ortalamanın üstünde olduğu "klasik öncesi" Budist metinlerin, söz konusu "Soğd hipotezini" destekleyen metinler olduğunu belirtir (Laut, 1986: 10). Eski Uygurcadaki "temel Budist sözvarlığı" denebilecek Sanskrit kökenli ana Budist kavramların önemli bir kısmı yukarıda sıralanan Soğdca özellikleri göstermektedir. Bu temel Budist sözvarlığı içinde Soğdca özellikler gösteren kopyalara Eski Uygurca külliyatın tüm dönemlerinde rastlanabilmektedir. Soğdca aracılı diğer Sanskrit kopyalar ise esas olarak yalnızca erken dönem metinlerinde karşımıza çıkar. Bu nedenle temel Budist sözvarlığı içindeki Soğdca aracılı kopyalar, diğer Soğdca aracılı kopyalara göre ayrıca değerlendirilmelidir. Örneğin Altun Yaruk Sutra'da *upasi* (< Soğd. *'wp'sy* ~ Skr. *upāsaka*) biçiminin görülmesi bu metinde bir eskicilliğe delalet etmez çünkü bu kopya Budist "temel kelime hazinesi"ne dâhildir. Bu gibi sözcükler erken dönemlerde Eski Türkçeye girmiş ve Eski Türk Budist terminolojisinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir (Laut, 1986: 143-144). Dilde yerleşikleşen bu kopyalar, Sanskrit dilini bilen eğitimli

rahiplerden ziyade sıradan inanırlar tarafından bilinen ve daha yaygın olan biçimlerdir. Bu nedenle geç dönemlerde bile bu biçimlerini korumuştur.

Eski Uygurca Budist temel söz varlığı içinde esas ilginç olan durum ise yine Soğdca aracılığı ile kopyalanan fakat kökeni Sanskrit'e değil Orta İran dillerine dayanan sözcüklerdir. Uygurcadaki Budist terimler ve özel isimler doğal olarak çoğunlukla Sanskrit'ten alınmıştır. Bununla birlikte, çarpıcı bir sayıda Orta İrancadan gelen ve temel Budist sözvarlığı içinde de yer alan kopyalar bulunmaktadır. A. von Gabain, Soğdca aracılığı ile Orta İran dillerinden gelen bu kopyaların muhtemelen Zerdüşt bölgesinden geldiğine dikkat çeker ve bunları şu şekilde sıralar:

> *"nom* "öğreti" < Sğd. *nwm* = Skr. *dharma*; *xormuzda* "İndra" < Man.Sğd. *xwrmwzδ* = Skr. *İndra*; *äzrua* "Brahma" < Sğd. *'zrw'* = Skr. *Brahma*; *š(ï)mnu* "Şeytan" < Hrs.Sğd. *šmnw* = Skr. *Māra*; *tamu* "cehennem" < B. Sğd. *tmw* = Skr. *naraka*; *nïzwanï* "ihtiras, arzu, ızdırap" < B.Sğd. *nyzβ'n* = Skr. *kleśa*; *midik* "(rahipler cemaati dışında) sıradan Budist" < B.Sğd. *myd'kk* = Skr. *pṛthagjana*; *amari* "sayılamaz" < Sak. *ahumara* = Skr. *asaṃkhyeya*; *ančman* "cemaat" < Hrs.Sğd. *'ncmn* = Skr. *saṅgha*; *az* "hırs" < mpT *''z-h* = Skr. *lobha*; *bača-* "oruç tutmak" Soğdcada *p'*-'den **p'č* "kendini sakınmak, oruç tutmak"; *dindar* "rahip, keşiş" < Sğd. *δynδ'r* = Skr. *śramana*; *noš* "hayat iksiri" < Sğd. *nwš* = Skr. *amṛta*; *suburγan* "mezar vb." < Sğd. *smrγ'n* = Skr. *stūpa*; *b(o)šd'ik* "öğreti metni" < Sğd. *pwstk* = Skr. *sūtra*. Bunların hepsi, daha çok dogmatik ve felsefi ifadelerden ziyade, pratik dinî yaşamdan kaynaklanan ve inanan halkın düşünce dünyasına ait olan ifadelerdir. Böylece Eski Türkler Budizm'i kısmen, dinleri hâlâ eski Zerdüştlük ile yoğrulmuş olan Orta İranlılardan benimsemişlerdir". (Gabain, 1977: 59).

Bu alıntı kelimeler arasında "Soğd hipotezi" ile ilgili olarak özellikle dikkat çeken birkaç tanesi bulunur. Laut, Budist Uygur metinlerinde bulunan üç Soğdca kelimenin Maniheist Soğdcadan alındığını belirtmektedir. Bunlar *cxš'pδ* "emir", *nwm* "Dharma" ve *nyzβ'ny* "arzu/hırs(lar)" terimleridir (Laut, 1986: 145, dipnot 1). Sanskrit kökenli *śikṣāpada* "emir" için Budist Uygur metinlerinde, daha ziyade Maniheist Soğdcada karşılaşılan *cxš'pt* biçiminden gelen *ç(a)hşaput* kullanılır. Esasında Soğdcada Skr. *śikṣāpada* çeşitli biçimlerde görülür, fakat bunlar temelde iki gruba ayrılabilir:

Budist metinler	Maniheist metinler	Hıristiyan metinleri	diğer
škš''pt (1x) *škš'pt* (57x)	*cxš'pδ* (8x) *cxš'pδδ* (5x)	mevcut değil	mevcut değil

škš'ptt (çoğul, 1x) *škš'ptw* (3x) *škš'pty* (oblik, 2x) *škš'pwt* (9x) *cxš''pt* (1x)	*cxš'pδδyy* (oblik, 1x) *cxš'pδyy* (oblik, 1x) *cxš'pδt* (çoğul, 2x) *cxš'pṯ* (8x) *cxš'pt* (2x)		

Tablo 1:śikṣāpada sözcüğünün Soğdca metinlerdeki durumu (Wendtland, 2018: 142)

škš''pt/ *škš'pwt* gibi /ş/ sesi ile başlayan ve Sanskrit kökene daha yakın olan şekiller yalnızca Budist Soğdca metinlerde tanıklanır. *cxš'pδ*/ *cxš'pt* gibi ş->c- ve -kṣ-> -xš- ses değişimlerinin gerçekleştiği biçimler ise çoğunlukla Maniheist Soğdca metinlerde tanıklansa da Budist Soğdca metinlerde de örneklerine rastlanır. Yine temel terimlerden Sanskrit *dharma* yerine Soğdca *nwm* Budist Uygurcada en yaygın kopyalardan biri olmuştur. İlginç bir şekilde *nwm* biçimi Budist Soğdca metinlerde hiç tanıklanmamış, Maniheist ve Hristiyan Soğd metinlerinde yer almıştır (Wendtland, 2018: 142, 145-147). Son olarak Sasnkrit *kleśa* "ihtiras, arzu, ızdırap" yerine Budist Uygur metinlerinde *nızvanı* < B.Soğd. *nyzβ'n* biçiminin bulunması dikkat çeker. Laut'a göre Maniheist çevreye ait Soğdca metinlerden bazı terimlerin Budist Uygur metinlerinde temel dinî terminoloji içinde yer alması, Türklerin Budizm'i öncelikle Soğdlar aracılığı ile benimsediklerinin kanıtlarından biridir. Bu üç kelimeyi Moriyasu "L'origine du bouddhisme chez les turcs et l'apparition des texts bouddhiques en turc ancien" (1990) adlı makalesinde ele almış ve sözde "Soğd hipotezi"ni eleştirmek için kullanmıştır. Moriyasu, bu hipotezin ve bu üç terimin Maniheist kökeni de dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle savunulamaz olduğu görüşündedir. Ona göre, bu terimler Budizm için Mani dininden alınamayacak kadar merkezî kavramlardır ve Uygurcanın Soğdcaya kadar uzanan Budist terimleri de Budist Soğdcadan gelmelidir (Wendtland 2018: 141, 149). Ancak Antje Wendtland (2018) bu üç kelimenin Soğdca külliyattaki durumunu inceler ve bunların yalnızca Maniheist Soğdca metinlerde kullanılmadığını göstererek, Budist ve Hıristiyan Soğd metinlerinde de karşılaşılabilen genel Soğdca sözvarlığına yerleşmiş sözcükler olduğu sonucuna ulaşır. Eski Türkçeye yapılan çevirilerde, yalnızca eğitimli rahiplerin bilebileceği doğru Sanskrit biçimlerden ziyade, dile daha erken bir aşamada yerleşen ve yaygın olarak bilinip anlaşılan bu sözcükler tercih edilmiş olmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLER

4.1. Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler

Uygur alfabesiyle yazılı Eski Türkçe metin külliyatı içinde bir kısım fragmandaki yazı tipinin ve imla özelliklerinin klasik Uygur yazısına ve standart Uygurca imlaya göre oldukça farklı olduğu fark edilmiştir. Türkoloji araştırmalarının oldukça erken bir tarihinde fark edilen bu farklı yazı tipleri Le Coq'un (1919) çalışmasında üç farklı tablo hâlinde verilir. Buna göre "Soğd I", "Soğd II" ve "Yeni (=Jüngeres) Soğd III (Uygur)" olarak adlandırılan yazılardan üçüncüsü Eski Uygurca külliyatın büyük çoğunluğunda kullanılan asıl Uygur yazısıdır. Le Coq (1919: 93, 96) bu alfabenin Uygurlar tarafından kullanıldığı dönemden Moğollar tarafından benimsenmesine kadar geçen süreçte değişim geçirdiğini ve Uygurca el yazmaları arasında üç yazı karakterinin dikkat çektiğini belirtir. En eski yazı karakteri (veya yazı tipi), Soğd alfabesinin hayatta kalan en eski biçimlerini gösterir ve Soğdca yazmalardaki en yaygın yazıdır. Tablodaki II numaralı ikinci yazı türü muhtemelen daha yenidir, Soğdca elyazmalarında daha nadir görülür ve I ile yakından ilişkilidir. I ve II yazı tipindeki Türkçe yazmalar ise son derece nadirdir. Bu tez çalışması kapsamında incelenen Soğd harfli metinler Le Coq tarafından Soğd I ve Soğd II olarak tanımlanan yazı stiliyle yazılmıştır.

Gabain (1976: 71), Soğd harfli fragmanların incelenmesinden sonra Le Coq'un ifade ettiği gibi bir Soğd I ve Soğd II şeklinde iki ayrı yazı olduğunu söylemenin mümkün olamayacağını ifade eder. Ona göre burada Uygur yazısından farklı olan tek bir Soğd yazısı mevcuttur. Bu metinlerin ilk dikkat çeken özelliği, fazla elif harfinin ilk hece dâhil hemen her yerde düzensiz bir şekilde tanıklanmasıdır. Gabain (1976: 71) Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin yazısını okumanın Uygur yazısına göre daha kolay olduğunu belirtir. Bu metinler genellikle kalın kamış bir kalemle yazılmıştır ve ayrıca Uygur alfabesine göre birçok harfi ayırt etmek mümkündür. Uygur yazısında nun ve elif harfleri aynı şekilde yazılmışken Soğd yazılı metinlerde bu harfler birbirinden net bir şekilde ayrılır. Bunun yanında <y> harfi <w>'den, <s> harfi de <ş>'den açıkça ayırt edilir. Uygur yazısından bir diğer farklılık ise <z> harfinin çoğunlukla sonraki harfle bitişmesidir, bu durum <n>

ile karışıklığa sebep olabilmektedir fakat <z> harfi bazı örneklerde altında bir veya iki nokta ile ayırt edilmiş hâlde de görülmektedir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerle ilgili asıl tartışma konusu bu metinlerin yaşı veya tarihlendirilmesi ile ilgilidir. Le Coq Soğd I ve Soğd II yazılarını Uygur yazısına göre daha eskicil ve iptidai kabul etmiştir. Gabain (1976: 71) ise metinlerde karşılaşılan ileri dil özellikleri nedeniyle (*sanıça, kutıga, ölgende* gibi) metinlerin yaşı hakkında bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirtir. Buna göre, Soğdca yazılı metinlerin sıradışı özellikleri Budist metinlerde yalnızca nadiren görülür, fakat Maniheist metinlerde -özellikle de Uygur alfabesiyle yazılmış Maniheist metinlerde- daha sık karşımıza çıkar. Gabain bu metinlerin Soğd -özellikle de Maniheist- geleneğindeki Türkler tarafından yazıldığı kanaatindedir. Soğdca bir metnin kolofonunda adı *Kutlug* olan bir kâtip ismi yer alır; bu aynı zamanda yazarlar arasında dil ve din sınırlarını aşan yakın bağları da göstermektedir. Bu yazı örneklerinden Koço ülkesinde farklı yazıcılık okullarının olduğu anlaşılır; bunlardan biri Altun Yaruk, Uigurica I-IV, Kalyanamkara ve Papamkara gibi eserlerin tutarlılığını sağlamıştır. Ancak Soğd yazısıyla yazılmış metinler, ikinci bir yazıcılık okulunun varlığını kanıtlamaktadır; bu okul, birincisinden çok daha erken ya da geç değil, aksine onunla birlikte eşzamanlı var olmuştur (Gabain, 1976: 76-77).

Clauson (2017: 96) Soğd harfli Türkçe fragmanların, Soğd Sutra yazısı denebilecek bir yazıyla yazıldığını belirtir ve bunların Uygurcadaki yazım geleneklerini benimsemeleri nedeniyle Uygur alfabesiyle oluşturulmuş metinlerden daha sonra yazıldığını düşünür. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin yaşı sorunuyla yakından bağlantılı olarak, Uygur yazılı kültürünün aktarımı sorunu da gündeme gelmiştir. Özellikle erken bir tarihin savunucuları, Uygur yazısı ve yazma kültürünün Budist - ya da daha kesin olarak Budist-Soğd aracılığı - olasılığını sıklıkla göz önünde bulundurmuşlardır (Özertural-Knüppel, 2003/2004: 149).

Soğd harfli Eski Türkçe metinler daha sonra Durdu Fedakâr tarafından 1991, 1994 ve 1996 yılındaki makalelerinde toplu olarak incelenmiştir. Fedâkâr bu metinlerin hemen hepsini söz konusu çalışmalarında neşreder ve bu metinlere özgü imla özelliklerini ele alır. Buna göre fazla elif yazımı, ön yuvarlak ünlülerin eksik yazımı, defektif yazım, bitişik yazım, Soğdca oblik çekim ekinin kalıntısı ve <k> ve <t> harflerinin çift yazımı bu metinlerin koine metinlerine göre ayırt edici imla özellikleridir. Fedakâr bu özellikleri eskicil özellikler olarak değerlendirmektedir,

dolayısıyla Soğd harfli metinlerin klasik öncesi erken bir tarihe ait olduğunu düşünür.

Fedakâr'ın neşrettiği fragmanlar dışında Maue ve Röhrborn "Zur alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra" (1980) adlı yayımlarında Sadharmapundarika Sutra'ya ait biri Soğd harfli diğeri Uygur harfli iki fragmanı neşretmişlerdir. Klasik öncesi Budist metinlerin dil özelliklerini incelediği çalışmasında Laut (1986) "Soğd Hipotezi"ni ortaya koymuş ve bu hipotezi destekleyebilecek metinler arasına Maue ve Röhrborn tarafından yayımlanan bu metinleri de dâhil etmiştir. Laut'a göre (1986: 11) Soğd alfabesiyle yazılmış Eski Türkçe metinler kesinlikle erken tarihlenebilecek özel bir konuma sahiptir; ancak Laut bunlar üzerinde o tarihte herhangi bir yayım yapılmadığı için bunları çalışmasında ele almadığını belirtir. Esasında Soğd harfli Türkçe metinlerin daha sonra Fedakâr tarafından tespit edilen bazı imla özellikleri (fazla elif ve defektif yazım gibi), Laut'un klasik öncesi metinlerde Soğdca aracılı Sanskrit sözcüklerde belirlediği imla özellikleriyle bağdaşmaktadır.

Özertural ve Knüppel (2003/2004: 157) Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin Fedakâr'ın işaret ettiğinden çok daha fazla eskicil özelliklere sahip olduğuna dikkat çekerler. Buna göre bu metinler imla özellikleri dışında noktalama işaretleri, -glI ekinin işlek kullanımı, ilgi hâli ekinin geniş ünlülü biçimleri ve Soğdca aracılığını gösteren bazı yabancı sözcükler açısından da arkaik özellikler göstermektedir. Fakat asıl olarak erken tarihli olduğu anlaşılan Soğd harfli Türkçe metinlerle Maniheist Uygur metinleri arasındaki benzer özellikler dikkat çekicidir. Klasik öncesi Budist metinlerin bu Maniheist-Uygur yazılı tanıklıklarına yakınlığı (bu erken evredeki Maniheist hâkimiyetin ve Maniheist yazılı kültürün sürekliliği bağlamında) nedeniyle Maniheist Soğdların Uygur yazısının ve yazılı kültürünün asıl aracıları olarak kabul edilebileceği sonucuna varılabilir. Yazarlar, Soğd Harfli Eski Türkçe metinlerin Uygur edebiyatının çok erken bir katmanına ait olduğunu ve Clauson'un varsaymak istediği gibi daha sonraki bir olgu olamayacağını ifade ederler. Çok sayıdaki Soğdizm, metinlerin yazarlarının ya bizzat Soğdlu oldukları ya da "diaspora topluluklarında" yaşayan bir Soğd Budizmi'nden etkilendikleri sonucuna varılmasına bile olanak tanımaktadır (Özertural ve Knüppel, 2003/2004: 152, 157).

Marcel Erdal (2004: 15, 235) gramerinde, Soğd harfli metinlerin standart Uygurcadan sapan ilginç dil özelliklerini farklı bir diyalektin, muhtemelen Argu

diyalektinin bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Gabain de (1979: 76) metinlerdeki -gAn eki, zamir /n/'sinin kaybolması ve *anıg* sözcüğünün varlığını diyalektikal özellikler olarak verir. Diğer yandan bu biçimlerin varlığı nedeniyle metinlerin tarihi konusunda bir şey söylemenin zor olduğunu da belirtmektedir. Dolayısıyla Gabain, bu metinlerin erken tarihli metinler olduğu fikrine katılmamaktadır.

Bu çalışma kapsamında okunan Soğd harfli Eski Türkçe metinler daha önce Fedakâr'ın 1994a, 1994b, 1996 yıllarında yayımladığı fragmanları ve Maue Röhrborn (1980) tarafından yayımlanan Sadharmapundarika Sutra parçalarından Soğd harfli olan fragmanı kapsamaktadır. Fedakâr'ın neşrettiği fragmanlardan birkaç tanesi daha sonra Zieme'nin 1998 ve 2000 yılındaki çalışmaları içinde yeniden okunmuştur. *Alttürkische Handschriften Teil*'in 16. cildinde Soğd harfli olarak verilen (Özertural, 2021: 85, 91) ve Zieme'nin (1989) "Zwei neue alttürkische Saddharmapuṇḍarīka-Fragmente" adlı çalışmasında yayımlanan iki fragman ise bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Zira söz konusu fragmanlar incelendiğinde yazı tipinin aslında Soğd değil klasik Uygur yazısı olduğu görülür.

4.2. Transliterasyon – Transkripsiyon

Soğd harfli Eski Türkçe fragmanlarda, metnin içeriğinden veya önceki yayımlarda tespit edilenlerden bağımsız olarak, fragmanın Dijital Turfan Arşivi'nde "seite 1" olarak verilen yüzü recto, "seite 2" olarak belirtilen yüzü ise verso sayılarak burada okuması ona göre verilmiştir. Arşivde "seite 1" olarak verilen sayfalar çoğunlukla fragman numarası etiketinin de yer aldığı kısımdır. Soğd harfli bu fragmanlar çoğunlukla tahrip olmuş ve küçük boyutta metin parçalarından oluştuğu için Türkiye Türkçesine çeviri yapılmamıştır.

1. Mz 38 recto

Soğd II Yazısı

(1) p/.../t/...

(2) ... burkan iki ...
swm pwrq'n 'yky ...

(3) kut[ru]*l*[g]'u usa[r] ...
q̣wt//l/'w 'ws'/ ...

(4) ulglapu[16] ạlk’ınçsı[z] ...

’wlql’pw ’lq’ynçsy/ ...

(5) kirdi ạnta or’un-k[a] ...

kyrdy ’nt’ ’wr’wn q̣/...

(6) ul’ug y(a)ruk ıdtı ... ...

’wl’wq yrwq̣ ’ydty ’/... ...

(7) ul’ug miŋ burkan ... ...

’wl’wq mynk pwrq’n ... ...

(8) tụzü y*a*ltrıdı ạs*ra* ạv’uç t(a)m’u ü[st]- ...

twzw y’ltrydy ’sr’ ’v’wç tm’w ’w//...

(9) ün ak(a)n’işt(a)*b*(a)*v*[an] t(e)ŋriketegi , ...

’wn ’kn’yştpv// tnkrrykk’tky ,, ’w/...

(10) kuvrag ... ... *tėt*rü[17] kördile[r] ...

qwvr’q ’yn’/... ... tytrw kwyrdyl’/ ...

(11) k(a)ltı iki yėg[irmi] oy’unlar (?) ulu[g] (?)

q̣lty ’yky yyk//// /wy’wnl’r /wl’w/

(12) kuvrag ... ...

q̣wvr’q ... ... /rdy/...

(13) ạnt[a] ... ...

’nt/... ... .../nç ...

(14) ... .../d’ ...

(15) ... .../wç/...

(16) ... .../d’ ’/...

2. Mz 38 verso

Soğd II Yazısı

(1) ... .../’/ ...

[16] Fedakâr (1994a: 135)’te bu sözcük sadece *’wltlnpw* şeklinde transliterasyonla verilmiş, transkripsiyon yapılmamıştır. Dördüncü harfin <t> değil, <q> olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu sözcüğü okuma önerisi için Prof. Dr. Ferruh Ağca’ya teşekkür ederim.

[17] Fedakâr (1994a: 135)’te *ötrü*, VATEC’te *tetrü* olarak okunmuştur. Bu noktada VATEC’teki okuyuşa katılıyoruz.

(2) ... ... [ö]trü körür-ler

... ... //ytrw kwyrwr l'r

(3) ... ... t(a)*pun*tılar

... .../nk'yn tp/wntyl'r

(4) ... t[ėg]itler'ig b(a)rm'ış

... .../t//ytl'r'yk prm'yş

(5) ... [ü]g'üz kumı sanıça (satır doldurucu)

... k'wẓ qwmy s'nyç' h

(6) ... ... töz[18] kọk eg<g>'ilmiş[19]

.../yd'/ .../ş twyẓ kwk 'kk'ylmyş

(7) ... ars[lan] kan'ıg kördiler

.../ty '/rs/// q'n'yq kwyrdyl'r

(8) .../ĸdüpeni[20], ụk'üş şl'ok'un ọgdiler

.../kd'wp'ny 'wk'wş şl'wk'wn 'wkdyl'r

(9) ... yụzinte ... tụketdil[e]r

.../'n ywẓynt' 'wkm// twk'tdyl/r

(10) ... d(a)rm(a)ç(a)kkr t(ė)g'itk[e] ... ọt'üntiler

... drmçkkr tk'ytk/... /wt'wntyl'r

(11) ... ... inçe [tėp] [öt]ünti buyan(ı)g[21]

.../qy t/... 'ynç' ... /////wnty pwy'nq

(12) ... ... bir

.../ẓ'w/... ... //ynty pyr

(13) ... wq ... .../l'r

(14) .../'/...

(15) .../t/...

---

[18] Fedakâr (1994a: 134) *tüz* şeklinde transkribe etmektedir. Bu noktada VATEC'teki okumaya katılıyoruz.

[19] Fedakâr (1994a: 134)'te *eŋilmiş (?)* şeklinde, VATEC'te ise *egilmiş* olarak okunmaktadır.

[20] Fedakâr (1994a: 134)'te yalnız transliterasyon bulunur. VATEC'te ise *[...]kdupanı* şeklinde kalın sıradan bir okuma yapılmıştır, fakat burada ön damak /k/ sesi yer almaktadır.

[21] Fedakâr (1994a: 134)'te ve VATEC'te sadece *pwy'nv* şeklinde transliterasyon yapılmıştır. Sondaki harfin <v> yerine <q> şeklinde ve akuzatif eki olarak ele alınabilir.

(16) .../t/...

3. Mz 130 recto

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ... ụç'ün , ...

... 'wç'wn ,, /l/...

(2) tınlıglarka ...

tynlyql'rq' ...

(3) ... , yėt'inç ...

.../yn ,, yyt'ynç ...

2. parça

(1) ... yok kim

...wm ywq kym

(2) … ara…

.../rq' ''r'/...

(3) ... bus'uşlug

.../n pws'wşlwq

(4) ... bayagut

.../twydt[22] p'y'qwt

(5) ... mini ert'iŋü

.../k myny 'rt'ynkw

(6) ... [bur]kan ạnta ...

.../q'n 'nt' p//'...

(7) ... tut'u[p] (?)

.../'wq twt'w/

(8) ... bo ...

.../' pw s/...

[22] Önceki yayımlardan farklı olarak buradaki üçüncü harfin <r> değil, <y> olduğu kanaatindeyiz. Bu bir özel ismin parçası olabilir.

(9) ... sin ...

.../dy syn ...

3. parça

(1) .../kwt/...

(2) kız'ıg ...

qyẓ'yq ...

(3) m'in[23] ...

m'yn '/...

(4) -lar kız ...

l'r qyẓ ...

(5) ... puşk(a)r[asari] ...

.../dy pwşkr///// ...

(6) sumag(a)ti ...

swm'kty ...

(7) inçipu[24] …

'ynçypw m/...

(8) binb(i)sar *ė*[lig han] ...

pynps'r '//// /// ...

(9) puş*k*[arasari] ...

pwşk/////// ...

(10) '/... ...

4. parça

(1) .../t

(2) .../q'd'wr

(3) .../ty

(4) ... bilir

.../q pylyr

[23] Fedakâr (1994a: 137)'te *mwyn* = *mün* okunmuştur.
[24] Fedakâr (1994a: 137), bu kısmı şeklinde yalnızca transliterasyonla okumaktadır.

(5) ... bir ụd'ün

.../r pyr 'wd'wn

(6) ... k(e)ntde

... kntd'

4. Mz 130 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) [a]glıklag[25] …

/qlyql'q kwy/...

(2) t[a]*ŋ*ladılar ...

t//kl'dyl'r t/...

(3) utru b(a)rdı bo ...

'wtrw prdy pw s/...

(4) evke kirdiler ...

'vk' kyrdyl'r ...

(5) munça tọrlüg ...

mwnç' twrlwk s/...

(6) ... agı b(a)r'*ı*[m] ...

.../wş 'qy pr'y/...

(7) ... tụzü in*ç*[e] ...

.../dy twẓw 'ynç/ ...

(8) [burk]an kut/...

////'n qwt'/...

(9) ... biz'i*ŋ* ...

... pyẓ'yn/ ...

2. parça

[25] Fedakâr (1994a: 136) ve VATEC'te bu sözcük okunamamış sadece */q'yqlyq* şeklinde transliterasyon yapılmıştır. Baştaki <q>'dan sonraki harfte satırın altında bir çizgi göze çarpmaktadır. Bu <l> harfinin kuyruğu olabilir. Bu nedenle ikinci harfi <l> şeklinde kabul ediyoruz. Ayrıca metnin devamında 6. satırda yer alan agı barım ifadesi burada bağlama uygun olarak *[a]glıklag* şeklinde tamamlamayı mümkün kılar.

(1) ... ụç’ü*n*

.../k ’wç’wn

(2) ... *ọ*rgi[26] küç’in

.../wrkky kwyç’yn

(3) ... ör’üg

... ’wyr’wkk

(4) ...wyrm//

3. parça

(1) -gınça ...

qynç’ ...

(2) y(a)g’ıda ...

yq’yd’ ...

(3) ọŋre ...

’wnkr’ kw/...

(4) k(a)ltı ul’ug ...

qlty ’wl’wq ...

(5) bar erti ...

p’r ’rty k/...

4. parça

(1) .../yt’

(2) .../’k’’r

(3) ... s(a)v’ın

... sv’yn

(4) ... burkan

... pwrq’n

(5) …-galı

[26] Fedakâr (1994a: 136) ve VATEC yalnız */wmkky* biçiminde transliterasyon vermektedir. Burada farklı olarak ikinci harfin <m> değil, <r> olduğunu düşünüyoruz. Bu durumda buradaki biçim bir alt satırdaki *örüg* sözcüğü ile aynı okunabilir. Alt satırdaki *örüg* biçiminden farklı olarak ek aldığı için ortadaki ünlüsü düşmüştür.

.../n’q’ly

(6) …-dılar

.../ydyl’r[27]

(7) …-mekligin[28]

.../m’klykyn

(8) ... alumadı

.../n ’’lwm’dy

(9) .../tw

(10) ...

5. Mz 146 recto (TI D.271/ K.268)

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ụk’ü[ş] ...

’wk’w/ ...

(2) y(a)lvak kıl[ınç] ...

ylv’ọ qyl/// ...

(3) kut bulmış ...

qwt pwlmyş ...

2. parça

(1) ...

(2) ul’ug ...

’wl’wq ...

(3) -daki …

d’ky pwd/...

(4) .../r’nly/...

(5) ... ç’inta[mani] ...

... ç’ynt’//// ...

(6) .../yn

[27] Fedakâr (1994a: 137)’de son harf <ş> olarak okunmaktadır.
[28] Fedakâr (1994a: 137)’de yalnız transliterasyon yapılmıştır, transkripsiyon bulunmamaktadır.

(7) ...

3. parça

(1) .../kk’ t/...

(2) lyk twr’/...

(3) -lar ạnta ...
l’r ’nt’ ...

(4) qṛd’w/...

6. Mz 146 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) .../yr

(2) ... ayag
.../ ’’y’q

(3) ... kıl’ınç
.../ qṛl’ynç

2. parça

(1) .../qy

(2) ...-kı oŋ
...qy ’wnk

(3) .../’ny

(4) .../tw//...

(5) .../ystw/...

(6) .../y/ ...

(7) .../p/...

3. parça

(1) …-daki …
.../d’ky pw/

(2) …-dın bur-

.../dyn pwr

(3) ... ạçatė

.../ty ’ç’ty

(4) ... bir

... pyrr

7. Mz 147 recto

Soğd Yazısı II

(1) .../’r ’/...

(2) ...-up yon’ın ...

.../wp ywn’yn ...

(3) ... kılma[z][29] ...

.../pwq qylm’/...

(4) ... y(a)ragay ạnt*a* ...

... yr’q’y ’nt’ ...

(5) şd/.../w...

8. Mz 147 verso

Soğd II Yazısı

(1) …-lar , …

.../l’r ,, y/...

(2) ... inçe ...

... ’ynç’ ’w/...

(3) ... t(e)ŋri t(e)ŋ[risi] ...

... tnkrytnk//// ...

(4) ... *k*ọŋülün

... kwnkwlwn

(5) .../yr/.../’

[29] Fedakâr (1994a: 138)’de kelimenin sonu bu şekilde tamamlanmaktadır. Fakat bunun dışında *kylm’/* şeklinin *kılma[dı]* veya fazla elif yazımı ile *kılm’[ış]* olarak tamamlanması da mümkündür.

9. Mz 157 recto

Soğd I veya Soğd III (Uygur) Yazısı (?)

vim(a)likirt nom[ı] ... [30]

vymlykyrt nwm/...

(1) yėri , bo ...

yyry ,, pw...

(2) yėr , bo ...

yyr ,, pw ’/...

(3) anaŋ …

’’n’nk ’wt/...

10. Mz 157 verso

Soğd I veya Soğd III (Uygur) Yazısı (?)

(1) sakınçı ...

s’q̈ynçy ’/...

(2) ol erür ...

’wl ’rwr ’/...

(3) *yme* bo ...

ym’[31] pw ’/...

11. So. 10340 recto

Soğd I veya Soğd II yazısı. Başlıktaki son <t>’nin yazımından dolayı I. yazı tipi, metinde <d>’nin şeklinden dolayı II. yazı tipi olarak düşünülebilir. Çok küçük bir fragman.

vim(a)likirt nomı …

vymlykyrt nwmy/…

(1) tụz-*e*r[32] …

twz ’r ’/…

(2) adrınç[sız] (?)…

[30] Bu satır sayfa kenarında yan yazılmış olup metnin başlığıdır.
[31] Fedakâr (1994a: 139)’da bu kısım sadece transliterasyonla *sy* şeklinde verilmektedir.
[32] Fedakâr (1994b: 50) burayı *töz er* şeklinde okumaktadır. Bunun *tüzer*- fiilini olduğunu düşünüyoruz, <z> harfinin sonra gelen sesle bitişmemesi nedeniyle ayrı yazılmıştır.

’’drynç/…

12. So. 10340 verso

Soğd I veya Soğd II Yazısı. Üzerinde nokta olan kaftan ve y’den dolayı I, d’nin şekli II.

(1) kuvrakd[a] …
q̈wvr’qd/…

(2) yu̯kmek
ywkm’k y/…

13. Mz 170 recto (TM 251)[33]

Soğd I Yazısı

(1) yrl/... ... ...

(2) *i*nçe ... tu̯kel ... ... b[ilge][34] …
/ynç’ Ⓟ .../rl’r twk’l p/... ... ...

(3) *t*(e)ŋrim siz-’iŋ y(a)rlag sav ...
tnkrym syẓ Ⓟ ’ynk yrl’q s’v t/...

(4) ... , yme azk(ı)ya ėr’ig sav ko̯*n*[i] kėrtü
... ,, ym’ ’’ẓqy’ ’yr’yk s’v kwn/ kyrtw ...

(5) yme ėr’igli yu*m*[ş]aglı iki to̯rlüg y(a)rl[ag] ...
ym’ ’yr’ykly ywm/’qly ’yky twrlwk yrl// ...

14. Mz 170 verso

Soğd I Yazısı

(Sayfa numarası) … [pa]tr
… /tr

(1) to̯rlüg … … … … s[uk]ançıg …
twrlwk ’w//yd/... ... …/çsyz s//’nçyq …

(2) *ut*galı … … … , … … …

[33] Burada incelenen diğer fragmanlara kıyasla bu fragmanda daha ince bir yazı yer alır.
[34] Fedakâr (1994a: 139) *py///* şeklinde okumakta ve *bi[lge]* biçiminde tamamlamaktadır. <p> harfinden sonra <y> harfi çok belirgin değildir.

/wtq’ly ’/… … …/rty „ … … yw/wd’/[35]…

(3) …/ç’ n’/… … … ⁘ … …

(4) …/r’ynk Ⓟ … …/yt/… …

(5) …/’/… …. …. …. … … …

15. Mz 183 recto (TIII D.7?)

Soğd I Yazısı

(1) .../m/...[36]

(2) ... kǫŋül ...

.../y/.../’r kwnkwl ...

(3) ...-ka t(a)p’ıntı inç[e] ...

.../k’ tp’ynty ’ynç/ ...

(4) ... çėt(a)v(a)n s(e)ŋrem[37] ...

... çytvn snkr’m ...

16. Mz 183 verso

Soğd I yazısı. <l>’nin yazımı açıkça I. yazı tipi fakat <ç> ve <s> harflerinin biçimi Soğd II’ye yakın.

(1) ... .../’/...

(2) ... inçe ...

... ’ynç’ .../’d/...

(3) ... tüzü[38] egr’i kön[i] ...

... twyẕw ’kr’y kwyn/ ...

(4) .../’/k l// syn tym/...

[35] Fedakâr (1994a: 139) */ywrwd/* şeklinde yalnız transliterasyonla okumaktadır. Ortadaki üçüncü harfin <r> harfine benzememektedir. Ayrıca <d> harfinden sonra elif harfine dair bir iz görülebilmektedir.

[36] Bu satır Fedakâr (1994a: 146)’da hiç gösterilmemiş, doğrudan alttaki satır 1. satır olarak verilmiştir.

[37] Fedakâr (1994a: 146)’da bu sözcük kalın sıradan *s(a)ŋram* şeklinde okunur.

[38] Fedakâr (1994a: 146)’da *tözü* olarak okunmaktadır. Kelime “bütün, hepsi” anlamında *tüz-* kökünden geldiği için *tüzü* okunması gerekmektedir.

17. III 193[39] recto

Soğd II Yazısı

(1) … ym[e] …[40]

… ym/ …

(2) … kọk …

…/yz[41] kwk …

(3) … sak’ınṡ[ar] …

…/wy s’q’yns// …

(4) … kọŋülte ụk’[üş] …

… kwnkwlt’ ’wk’// …

(5) … min kọŋülte …

…/ty myn kwnkwlt’ …

(6) … [m]in , sin ikile m[e]

… /yn ,, syn ’ykyl’ m/

(7) … kılmasın

…/w Ⓟ qylm’syn ∴

(8) … ėl’ig (a)rj’ilar

…/’y Ⓟ ’yl’yk rş’yl’r

(9) … şl’oku ėş’idti ert-[42]

… şl’wkw Ⓟ ’yş’ydty ’rt

(10) [-iŋü] s(e)v’inçlig [bol]tı[43] tụter(i)g[44]

---

[39] Fedâkâr (1994a) yayınında bu belgenin fragman numarası MIK III 193 şeklinde geçmektedir. Museum für Indische Kunst’u (Hint Sanat Müzesi) ifade eden MIK yer kısaltması, müzenin yeni yapılanmasından sonra kullanılmamaya başlanmıştır. İlgili müzenin şu anki adı “Museum für Asiatische Kunst” (Asya Sanat Müzesi) olmuştur ve ilgili fragmanın yeni yer numarası artık III 193 şeklinde geçmektedir.

[40] Bu satır Fedakâr (1994a: 144)’te ve VATEC’te hiç okunmamış, doğrudan bir alt satırı birinci satır olarak verilmiştir.

[41] Son harfin <n> olarak okunması da mümkündür.

[42] Fedakâr (1994a: 145)’te yalnızca transliterasyon yapılmıştır. VATEC’te ise aynı transliterasyon, ayrıca *art-* şeklinde transkribe edilir. Burada *ert*-biçimini daha uygun görüyoruz. Hatta bir sonraki satırda devam eden cümleyle uyumlu ve sonraki satırın başındaki boşluğa tam sığacak şekilde *ertiŋü* olarak tamamlanabilir: *ert-[iŋü] s(e)v’inçlig [bol]tı*.

[43] Fedakâr (1994a: 145)’te yalnızca *.../ty* şeklinde transliterasyon yapılmıştır. Bu kısım önceki sözcükle uyumlu olarak *[bol]tı* şeklinde tamamlanabilir. Ayrıca tahrip olan satırın altında <l> harfinin kuyruğuna dair bir iz de görülmektedir.

//// sv’ynçlyk Ⓟ ///ty twt’rk

(11) ... tụkel ukdı s(e)v’üg[45] koŋül

…/wq’wny twk’l ’wqdy sv’wk kwnkwl

(12) ...-lag biligde kėtdi ol moç(a)k-ḷarda[46]

.../l’q pylykd’ kytdy ’wl mwçk r’rd’

(13) ... t(e)gn’üpü[47] yụg’ürdi k(e)ntü ul’uş antriv-

... tkn’wpw ywk’wrdy kntw ’wl’wş ’ntryv

(14) -[a]s k(e)ntke k(e)lti [ça]nb’udvipdakı y(a)*l*ŋ’ok

/s kntk’ klty //np’wdvypd’qy ylnk’wq̣[48]

(15) bo şl’ok k[öŋül]te[49] ụç agu y[av]lak

pw şl’wk k/////t’ ’wç ’’qw y//l’q̣

(16) bil’ig … [i]nçipu[50] bir *a*j’unta

pyl’yk sdr’/… /nçypw pyr ’/ẓ’wnt’

(17) sansız tụmen ... egr’i ...

s’nsyẓ twm’n ... ’kr’y t/.../d’

(18) kėtdiler , ... kirdi[ler] , *ol*[51]

kytdyl’r ,, kw/... kyrdy/// ,, ’/l

18. III 193 verso

Soğd II Yazısı

(1) .../pw/...[52]

---

[44] Fedakâr (1994: 145)’te yalnızca *twt’rk* şeklinde transliterasyon yapılmış, transkipsiyon verilmemiştir. Bu sözcüğün *tüt-* fiilinden *tüter* şeklinde sıfat fiil biçimi üzerine akuzatif eki almış bir yapı olduğunu tahmin ediyoruz.

[45] Fedakar (1994a: 145) /k/ ses ile *s(e)vük* biçiminde okumaktadır. VATEC’te ise *s(e)vüg* şeklindedir, bu noktada VATEC’e katılıyoruz, ilgili sözcük /g/ ile okunmalıdır.

[46] <l>’nin kuyruğu yok, fragmanda <r> yazıyor.

[47] Fedakâr (1994a: 145) ve VATEC */k/’wpw* şeklinde sadce transliterasyon bulunur, okuma yoktur. Bu okuma önerisi için Prof. Dr. Ferruh Ağca’ya teşekkür ederim.

[48] <l>’nin altında tahribattan dolayı kuyruğu görünmüyor fakat <l> olduğunda şüphe yok.

[49] Fedakâr (1994a: 145)’te yalnızca *k/.../t’* şeklinde transliterasyon yapılmıştır. Buradaki boşluğu *kwnkwlt’ = köŋülte* şeklinde tamamlamak mümkündür. Orijinal fragman incelendiğinde eksik olan beş harf aradaki tahrip olan boşluğa sığıyor. Bkz. Ek 1.

[50] Fedakâr (1994a: 145)’te yalnızca transliterasyon yapılmıştır.

[51] Satırın altındaki tahribattan dolayı <l> harfinin yalnız baş kısmı mevcut.

[52] Bu satır Fedakâr (1994a: 145)’te ve VATEC’te hiç okunmamış, doğrudan bir alt satırı birinci satır olarak verilmiştir.

(2) .../wçdy t/...

(3) -uguluk[53] …

.../wq’wlwq q/...

(4) ... k(a)m’ug ...

.../yqyr’ qm’wq ...

(5) ...yụz’inte y(a)t’ur ...

.../ ywẓ’ynt’ yt’wr ...

(6) ... k(e)ntde yụz miŋ

.../s kntd’ ywz mynk ...

(7) .../’yr/nd’[54] Ⓟ ’p[55]/...

(8) ul’uşdakı ...

’wl’wşd’qy Ⓟ ’s/...

(9) koŋülte[56] ėr-’inmek ...

kwnkwrt’ ’yr Ⓟ ’ynm’k ...

(10) turgurdı-la[r] s(e)v’üg[57] koˌ[ŋül] ...

twrqwrdy l’/ Ⓟ sv’wk kw////[58]...

(11) üze mün bıça sak’ıntı-lar , ...

’wyẓ’ mwyn pyç’ s’q’ynty l’r ,, ’/...[59]

(12) üd’ün ul’uş üze burkan t(a)yş’ı*n* …

’wyd’wn ’wl’wş ’wyẓ’ pwrq’n tyş’yn //[60]

(13) -mış yok erti bular y(a)lŋ’oklar tụmen

---

[53] Fedakâr (1994a: 145) ve VATEC’te */wq’wlwq* olarak yalnız transliterasyon yapılmıştır.
[54] Fedakâr (1994a: 145)’te *.../’yn/rd’*.
[55] Fedakâr (1994a: 145)’te yalnızca elif harfi okunmuştur: *’/...*. Özellikle çapraz aşağı inen çizginin şeklinden <p> harfi tahmin edilebilir.
[56] < l >’nin altında kuyruk yok.
[57] Fedakar (1994a: 146) /k/ ses ile *s(e)vük* biçiminde okumaktadır. VATEC’te ise *s(e)vüg* şeklindedir, bu noktada VATEC’e katılıyoruz, ilgili sözcük /g/ ile okunmalıdır.
[58] Fedakâr (1994a: 146)’da *kwn///* şeklinde ilk üç harf okunmaktadır. Fragmanda incelendiğinde bugün yalnız ilk iki harf görülmekte, <n> harfi artık okunamamaktadır.
[59] Fedakâr (1994a: 146) *’w/ = o[l]* şeklinde okumaktadır. Fragmanın bugünkü durumunda yalnız baştaki elif harfi okunabilmektedir.
[60] Fedakâr (1994a: 146) ve VATEC alttaki satır başı ile bu sözcüğü birleştirerek *t(a)yşın-mış* şeklinde okumaktadırlar. Buradaki *t(a)yşın* “büyük taşıt” anlamında Çinceden alıntı bir sözcüktür (Wilkens, 2021a: 663, 687). Bu kelimeden sonra aşağıdaki *-myş* biçimiyle bağlanan kısa bir fiil olmalıdır.

myş ywq̣ ’rty pwl’r ylnk’wql’r twm’n

(14) tọrlüg emgek emgen’ü*p k*(a)m’ug tọrlüg
twrlwk ’mk’k ’mk’n’wp qm’wq twrlwk

(15) t(a)vra*n*[’u]r-lar erti ... s(e)v’üg[61]
tvr’n//r l’r ’rty ’’/.../yr sv’wk

(16) kọŋül *m*ün’inte ... , inçip
kwnkwl mwyn’ynt’ k/.../z l’r ,, ’ynçyp

(17) ol ... ėl’ig ... t(e)rtr’ü
’wl *k*/... ’yl’yk .../wnk trtr’w

19. III 195[62] recto (TM 257a recto)

Soğd I Yazısı

(1) //// ’’r ///

(2) … bir ol kim …
… pyr ’wl kym …

(3) …-lar yme …
... Ⓟl’r ym’ kw/…

(4) …*a*junta edg*ü*[63] …
…/’z̤ Ⓟ wnt’ ’dkw …

(5) … ol ki*ş*[i] …
… Ⓟ ç ’wl kyş///

(6) …/ törlüg ol k[iş]i [a]ntag kọŋü[l tu]rgursar yme
…/ç[64] twyrlwk ’wl k//y //nt’q kwnkw/ //rqwrs’r ym’

(7) … *og*lan’ın emgekte ozguray(ı)n inçip yme (satır doldurucu)
… /wql’n’yn ’mk’kt’ ’wz̤qwr’yn ’ynçyp ym’ h

[61] Fedakar (1994a: 146) /k/ ses ile *s(e)vük* biçiminde okumaktadır. VATEC’te ise *s(e)vüg* şeklindedir, bu noktada VATEC’e katılıyoruz, ilgili sözcük /g/ ile okunmalıdır.
[62] Fedakâr (1991) ve Maue ve Röhrborn (1980) yayınlarında buluntu numarasıyla (TM 257a) verilen bu fragman, bugün yeni adıyla Museum für Asiatische Kunst’ta (eski adı Museum für Indische Kunst) muhafaza edilmektedir. Yeni yer numarası III 195 şeklindedir.
[63] Maue ve Röhrborn (1980: 256) buradaki sözcüğün yalnız elif harfini okuyarak yalnız transliterasyon yapmışlardır. İlgili kısımda tahribat olsa da <d> harfinin yukarı çıkıntısı ve diğer iki harfe ait izler görülebilmektedir.
[64] Maue ve Röhrborn (1980) yayımında bu harf okunmamıştır.

(8) … kėrtgünçlüg evçi[65] yme bo [tö]rt tör-

…/y kyrtkwnçlwk ’’vçy ym’ pw ///rt twyr

(9) [lüg] …/sar yme ol men nirvanka [kirm]işte[66] (satır doldurucu)[67]

/// s’r ym’ ’wl m’n nyrv’nq̈’ ////yşt’

20. III 195 verso (TM 257a verso)

Soğd I Yazısı

(1) … sukançıg nom up(u)di çeçek bitig

… swq’nçyq nwm ’wpdy ç’ç’k pytyk

(2) … *o*l üdün s(a)mantib(a)ttr bodis(a)t(a)v [m](a)*h*as(a)t(a)v

… /wl ’wydwn sm’ntypttr pwdystv /q’stv

(3) …-ka ınçe o̧tünti ul’uşta ulugı-ya

…/q̈’ ’ynç’ ’wtwnty ’wl’wşt’ ’wlwqy y’

(4) … kirmişte … bėş yu̧zinç yıl yme alkın-

… kyrmyşt’ k/// pyş ywz̧ynç/ yyl ym’ ’’lq̈yn

(5) [makka tegi][68] yme ot[69] … bur[kan][70] … … *yme*[71]

... ... Ⓟ ym’ ’wt …… pwr/// … …/r// ym’

(6) … antag kir[lig]

... Ⓟ ’’nt’q kyr/// … …

(7) … su̧zük koŋ[ül]… …

... Ⓟ swz̧wk kwnk/// … …

---

[65] Burada aslında söz başında iki elif harfi olduğu için /a/ sesi ile *avçı* okunması daha mümkündür. Böyle olmasına rağmen bağlamdan yola çıkarak önceki Maue ve Röhrborn (1980: 256) yayımına uyduk.

[66] Maue ve Röhrborn (1980: 256) yayımında bu sözcük *[k]irmişte = /yrmyšt’* şeklinde verilmektedir. Buradan yalnız ilk <k> harfi okunamamkta, sonrasında gelen üç harfin <*yrm*> ise tahribata rağmen belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Bugün incelediğimiz fragmanda <k>’den sonraki üç harfi tahmin etmek de imkânsız hâle gelmiştir. Aradan geçen zamanda tahribatın arttığı anlaşılıyor. Bkz. Ek 4.

[67] Maue ve Röhrborn (1980: 257) yayımında iki satır önceki satır doldurucu belirtilmesine rağmen buradaki satır doldurucu gösterilmemiştir. Buradaki satır doldurucu 7. satırdakine göre biraz farklıdır.

[68] Maue ve Röhrborn (1980: 257) yayımında satırın başı bu şekilde tamamlanmaktadır.

[69] Bu sözcük Maue ve Röhrborn (1980: 257) yayımında yalnız trasliterasyonla verilmiş, okuma yapılmamıştır.

[70] Maue ve Röhrborn (1980: 257) bu kısımda yalnız <pw> harflerini okumuş ve sadece transliterasyonla vermişlerdir. Fragmanda pw yazımından sonra <r> harfinin üst kısmı okunabilmektedir, bu şekilde *bur[kan]* olarak tamamladık.

[71] Bu sözcük önceki Maue-Röhrborn (1980: 257) yayımında hiç okunmamıştır. Fragmanda satırın alt kısmı tahrip olduğu hâlde *yme* yazımı satırın üst kısmından tahmin edilebilir.

(8) [nom][72] up(u)di çeç[ek] … …

… ’wpdy ç’ç// … …

(9) … yme … …

… ym’ … …

21. Mz 225 recto (TM 409)

Soğd I Yazısı

(1) … bo kün *b*ulıt[73] t(e)ŋri …

… pw kwyn pwlyt tnkry ’/…

(2) … [bu]rkan ul’uş üze bal[ık] …

…/rq’n ’wl’wş ’wyẓ’ p’l/[74]…

(3) …-ka ėrinçke-ser tap*l*a[sar][75] …

… q̈’ ’yrynçk’ s’r t’pl’/…

(4) … [t(e)ŋrit(e)ŋ]risi burkan-ka …

… ////////rysy pwrq’n q̈’ …

(5) … [yü]k[ü]nelim tapınalım …

…//k/n’lym t’pyn’lym …

(6) … … sokuşgalı ert’iŋü …

… ../ẓ/[76] swqwşq’ly ’rt’ynkw ’l/…

(7) … [t(e)ŋ]riḷig[77] kişilerig ulug kuvrag …

…///ryryk kyşyl’ryk ’wlwq qwvr’q ’/…

(8) … [sukan]*çıg* nom up(u)di çeçek bitig …

---

[72] Maue ve Röhrborn (1980: 257) burada tahrip olmuş şekilde de olsa <u>*nom*</u> = *nwm* sözcüğünü okumaktadırlar. Fragmanın bugünkü durumunda bazı izler kalsa da bu sözcük artık okunabilir durumda değildir.

[73] Fedakâr (1994a: 140) net bir şekilde bu şekilde *bulıt* = *pwlyt* okumaktadır. Fragmanın bugünkü durumunda <b> harfinin üstü oldukça silikleşmiş durumdadır, yalnız bir nokta şeklinde küçük bir iz kalmıştır.

[74] Fedakâr (1994a: 140) yalnız bu şekilde transliterasyon verir. VATEC *bal[ık]* biçiminde tamamlar.

[75] Bu sözcükte <l> harfinin yalnız baş kısmı bulunmakta, alt kısımdaki tahribattan dolayı kuyruğu görünmemektedir. Fedakâr (1994a: 140) yayımında bu kısım yalnız transliterasyonla verilmiştir.

[76] Fedakâr (1994a: 140) bu sözcüğü *[ü]z[e]* şeklinde tamamlamaktadır.

[77] Fedakâr (1994a: 140) bu kısımda */ryynk* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmaktadır. VATEC’te ise burada */rylyk* harfleri okunmuş ve *[teŋ]rilig* şeklinde tamamlanmıştır. Burada <l> harfinin kuyruğuna dair bir iz bulunmadığından açıkça /ryryk yazımı görülmektedir. Aynı sözcüğün mevcut olduğunu düşünüyor ve *[t(e)ŋ]riḷig* şeklinde tamamlıyoruz. Bu metinlerde <l> harfinin başka örneklerde de kuyruğu olmadan <r> şeklinde yazımı tanıklanmaktadır.

… /////çyq nwm ’wpdy ç’ç’k pytyk yw/…

(9) … [yu]ŋla-sar[78] biz alansar yme tutsar

…/nkl’s’r pyẓ ’’l’ns’r ym’ twts’r

(10) …[oglanla]*r*’ıŋa[79] inçe tėdi ataŋ(ı)znı[80] oglan …

…/r’ynk’ ’ynç’ tydy ’’t’’nkzny ’wql’n …

(11) … üze yorı/[81]… bular …

… ’wyẓ’ ywry/… pwl’r …

22. Mz 225 verso

Soğd I Yazısı

(1) ... [inçi]p[82] yme ol [üdü]*n*[83] t(e)ŋr[i]...

... /////p ym’ ’wl /////n tnkr/...

(2) ... et-özlüg[84] yol[çı][85] bek-ç[i][86] ...

.../’’t ’///lw/ ywl// p’k ç/...

(3) ... [söz]leyür[87] erti inçip yme [s]ukançı[g] ...

... ////l’ywr ’rty ’ynçyp ym’ /wq’nçy/ ...

(4) [bur]k[a]n yolıŋa kiryük erti tėp ym[e] ...

... ///q/n ywlynk’ kyrywk ’rty typ ym/ ...

(5) ... oglanı ėrinçkeyür ert[i] ...

---

[78] Fedakâr (1994a: 140) yayımında yalnız */nkl’ s’r* şeklinde transliterasyon yapılmıştır, okuma önerisi bulunmaz. VATEC’te ise bu kısım *aŋlasar* biçiminde tamamlanmıştır. Biz burada sonraki *alan*-sözcüğü nedeniyle *yuŋlasar* fiilinin varlığını tahmin ediyoruz.

[79] Fedakâr (1994a: 140) yalnız */’ynk’* şeklinde transliterasyon yapmaktadır. Eliften önce bir harf daha olduğu anlaşılır, bunun <r> olması mümkündür. VATEC’te *[oglanl]arıŋa* olarak tamamlanır ve */’r’ynk’* şeklinde transliterasyon bulunur, <r> harfinden önce bir harf daha okunmuştur. Fakat fragmanın bugünkü durumunda bu harf seçilememektedir.

[80] Fedakâr (1994a: 140) burada *r’t’n’krny* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmaktadır.

[81] Fedakâr (1994a: 140)’ta bu okuma yapılmamıştır, yalnızca transliterasyon bulunur.

[82] Fedakâr (1994a: 140)’ta bu kısım *[in]çip = ///çyp* şeklinde son üç harfi açık bir şekilde okunmuş olarak verilmektedir. Fragmanın bugün Dijital Turfan Arşivi’nde bulunan resminde yalnız sondaki <p> harfi anlaşılabilmektedir, sayfanın önceki kısmı çerçevenin altında kalmış görünüyor. Muhtemelen Fedakâr fragmanı orijinalinden inceleyebilmiş ve bu üç harfi tespit etmiştir. Bkz. Ek

[83] Bu tamamlama Fedakâr (1994a: 140)’a aittir.

[84] Fragmanın bugünkü durumunda yalnız üç harf net olarak seçilebilmektedir. Bu şekilde *özlüg* okuması Fedakâr’a (1994a: 140) aittir. Onun verdiği transkiripsiyondan anlaşıldığına göre ilk ve son harfler hasar görmüş bir şekilde mevcuttu.

[85] Fedakâr (1994a: 140) bu sözcüğü yalnızca transliterasyonla *ywl/* şeklinde vermektedir, okuma yapmaz. VATEC *yol[çı]* şeklinde tamamlar.

[86] Fedakâr (1994a: 140) *beg* okumaktadır, VATEC’te *bek-ç[i]* olarak tamamlanır.

[87] Fedakâr (1994a: 140) yalnızca transliterasyon yapmaktadır. VATEC’te *[söz]leyür* şeklinde tamamlanır.

.../lq ’wql’ny ’yrynçk’ywr ’rt/ ...

(6) ... tėp ėlg(ü)rti[88] kamug törl[üg] ...

.../n typ ’ylkrty q̈’mwq twyrl// ...

(7) ... sukançıg nom ...

... swq’nçyq nwm ...

(8) ... nom*l*adı inçip ...

... nwml’dy ’ynçyp

(9) ... [a]gı[89] arıg köz k(e)ntü ...

... /qy ’’ryq kwyẓ kntw ...

(10) ... tegdiler inçip yme ...

.../rdy[90] t’kdyl’r ’ynçyp ym’ ...

(11) ... kavşurdı-lar yme ...

.../w q̈’vşwrdy l’r ym’ ...

23. Mz 307 recto[91]

Hem Soğd I hem de Soğd II yazım özelliklerine sahip, *d*’nin şekli karışık hem I hem II özellikleri var, üzerinde iki nokta ile q I. grup özelliği, fakat L’nin kuyruğu II. gruba giriyor.

(1) ... ... kam(a)g bodis(a)t(a)*v* ...

... pwl/... t//q/... ... .../wq ’yn/... q̈’mq pwdystv ...

(2) ... tarn*i*… *t*(a)mg*a*sıŋa[92] tamga[lalmış][93] e[r]ür[94] ...

... t’rny ... tmq’synk’ t’mq’////// ’/wr ...

---

[88] Fedakâr (1994a: 141) ve VATEC bir soru işareti ile *ėlgeti = ’ylk’ty* şeklinde okumaktadırlar. Fakat böyle bir sözcük bulunmamaktadır. Burada önceki *tip* sözcüğü nedeniyle bir fiil olması gerektiğini ve *ėlgür-* şeklinde okunabileceğini düşünüyoruz.

[89] Fedakâr (1994a: 141) */qw* şeklinde yalnız transliterasyon yapmaktadır. Son harf <w> değil, <y> okunmalıdır.

[90] Fedakâr (1994a: 141) burada yalnız iki harf okumaktadır: */dy*. <d> harfinden önceki harfin bir kısmı görülebilmektedir, <r> olması mümkün.

[91] Zieme (2000) bu fragmanı ve Mz 395 numaralı fragmanı birleştirerek okumaktadır. Buna göre Mz 395’teki satırlar Mz 307’deki satırların baş kısmını oluşturmaktadır. Fedakâr bu fragmanı 1994a yayımında, Mz 395 fragmanını ise 1994b yayımında ayrı ayrı neşretmiştir. Bu çalışmamızda da fragmanlar ayrı ayrı ele alınmıştır.

[92] Fedakâr (1994a: 147) bu sözcüğü bir soru işareti ile birlikte çok farklı bir şekilde okumaktadır: *’mşwsynk’ = amşusıŋa*.

[93] Sözcüğün *tamga* kısmı belirgindir, tamamlama Zieme (2000: 132)’ye aittir.

[94] Bu sözcüğe ait harfler Fedakâr (1994a: 147) yayımında hiç okunmamıştır.

(3) ... tegürdeçi tėtir , altı par[amit][95] ...

.../q’ t’kwrd’çy tytyr ,, ’’lty pr/...

(4) ... [a]lku te[riŋ] yọrüglüg nomug yọ*r*ügin[96] adr ...

...//lq̈w t’/... ywrwklwk nwmwq ywrwkyn ’’dr/...

(5) ... , bodi tėgme töröke ė’y(i)n[97] te[g]ü[r]ür[98] ...

.../y ,, pwdy tykm’ twyrwk’ ’y’yn t’/w/wr t/...

(6) ... yėgedmiş tėtir, ulug[99] [e]dgü[100] *ö*[gli][101]

.../ş yyk’dmyş tytyr ,, ’wlwq /dkw ’wy/...

(7) ... [kig]ürdeçi[102] tėtir , alku ... ...

... ///wrd’çy tytyr ,, ’’lqw t/... ...

(8) ... ad(a)rdaçı[103] kėt*erd*[eçi][104]

... ’’drd’çy kyt’rd/// …

(9) ... ’wl/[105]...

24. Mz 307 verso

Arka sayfadaki yazı daha net. Soğd I yazısına daha yakın, yine de bir Soğd III yani Uygur yazısına da biraz yakın.

(1) …

(2) ...[ayagu]luk ag(ı)rl[aguluk][106] ...

---

[95] Fedakâr (1994a: 147) bu kısımda yalnızca transliterasyon yapar ve harfleri şu şekilde okur: *knç/…* .

[96] Fedakâr (1994a: 147) bu sözcüğü *ywrt’yp = yörtip* biçiminde okumaktadır. Zieme (2000: 132) yörügin şeklinde okur. Fragman incelendiğinde <t> değil, <k> harfi olduğu anlaşılmaktadır.

[97] Fedakâr (1994a: 147) *ė(y)in,* Zieme (2000: 132) *ė’in* okumaktadır. Burada söz başında fazladan bir elif harfi ile beraber *ė’y(i)n* biçiminde ikinci ünlünün gösterilmediğini düşünüyoruz.

[98] Bu kısım Fedakâr (1994a: 147)’de yalnızca *t’///wr* şeklinde transliterasyonla verilmiştir, okuma yapılmamıştır.

[99] Fedakâr (1994a: 147) bu sözcüğü hiç okumamış, yalnız ilk iki harfi *’w* şeklinde vermiştir. Kelimenin neredeyse tamamı okunabilmektedir.

[100] Fedakâr (1994a: 147) bu üç harfi transliterasyonla vermiş fakat okuma yapmamıştır.

[101] Fedakâr (1994a: 147) bu sözcükle ilgili harfleri hiç okumamıştır. Satırın alt kısmı tahrip olsa da /ö/ sesine ait üç harf (*’wy*) üst kısmından görülmektedir.

[102] Fedakâr (1994a: 147) yalnız transliterasyon yapmıştır. Zieme (2000: 132) *[kig]ürdeçi* şeklinde tamamlamaktadır.

[103] Fedakâr (1994a: 147) yazılmayan ünlüyü geniş bir şekilde ele alır ve sözcüğü *ad(a)rdaçı* okur. Zieme (2000: 132)’de *ad(ı)rdaçı* okunmaktadır. Bu fragmanla ilişkili olan Mz 395 numaralı fragmanda da *adardaçı* biçimi bulunduğu için yazılmayan ünlüyü geniş okumayı tercih ettik. Bu noktada Fedakâr’ın okuyuşuna katılıyoruz.

[104] Fedakâr (1994a: 147)’de okuma bulunmaz, yalnız *kyt//d/…* şeklinde transliterasyon bulunmaktadır. <t> harfinden sonra <e>, <r> ve <d> harflerinin üst kısımları belirgindir.

[105] Fedakâr (1994a: 147) bu satırı hiç okumamış, fragmanı bir önceki satırın okunmasıyla bitirmiştir. Zieme (2000: 132) bu satırda *öz* sözcüğünü okumaktadır. Burada *öz* değil, fakat *ol* okumaya imkân verecek şekilde *’wl/* harflerinin daha belirgin olduğu kanaatindeyiz.

.../lwq̈ ’’qrl////// ...

(3) ... burkanlarnaŋ ...

.../d//wp pwrq’nl’rn’nk n/...

(4) ... [burkan]larnaŋ bilge biligin ... ...

... //////l’rn’nk pylk’ pylykyn t/... q̈’v/...

(5) ...-larn(a)ŋ köni yolın orukın a*y*[u[107]] bėri[gli] …

.../l’rnnk kwyny ywlyn ’wrwq̈yn ’’y/ pyry///

(6) ... b(e)lgüs[inç]e ınagınça yọrügince ...

.../ly plkws///’ ’yn’qynç’ ywrwkynç’ ...

(7) ...-K-ig y*o*kug m(e)nsiz-ig örüg a*m*al ...

.../k yk ywqwq mnsyz yk ’wyrwk ’’m’l ...

(8) ... eksük k(e)rgek tınl(ı)glar ... ş(i)m[nu] ...

.../k’ ’kswk krk’k tynlql’r ... şm// ...

(9) ... ulatı y(a)rl(ı)glar(ı)g kutgarg*a*[lı] [kor]kıtıglı[108] ...

... ’wl’ty yrlql’rq q̈wtq’rq’// …/qytyqly q̈’/...

25. Mz 309 recto (TM 257-6?)

Soğd I Yazısı

(1) ... ... -d*a*çı yme

... .../d’çy ym’

(2) … … … … [in]çip y[me]

.../lt’ yr/... ... .../’/... .../çyp y/...[109]

(3) ... boşgut’ug ... ... körtg*ür* ...

... pwşqwt’wq ... .../ç’ kwyrtkwr/...

(4) ... kėn’iŋe ... ... kọzi[110] t*ü*[zü] k*ö*[rür-ler][111]

---

[106] Bu iki sözcükteki tamamlamalar Zieme (2000: 132)’ye aittir.

[107] Fedakâr (1994a: 147) yalnız transliterasyonla *’’/* iki harfi okur. Zieme (2000: 132) bu şekilde tamamlamaktadır. Üçüncü y harfinin bir kısmı ve harfin yönü görülebilmektedir.

[108] Fedakâr (1994a: 147) şu şekilde *.../kqytyqly* yalnızca transliterasyon vermektedir. Muhtemelen ön damak /k/ sesinden sonra art damak /q/ sesinin varlığı okuma tahminine engel olmuştur. Sözcüğün baş kısmına ait harfler oldukça silik durumda olsa da <r> ve <q> harfleri belli belirsiz seçilebilmektedir.

[109] Fedakâr 1994: 141’de birinci ve ikinci satırlar birlikte tek bir satır gibi verilmektedir*: .../lt’ y/... .../ly/... .../d’çy ym’* (8/ 163). Bu fragmanın ön yüzünde 8. satıra kadar Fedakâr 1994a yayımında satırlar birbirine karışmıştır. Bir alt satırın başıyla bir üst satırın sonu birlikte bir satır olarak okunmuştur. Zieme 1998 yayımında bu düzeltilmiştir.

.../n kyn’ynk’ ... ... kwwẓy tw// kw/...

(5) ... yme *a*l[ku][112] ... ... bilgülü[k]

... ym’ Ⓟ ’/l/... ... ... ’/... ... pylkwlw/

(6) ... ... yme *ulu*g

... Ⓟ kw ’/... ... ... ym’ ’wlwq

(7) ... yme ... ... ol (?)[113] kiçig ermez

... Ⓟ ym’ ... .../’k//[114] ’wl kyçyk[115] ’rm’ẓ

(8) ... kişilerig köni yolçı bolur yme inçe qılu

... kyşyl’ryk kwyny ywlçy bwlwr ym’ ’ynç’ q̈ylw

(9) ... ... körür yme koŋli tüzger’inçs(i)z tüzü

... .../q/ kwyrwr ym’ kwnkly twyẓk’r’ynçsẓ twyẓw

(10) ... urur-lar inçip yme ulug bege sen’iŋ

... ’wrwr l’r ’ynçyp ym’ ’wlwq p’k’ s’n’ynk

(11) ... [öŋreki][116] ajunta bėş altmış[117] kata yụz

... ///////// ’’ẓwnt’ pyş ’’ltmyş[118] q̈’t’ ywẓ

26. Mz 309 verso

Soğd I Yazısı

(1) ...[burk]an-ag[119] kördüm yme burkanlar-n(a)ŋ[120] törösin

---

[110] Fedakâr (1994a: 141) bu sözcüğü *küži* şeklinde okumaktadır. Burada Zieme (1998: 263) tarafından yapılan *közi* okuyuşu daha uygundur.
[111] Tamamlamalar Zieme’ye (1998: 263) aittir.
[112] Tamamlama Zieme (1998: 263) tarafından yapılmıştır. Fragmanın bugünkü durumunda sözcüğün sonundaki harfler artık okunamamaktadır.
[113] Zieme (1998: 263) burayı bir soru işareti ile birlikte *ol (?)* şeklinde okumaktadır. Eliften sonraki ikinci harf tahrip olmuştur ve <w> dışında <y>’ye de benzemektedir.
[114] Zieme (1998: 263) bu kısmı *alku* okumaktadır. Fragmanın bugünkü durumunda */’k/* harfleri seçilebilmektedir.
[115] Fedakâr (1994a: 141)’de *’/yçyk* şeklinde yalnız transliterasyonla okunmuştur. Söz başındaki <k> harfi belirgindir.
[116] Fedakâr (1994a: 142)’de bu sözcük hiç okunmamıştır. Zieme (1998: 263) açıkça *öŋreki* okumaktadır. Fragmanın başında *ajunta*’dan önce bir sözcüğe ait izler görülse de bugün için okunması imkânsız hâldedir. Fakat fragmanın arka yüzünde *öŋreki ajuntakı* ifadesi bulunur.
[117] Fedakâr (1994a: 142) bu kısmı *animt(a)rş* okumaktadır. Zieme (1998: 263) yayımında burayı *altmış* olarak düzeltilmiştir. Bu okuyuş bağlama da daha uygundur.
[118] <m> harfi unutulmuş ve sonra satır üstüne eklenmiştir.
[119] Fedakâr (1994a: 142) burada yalnız son <q> harfini okumaktadır. Zieme (1998: 262) *[bur]han-ag* olarak okumaktadır. Biz fragmanın bugünkü durumunda sözcüğün son dört harfini okuyabildik, Zieme’nin okuduğu ilk <q> harfi bugün seçilememektedir.

... /////’n ’q kwyrdwm ym’ pwrq’nl’r nnk twyrwsyn

(2) ... ornaşt(ı)m(ı)z yme inçe sakınsar kolulasar (satır doldurucu)

... ’wrn’ştmẓ ym’ ’ynç’ s’q̈yns’r q̈wlwl’s’r h

(3) ... [og]lanam[121] kėrtü çın ulug edgü ögli edgü sakı-

... .../l’n’m kyrtw çyn ’wlwq ’dkw ’wykly ’dkw s’q̈y-

(4) [nçlıg] ... yme o̧ŋreki ajuntakı buyan edgü k(ı)l’ınç[122]

//// .../ş ym’ ’wnkr’ky ’’ẓwnt’q̈y pwy’n ’dkw q̈l’ynç

(5) ... üç[ün] ... bilmiş [ü]çün u*l*ayu[123] k[el]ti-ler[124] (satır doldurucu)

... Ⓟ ’wyç/... ... pylmyş ///çwn ’wl’yw k//ty l’r ’

(6) ... oŋ[125] ... ... yme ol *ü*d*ü*n

... Ⓟ ’wnk ... ... ym’ ’wl ’wydwn

(7)[126] ... ... bilge ...

.../k/y Ⓟ ’’/... ... ... pylk’ pw/...

(8) ... sukançıg ... ... inçe ... y(a)rl(ı)[ka]d[ı] ...

... swq’nçyq ... ... /ynç’ n/[127] yrl//d/ ’/...

(9) ... *edg*[ü] ... ... sözlemi[ş] ...

.../çqr/k[128] ’dk/ ... ... swyẓl’my/ ...

---

[120] Buradaki ilgi hâli ekinin ünlüsü yazılmamıştır. Fedakâr (1994a: 142) *burhanlarn(ı)ŋ* şeklinde, Zieme (1998: 262) ise ünlüyü belirtmeden *burhanlar-nŋ* şeklinde transkiribe etmiştir. Söz konusu fragmanda eklerin geniş /a/ ünlüsü ile olan biçimleri de bulunduğu için yazımda gösterilmeyen ek ünlüsünün /a/ olması da mümkündür.

[121] Fedakâr (1994a: 142) bu sözcüğü okumaz, yalnız transliterasyon verir: */r’n’m*. Zieme (1998: 262), bu kısmı *[og]lanam* şeklinde tamamlar. Satırın başında okunabilen ilk harf <r>’ye daha çok benzer fakat satırın altında bir nokta görünüyor. Bu muhtemelen <l> harfinin tahrip olan kuyruğundan kalan bir izdir, bu nedenle <l> okuyuşuna katılıyoruz.

[122] Fedakâr (1994a: 142) bu şekilde transliterasyon ve transkripsiyon yapmaktadır. Zieme ise *kılınç* şeklinde transkripsiyon yapmaktadır. <q> harfinden sonra <l> harfi gelmektedir, arada /ı/ sesi için bir <y> yazımı bulunmaz.

[123] Fedakâr (1994a: 142) *’yr’yw* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmaktadır, okuma yapmaz. Zieme’nin (1998: 262) <l> harfi ile okuyuşu daha uygun görünmektedir. Fragmanın bu kısmında satırın altında tahribat var. Bu nedenle burada <r> yerine, <l> harfi olmalıdır. Harfin kuyruğu tahribattan dolayı görünmemektedir.

[124] Fedakâr (1994a: 142)’de bu sözcük okunmamış, yalnız sondaki *l’r* eki transliterasyonla verilmiştir.

[125] Fedakâr (1994a: 142) *’w/* biçiminde yalnız transliterasyon yapmaktadır. Zieme (1998: 262) bir soru işareti ile birlikte *oŋ (?)* şeklinde okumaktadır. Sözcüğün sonundaki <n> ve <k> harfleri seçilebilmektedir, *oŋ* okumak mümkündür. Ayrıca fragmanda bu kısımdan sonra satır arasında Çince karakterlere ait izler bulunmaktadır.

[126] Fedakâr (1994a: 142) yayımında bu satırdan itibaren fragmanın sonuna kadar satırlar karışmaktadır. Bir alt satırın başıyla bir üst satırın sonu birlikte bir satır olarak okunmuştur. Zieme 1998 yayımında bu düzeltilmiştir.

[127] Bu kelime noktalı bir çizgi ile çevrelenmiştir ve silinmelidir (Fedakâr 1994a: 142).

(10)… … … … … … [ü]küş …

... q’//q ... ...//kwş ...

(11) ... ... edgü ö[gli]

... ... ’dkw ’wy///

27. Mz 310 recto (T II 266)

Soğd II Yazısı

(1) .../r/...[129]

(2) ... kuvragka

.../wk qwvr’qq’

(3) ...[ü]dün[130] koşnab’i

.../yd’wn kwşn’p’y

(4) ... atl’ı[g] ...

.../r’yq[131] ’’tl’y/ ...

(5) ...m(e)ŋni ...

.../ mnkny ...

(6) ... ụç[ün] ...

.../nk ’wç/// ...

(7) .../ş yr[132] ’w/...

(8) ... ạsankėda ...

... ’s’nkyd’ ’/s

(9) ... ạnta

.../pw ’nt’

---

[128] Fedakâr (1994a: 142) yayımında bu kısım hiç okunmamıştır. Zieme (2000: 262) ise bir soru işareti ile birlikte *eçenŋ (?)* okumaktadır. Zieme’nin burada emin olmamakla birlikte *’ç’nnk* harflerini tahmin ettiği anlaşılmaktadır. Fakat <ç> harfinden sonraki harfin <q> olarak okunmasını da mümkündür. Daha sonraki harf ise <r> dışında <a, e> veya <n> harfi olabilir. Buradaki yazımın tahmin edilmesi oldukça güç.

[129] Bu satır Fedakâr (1994a: 148) yayımında hiç okunmamış, doğrudan bir alt satır birinci satır olarak kabul edilmiştir.

[130] Fedakâr (1994a: 148) transkripsiyon yapmıyor yalnızca transliterasyon. Fakat o transliterasyonunda daha fazla harf okuyabilmiştir: */wyd’wn*. Fragmanın bugünkü durumunda artık son dört harf kesin, <y> harfinin ise bir kısmı bulunmaktadır.

[131] Fedakâr (1994a: 148) bu kısımda */r’wq* şeklinde transliterasyon yapmaktadır. Üçüncü harfin <w>’den ziyade <y> olması ve öncesinde bir fazla elif harfi bulunması daha mümkün görünüyor.

[132] <y> harfinin altında bir nokta dikkat çekmektedir.

(10) ...-lar yėriŋe t(e)k[133]

.../l’r y’rynk’ tk

(11) ... iki y(e)g(i)rm’i turm[-][134]

.../r ’yky ykrm’y twrm

(12) ... ụç[ünç][135] (?) ạsankė k(a)lpda

... /wç/// ’s’nky klpd’

(13) ... bil’ig[136] ạr’ıt- (satır doldurucu)

.../ pyl’yk ’r’yt- ’ (?)[137]

(14) ... dėser[138] ạ*nt*a

.../rn dys’r ’nt’

(15) .../ty t/...

28. Mz 310 verso

Soğd II Yazısı

(1) .../ẓ y/...

(2) ik’ile kut b[ulmış] ...

’yk’yl’ qwt p///// ...

(3) ạnta özin ...

’nt’ ’wyẓyn vy/...

(4) ... inç’i[p] ...

.../yrty ’ynç’y/...

(5) ... ud (?) ...

---

[133] Fedakâr (1994a: 148) bir soru işareti ile birlikte *t(e)g (?)* okumaktadır. VATEC’te de *t(e)g* okunmuş ve *bis* “-e kadar, değin” anlamında edat olarak açıklanmıştır. Söz konusu edat olsaydı *tegi* biçiminde olması gerekirdi. Diğer yandan *teg* “gibi” edatı da buraya uygun değildir. O nedenle bu sözcüğü “yalnız, tek” anlamında *t(e)k* olarak kabul etmek daha uygundur.

[134] Fedakâr (1994a: 148) bu sözcüğü yalnızca transliterasyonla vermektedir.

[135] Fedakâr (1994a: 148) bu sözcüğü yalnızca transliterasyonla vermektedir. Sonraki sözcüklerle beraber düşünüldüğünde *üç yüz* veya *üçünç* gibi bir sayı olması daha olası görünmektedir.

[136] Burada Fedakâr (19994a: 148) yayımındaki *bilig* okuyuşuna uyuldu, fakat sözcükteki fazla elif harfi ve ikinci /i/ sesinin yazımı oldukça garip duruyor. Başka bir okuma mümkün olabilir.

[137] Fedakâr (1994a: 148) buradaki satır doldurucuyu hiç belirtmemektedir. Satır doldurucu olarak elif harfi kullanılmış gibi görünüyor. Fakat *arıt-* sözcüğünün sonunda <t> harfinden sonra bir tahribat var. Bu bir satır doldurucu olmayıp, ilgili sözcüğün devamı da olabilir.

[138] Fedakâr (1994a: 148), bu sözcükteki <d> harfini, <t> yerine <d> yazımı olarak kabul etmiş ve transkripsiyonda *ṭ* işaretini kullanmıştır. Burada bir yalnız imla durumu değil, ağızlara ait fonolojik bir özelliğin imlaya yansıdığını düşündüğümüz için transkripsiyonda *d*’yi tercih ediyoruz.

.../’wd ’y/...

(6) ... y(ė)rde ...

... yrd’ ...

(7) ... t(e)ŋri t[(e)ŋrisi] ...

.../ktnkry t////// ...

(8) siz (?) kiran[139] (?) ç(a)nb’*u*[dvip] ...

syẓ kyr’n çnp’w//// ...

(9) sukançıg ...

swq’nçyq t/...

(10) ok[140] burkanlar örg[in]…[141]

’wq̣ pwrq’nl’r ’wyrk//...

(11) -rmaka ạlk’ış bolg’u[luk][142] …

rm’q̣’ ’lq’yş pwlq’w/// ...

(12) bo bodis(a)t(a)vu aŋ ilk[i][143]

pw pwdystvw ’’nk ’ylk/ ...

(13) kormışda[144] berü ạnta ...

qwrmyşd’ p’rw ’nt’ ...

(14) ... tụketmiş ...

qy twk’tmyş ’wr/[145]...

---

[139] Fedakâr (1994a: 148) aynı şekilde kiran okumaktadır. VATEC’te de kiran okunmuş fakat bir anlamlandırma yapılmamıştır. Eski Uygurca sözlükte (Wilkens, 2021a: 383) *kiran* << Skt. *kiraṇa* “toz” maddesi bulunmaktadır. Fakat “toz” anlamındaki bu sözcüğün bağlamla ilgisini kurmak güçtür. Bunun dışında Soğdcada “yön, taraf” anlamında bir *kiran* sözcüğü bulunur. Metnin parçalı yapısı nedeniyle böyle bir anlamın da bağlama uyup uymadığı kesin olarak söylenemez.

[140] Fedakâr (1994a: 148)’de yalnız transliterasyon yapılmış, sözcük okunmamıştır.

[141] Fedakâr (1994a: 148) bu kısmı yalnızca transliterasyonla vermektedir. VATEC’ te *örk[…]* okunur. Bu sözcüğün “taht” anlamındaki *örgün* veya *örgin* kelimesi olması mümkündür ve bu nedenle <g> ile okunması daha uygun olacaktır.

[142] Fedakâr (1994a: 148)’de yalnızca transliterasyon bulunmaktadır. Sözcüğün *bolgu[luk]* biçiminde okunması ve tamamlanması mümkündür.

[143] Fedakâr (1994a: 148) burada ilk sözcüğü iki <n> harfi ile ‘nnk şeklinde okumaktadır ve *an(ı)ŋ* olarak transkribe eder. Sonraki sözcüğü ise yalnız transliterasyonla vermiş okuma yapmamıştır. Burada *anıŋ* sözcüğü yerine sonraki sözcükle birlikte *aŋ ilki* ifadesi olduğunu düşünüyoruz.

[144] Fedakâr 1994: 148’de kelimenin sadece transliterasyonu yapılmış fakat okuma yapılmamıştır. VATEC’te bu sözcük *qwrmyşdn = kor(ı)mışd(a)n* şeklinde okunur, sondaki harfi elif değil, <n> olarak almaktadırlar. Metinde son seste <n> harfi yukarı uzanan bir kuyrukla yazıldığı için burayı /a/ okumak daha uygun olacaktır. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde orta hece düşmesi dikkat çeken bir özellik durumundadır. Bu nedenle bunun bir imlayla ilgili bir durum değil, ses olayı olduğunu düşündüğümüz için *kormışda* şeklinde transkripsiyonu yapılmıştır.

(15) ... ’yş/...

29. Mz 326 recto (T III D 277)[146]

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ... bular mi*ŋ* ...

... pwl’r mynk ...

(2) .../’wn ’w/...

(3) .../dyl/...

2. parça

(1) ... ’n/ ...

(2) ... burkan ...

... pwrq’n

3. parça

(1) .../burs[aŋ] ...

.../pwrs/// ...

(2) .../ yt/...

4. parça

(1) .../s/...

(2) .../tç/...[147]

5. parça

(1) ... tụke*l* ...

.../y twk’l/...

(2) … *ü*ze …

.../wyẓ’ ...

---

[145] Fedakâr (1994a: 148) burayı *’wrm/...* şeklinde okumaktadır. Fragmanın bugünkü durumunda <m> harfi tahribattan dolayı anlaşılamamaktadır.

[146] Çok parçalı birleştirilemeyen fragmanlarda en sağ ve üstten sola ve aşağıya doğru parçalar numaralandırılmıştır. Örneğin, en sağ üstteki parça birinci parça, onun solunda en üstteki parça ikinci parça kabul edilmiştir.

[147] Fedakâr (1994a: 157) bu kısmı *.../ç’/...* şeklinde okumaktadır.

6. parça

(1) .../wsyn/...

(2) ... t/...[148]

30. Mz 326 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) .../t/...

(2) ... *b*urkan ...
... pwrq'n ...

2. parça

(1) ... nom ...
.../n'y nwm ''r/...

(2) ... bir ...
.../' pyr ...

(3) .../ty ...

3. parça

(1) .../wny swq/...

(2) .../lysy/...

4. parça

(1) .../t'/...

(2) .../k'/...

5. parça

(1) ... t(e)ŋri ...
... tnkry yl/...

(2) ...

6. parça

[148] Bu satır Fedakâr (1994a: 157)'de hiç verilmemiştir.

Boş yazısız parça

31. Mz 334 (T I D 89) recto[149]

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) .../t’ ’w/...

(2) ... ul’ug dy*an* ...
.../k ’wl’wq dy’n ...

(3) ...-mış ol ;
.../myş ’wl ,, ,,

(4) ... almak y(a)p(ı)ş[mak][150]
... ’’lm’ọ ypş///

(5) ... könülte aş-
.../k kwnkwlt’ ’’ş

(6) ... ul’uşdakı münde
... ’wl’wşd’ọy mwynd’

(7) ...-lar ạltı moç(a)k
.../l’r ’lty mwçk

(8) … [bu]rkan nom’ın[t]akı
... //rq’n nwm’yn/’ọy

(9) ...-kunda t(a)şd’ın
.../q’wnd’ tşd’yn

(10) … [ul]’uşdakı yok
.../’wşd’ọy ywq

(11) ... ...

2. parça

(1) .../vyq/...

[149] Bu fragmanın ön ve arka yüzünde büyük parça birinci parça kabul edilmiştir. Yukarıda üç satırlık küçük parça ikinci parça, sayfanın altındaki küçük parça ise üçüncü parça olarak verilmektedir.
[150] Fedakâr (1994a: 149) yalnızca transliterasyon yapmakta, okuma yapmamaktadır. VATEC’te ise herhangi bir açıklama yapmadan *ıb(ı)s* okunmuştur. Bu sözcüğün *yapışmak* veya *yapşınmak* olması daha olasıdır. Bunun dışında *y(a)b(a)ş* “yavaş” sözcüğü de ihtimal dâhilindedir.

(2) .../pyl’/...

(3) .../ẓ …

3. parça

(1) .../’wq ...

(2) .../pw ...

32. Mz 334 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ... k(a)çan ...
... qç’n ...

(2) ... bo ç(a)hşap(u)t ...
... pw çqş’pt ...

(3) ụç’ün m(e)ŋ[...] ...
’wç’wn mnk/...

(4) nom yarl’ıg ...
nwm yrl’yq kw/...

(5) t(e)g’inti , k(a)ltı ...
tk’ynty ,, qlty t/...

(6) -lar bar erti kim ...
l’r p’r ’rty kym ...

(7) bar erti ụk’üş ...
p’r ’rty ’wk’wş ...

(8) bur*k*an kut’ıŋa ...
pwrq’n qwt’ynk’ ...

(9) turgurdı-lar , ...
twrqwrdy l’r ,, ’/...

(10) bilmiş k(e)rek[151] ...

pylmyş kr'k ...

(11) no*m* (?) ...[152]

nwm ...

2. parça

(1) ... no*m* ...

... nwm ...

(2) .../p/...[153]

(3) .../y[154]

3. parça

(1) .../r ydt/...

(2) .../wky/...

33. Mz 365 recto

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ... *b*[ur]kan

... p//q'n

(2) ... *k*(a)*l*pda-kı

... klpd' ky

(3) ... küç'inte

... ọ kwyç'ynt'

(4) ... b(e)lgülüg kıltı

... plkwlwk qylty

(5) ... alkumaz

.../w 'lọwm'z

[151] Bu sözcük Fedakâr (1994a: 149) tarafından doğru bir şekilde *kr'k = k(e)rgek* şeklinde okunmuştur. VATEC'te okuma *krkk = k(e)rg(e)k* biçiminde verilmektedir. Fakat fragman incelendiğinde *kr'k* yazımı açıktır ve elif harfi net bir şekilde görülür.

[152] Bu satır Fedakâr (1994a: 149) yayımında hiç okunmamıştır.

[153] Bu satır Fedakâr (1994a: 149) yayımında hiç verilmemektedir.

[154] Bu satır Fedakâr (1994a: 149) yayımında hiç verilmemektedir.

(6) .../’yq[155]

2. parça

(1) …kọk’ü[z] …

…kwk’w/…

(2) ötli …[156]

’wytl/…

(3) er’ür dėp[157] …

’r’wr dyp ’/…

(4) on tọrlüg iş …

’wn twrlwk ’yş/…

(5) …/-ŋar bir an*ta* bol-/…

…/nk’r pyr ’nt’ pwl/…

(6) tutuşı k(e)rişi …

twtwşy kryşy m/…

(7) ik’inti t(e)ŋri …

’yk’ynty tnkry yl/…

(8) … bular ş(i)[mnu][158]

…/n pwl’r ş/// …

(9) …/’wn ,, t/...

(10) …/d’ ’wyt/…

(11) …/w/…

(12) … ụç[ünç]

… ’wç/…

(13) …/ynçq’ …

[155] Fedakâr (1994a: 150) burada en başta bir de <m> harfi okumaktadır *.../m’yq* biçiminde. Fakat fragmanın bugünkü durumunda <m> harfi belirgin değildir.
[156] Fedakâr (1994a: 150)’de yalnız transliterasyon bulunur, okuma yapılmamıştır.
[157] Fedakâr (1994a: 150) bu sözcükteki <d> harfini, <t> yerine <d> yazımı olarak kabul etmiş ve transkripsiyonda *ṭ* işaretini kullanmıştır. Burada bir yalnız imla durumu değil, ağızlara ait fonolojik bir özelliğin imlaya yansıdığını düşündüğümüz için transkripsiyonda *d*’yi tercih ediyoruz.
[158] Tamamlama Fedakâr (1994a: 150)’ye aittir. Fedakâr burada şm// şeklinde <ş> harfinden sonra bir <m> harfi okumaktadır. Fakat fragmanın bugünkü durumunda <m> harfi okunamamaktadır.

(14) …[bėş]inç kėnki …

…/ynç kynky ...

(15) … [alt]ınç …

…/ynç ’’/…

(16) … …

34. Mz 365 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) … ,, s(e)k’iz[inç] …

… ,, sk’yẓ///…

(2) … kėn … [tokuz-]

-d’ kyn ọwr/… /////

(3) -’unç y(a)vl*ak* …

-’wnç yvl’ọ/ …

(4) erdem …

’rd’m k//y’n/…

(5) on’unç …

’wn’wnç …

(6) ol …

’wl …

2. parça

(1) …/kkrtky

(2) … ụç’ün

… ’wç’wn

(3) … t(a)vranzunı

…/k tvr’nẓwny

(4) … [t]*o*kzunç[159] kėnki

[159] Fedakâr (1994a: 151) *[t]ok(u)zunç* şeklinde transkribe etmektedir. Burada orta hece düşmesi olduğu için yazımda gösterilmeyen bir (u) sesi düşünmüyoruz.

…/wq̣ẕwnç kynky

(5) … u̯ç’ün on’unç

… ’wç’wn ’wn’wnç

(6) … burkan nirvan

… pwrq’n nyrv’n

(7) … [t(e)ŋrit(e)]ŋrisiburkan

… //////nkrysypwrq’n

(8) … bolm(a)k[160] …

… pwlmq swy/…

(9) … bo …

… pw sk’/…

(10) …/wk q̣yl/…

(11) …/q/…

(12) …/yz ’w/…

(13) … tu̯zü …

… twẕw q̣yl/…

(14) … [k]urtgard[…] …

…/wrtq’rd//[161]…

(15) … [şa]kimun*bur*[kan] …

…/kymwnpwr///…

(16) …/y …[162]

35. Mz 379 (TI D. K.268) recto

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) p/…[163]

[160] Fedakâr (1994a: 151) *bolmaz = pwlm’z* şeklinde okumaktadır.

[161] Fedakâr (1994a: 151) sözcüğün sonunda <d> harfinden sonra bir elif harfi okumaktadır: *.../wrtq’rd’// = [q]urtgard[ım]*. Fragman incelendiğinde söz konusu elif harfi bugün artık belirgin değildir.

[162] Bu satır Fedakâr (1994a: 151) yayımında hiç yer almaz.

(2) ’wm/...

(3) açat[aşatru] ...

’ç’t////// ...

(4) berü ... ...

p’rw .../r’w/.../myn/...

(5) kolo[164] tėm’in ...

kwlw tym’yn .../nwlq/...

(6) kaş’ipu bo sa*v* ...

k’ş’ypw pw s’v s/...

(7) ạm’ul nirvanka ki*r*[di] ...

’m’wl nyrv’nq̣’ kyr// ...

(8) ... .../ş’dy[165]...

2. parça

(1) .../t nky

(2) .../qwq̣

(3) ... min

... myn

(4) .../ywr/...[166]

36. Mz 379 verso

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) .../wş

(2) ... [nir]*v*anka

... ///v’nq̣’

---

[163] Fedakâr (1994a: 151) yayımında bu satır hiç verilmeden bir alt satır birinci satır olarak verilmiştir.
[164] Fedakâr (1994a: 151) burayı yalnızca transliterasyonla *kwly* biçiminde okumaktadır. VATEC’te ise son harf <y> değil, <w> kabul edilmiş ve *kolo* şeklinde okunmuştur. Bu noktada VATEC’teki okuyuşa katılıyoruz. Sonraki *tėmin* sözcüğüyle uyumlu olarak *kolo* okunmalıdır, fakat sözcüğün kaf yerine kef ile yazımı ilginç bir durum arz ediyor. *kolo* sözcüğü tanıklandığı diğer Uygurca metinlerde kaf ile yazılmıştır.
[165] Fedakâr (1994a: 151) …*/mş’dy* … şeklinde okumuştur.
[166] Bu satır Fedakâr (1994a: 152) yayımında hiç verilmemiştir.

(3) .../s/..../k’/.../’yr

(4) ... bi*r ü*d’ün *bi*r

... pyr /wyd’wn pyr

(5) ... ulatı burs(a)ŋlarıg

... /wl’ty pwrsnkl’ryq

(6) ... *o*kıdı[167] k(a)ltı burs(a)ŋ

... /wq̣ydy q̣lty pwrsnk

(7) .../l’r mq/...

2. parça

(1) q̣’yn/...

(2) l’dy/...

(3) bur*k*[an] ...

pwrq[?]// ...

(4) .../wr/...[168]

37. Mz 380 recto

Soğd II yazısı fakat biraz farklı dar bir yazı tipi var ve z’nin altında iki nokta var.

(1) t/...

(2) k(a)m’ug tọr*l*[üg] ...

qm’wq twrl// ...

(3) *u*kdı[169] ne[170] (?) ki*m* ...

/wqdy n’ kym ...

(4) .../’wl’r p/...

(5) tuyd[ı][171] , ki*m* ...

[167] Fedakâr (1994a: 151) bu kısmı yalnızca transliterasyonla vermektedir. Burada fiili hem bağlam hem de okunabilen harfler açısından *okı-* fiili uygun düşmektedir.
[168] Bu satır Fedakâr (1994a: 152) yayımında hiç verilmemiştir.
[169] Fedakâr (1994a: 152) yalnızca transliterasyonla */wqd’ny* biçiminde okumaktadır. Burada <d>’den sonra bir <n> harfinin olmadığı kanaatindeyiz.
[170] Fedakâr (1994a: 152) burayı yalnız transliterasyonla *n’* biçiminde vermektedir. İlk harfin <n> okunması hususu oldukça tereddütlüdür, <n> olamayacak kadar iri <w>’ye benzer bir harf bulunuyor.
[171] Fedakâr (1994a: 152) bu sözcüğü aynı şekilde transliterasyonla verir fakat okuma yapmaz. VATEC’te ise bu kısım *töd-* olarak tahmin edilir. Burada töd- yerine *tuy-* okumanın mümkün

twyd// ,, kym ...

(6) [bur]-qanlar (e)zrua ...

q’nl’r ẓrw’ ...

(7) … [t(e)]*ŋ*riler tuy[dı][172] …

… //kryl’r twy/...

38. Mz 380 verso

Soğd II yazısı fakat biraz farklı dar bir yazı tipi var ve z’nin altında iki nokta var.

(1) .../ny/...[173]

(2) ... *ėş’id*-ser

... ’yş’yd s’r

(3) ... bolz’unı

.../y pwlẓ’wny

(4) ... min ạnta...

... myn ’nt’/...

(5) … ş(a)kilerinte[174]

… şkyl’rynt’

(6) ... kim tėp

.../m t’ kym typ

(7) ... [yav]lak[175] yolta ...

... ///l’q ywlt’ ...

39. Mz 395 recto

Soğd I veya Soğd II yazısı. Özellikle <l> harfinin kuyruğu çok ilginç, Uygur yazısına daha yakın.

(1) ….

---

olduğunu düşünüyoruz. Bu yazım *tuyd[ı]* biçiminde tamamlanabileceği gibi *tuyd[um]* şeklinde tamamlamak da mümkündür.

[172] Buradaki sözcüğü de beşinci satırdaki biçimden hareketle *tuy[dı]*, *tuy[dılar]* veya *tuy[dum]* şeklinde tamamlamak mümkündür. Fedakâr (1994a: 152)’de yalnızca transliterasyon yapılmıştır.

[173] Fedakâr (1994a: 152) *.../wny/...* okumaktadır.

[174] Fedakâr (1994a: 152) buradaki okunuşu yalnızca transliterasyonla vermektedir.

[175] Fedakâr (1994a: 152)’de okuma bulunmuyor, yalnızca /l’q biçiminde transliterasyon yapılmıştır. Sonraki *yol* sözcüğü ile birlikte düşünüldüğünde *[yav]lak* olarak tamamlanması mümkündür.

(2) -l*ar* g(a)nt(a)rvlar ul[atı] …

l’r kntrvl’r ’wl/… …

(3) -guluk yme *ka*[m(a)g] …

qwlwq̈ ym’ q’/… …

(4) kigürügli alku …

kykwrwkly ’’lq̈w Ⓟ …

(5) içgerigli , kam(a)*g*[176] …

’yçk’rykly „ q̈’mq Ⓟ …

(6) tǫrö-nüŋ kėrtü[sinçe][177] …

twrw nwnk kyrtw///// /y/…

(7) b(e)lgülüg otgura[k] …

blkwlwk ’wtqwr’/… …

(8) nomlaglı , kam(a)g[178] ç(a)hşap[ut][179] …

nwml’qly „ q̈’mq çqş’p// …

(9) -lügler t(e)rs tetrü nomlu[glar] …

lwkl’r trs t’trw nwmlw//// …

40. Mz 395 verso

Hem Soğd I hem de Soğd II yazısına ait özellikler bulunmaktadır.

vim(a)likirt[180] nomı üçünç yėti kırk p(a)ttr

vymlykyrt nwmy ’wyçwnç yyty q̈yrq̈ pttr

(1) yme neŋ k*a*taglanıp bili[p][181] …

[176] Fedakâr (1994b: 48) bu kelimesinin ünlüsünü farklı olarak *kam(u)g* şeklinde okumaktadır. Zieme (2000: 132) ise *kam(a)g* biçiminde okur. Bu durumda /u/’dan ziyade /a/ ünlüsünün yazımda gösterilmeme durumu daha yaygındır. Bu nedenle *kam(a)g* okuyuşuna katılıyoruz.

[177] Tamamlama Zieme (2000: 132)’ye aittir.

[178] Fedakâr (1994b: 49) bu kelimesinin ünlüsünün farklı olarak *kam(u)g* şeklinde okumaktadır. Zieme (2000: 132) ise *kam(a)g* okur. Yukarıdaki açıklamaya bkz.

[179] Fedakâr (1994b: 49) *ç(a)hşap(u)[t]*, Zieme (2000: 132) ise *ç(a)hşap[at]* şeklinde tamamlamaktadır.

[180] Fedakâr (1994b: 47) transliterasyon ve transkripsiyonda aynı şekilde okumaktadır. Fakat Zieme (2000: 132) *vim(a)lakirt* okumaktadır. Zieme’nin <l> harfinden sonraki harfi elif okuduğu anlaşılmaktadır. Fragman incelendiğinde Fedakâr’ın yaptığı gibi /i/ ile okunması daha uygun görünüyor.

[181] Fedakâr (1994b: 47) ve Zieme (2000: 132) bu sözcüğü *bili[g]* şeklinde tamamlarlar. Bu noktada önceki fiilin de aynı zarf-fiil ekini almış olması nedeniyle VATEC’teki *bili[p]* tamamlamasını daha uygun buluyoruz.

ym’ n’nk q̈’t’ql’nyp pyly/ …

(2) -n(ı)ŋ nom agılıkı tėt[ir] …

nnk nwm ’’qylyqy tyt/… …

(3) agıtmaz te[gşi]lm[ez][182] …

’’qytm’z t’///lm// …

(4) erdemig büt[ürdeçi] *t*ė[tir][183] …

’rd’myk pwyt////// ty/// …

(5) adardaçı oŋar*d*[açı] …[184]

’’d’rd’çy ’wnk’rd Ⓟ /// …

(6) , alku nom y(a)rl(a)g[185] …[186]

„ ’’lq̈wnwm yrlq Ⓟ …

(7) ulug y(a)rl(ı)kançu[çı köŋül] …

’wlwq yrlq̈’nçw// ////// …

(8) ş(i)mnuyeklerde*n*[187] …

şmnwy’kl’rd’n …

(9) …/çl/… …

41. Mz 396 (T III D 277) recto[188]

Soğd II Yazısı

(1) .../nw/... ... [189]

(2) ... … … toy’ın

[182] Fedakâr (1994b: 48) bu şekilde transliterasyon ve transkripsiyon yapmaktadır. Zieme (2000: 132) ise *t[eg]şilme[z]* şeklinde okumaktadır. Fragmanda bu sözcüğün olduğu yerde mürekkep dağıldığı için tahribat oluşmuştur, <k> ve <ş> harfleri net olarak okunamamaktadır.

[183] Fedakâr (1994b: 48) *büt[ürür]* şeklinde tamamlamaktadır, sonraki sözcüğü de okumaz. Zieme ise *büt[ürdeçi] tė[tir]* şeklinde tamamlar.

[184] Zieme (2000: 132) bu satırı *adardaçı oŋard[açı tėti]r* şeklinde tamamlamaktadır.

[185] Fedakâr (1994b: 48) ve Zieme (2000: 132) bu sözcüğün yazılmayan ek ünlüsünü /ı/ olarak düşünüp *y(a)rl(ı)g* biçiminde okumuşlardır. Burada geniş /a/ ünlüsünün bulunması da mümkündür. Metinde başka sözcüklerde geniş /a/ ünlülü biçimler tanıklandığı için bu şekilde okumayı tercih ettik.

[186] Zieme (2000: 132) bu fragmanı Mz 307 numaralı fragmanla birleştirerek okuduğu için bu satırı *y(a)rl(ı)g[-lartın utm]ış* şeklinde tamamlamaktadır.

[187] Fedakâr (1994b: 48) *ş(i)mnuyeklerde = şmnwy’kl’rd’* şeklinde okunmuştur, fakat sonda eliften sonra bir harf daha olduğu anlaşılıyor ve bu harfin yukarı uzanan kuyruğu söz sonunda <n> sesinin yazımına uymaktadır. Bu nedenle Zieme (2000: 132) yayımındaki gibi *yeklerde[n]* biçiminde tamamlamak daha uygundur.

[188] Bu fragman biri büyük diğeri küçük iki parçadan oluşmaktadır. Bu parçalar birbirini tamamladığı için birleştirilerek verilmiştir.

[189] Bu satır Fedakâr (1994a: 143)’te hiç okunmamaktadır.

.../n s/nk'/... .../'nk twy'yn

(3) ... ... kut'ıga[190] ,

.../'r qwt'yk' Ⓟ ,,

(4) [n(a)m]o buḍ , [na]m'o d(a)rm ,

///w pwt ,, //m'w drm ,,

(5) [n(a)m]'o s(a)ŋ (satır doldurucu) , şr'utė[191] (?) s(a)mut-[ri][192]

//'w snk-h ∴ , şr'wty sm'wt[193]

(6) ... [s]utar bit'ig b(a)şdaŋ[194] t(e)gzinç

... /wt'r pyt'yk pşd'nk tkẕynç

(7) ... çın tụkel bilge t(e)ŋri

.../wr çyn twk'l pylk' tnkry

(8) ... [t(e)ŋri]si burkan kut'ıga[195] kim

...////sy pwrq'n qwt'yk' kym

(9) ... *t*ụkel

.../wr'w twk'l

(10) ...k/d'y tr/...

(11) ...kam(a)g b(a)rça

... q'mq[196] prç'

---

[190] Fedakâr (1994a: 143) transliterasyonu aynı şekilde yapsa da transkripsiyonda kutıŋa okur. Burada /ŋ/ sesi için <nk> yerine <k> yazımı değil, fakat /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi söz konusudur. Bu nedenle *kutıga* biçimi tercih edilmiştir.

[191] Fedakâr (1994a: 143) *şr'wty* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmıştır. Buranın *şrutė* "duymuş kişi" (Wilkens, 2021a: 656) veya *şurudi* < Skt. *śruti* "dinleyerek yapılmış eğitim, eğitim" (Wilkens, 2021a: 658) okunabileceğini tahmin ediyoruz.

[192] Fedakâr (1994a: 143)'te okuma bulunmaz, yalnızca transliterasyon yer almaktadır.

[193] Fedakâr (1994a: 143) sözcüğü aynı şekilde transliterasyonla vermektedir ve okuma önerisinde bulunmaz. VATEC'te ise bu sözcüğün son harfi <r> olarak verilmektedir. Son harfin <t> olduğu açıktır, Fedakâr'ın okumasına katılıyoruz.

[194] Fedakâr (1994a: 143) bu sözcüğü *pşd'yk* = *b(a)şdıŋ* biçiminde okumaktadır. VATEC'te ise bu sözcük *pşd'ynk* = *b(a)ştıŋ* şeklinde biraz daha farklı bir transliterasyon ve transkripsiyonla verilmektedir. Son hecede fazla elif ve ye harfi değil, ekin ünlüsü olan elif ve sonrasında nun harfi bulunmaktadır. Ayrıca ekin başındaki sesin /t/ olduğu hâlde /d/ ile yazıldığını söyleyemeyiz. Bu eklerde /d/ ve /t/ seslerinin hangisinin geleceği Eski Uygurca metinlerde karışık bir durum arz eder. Bu nedenle transkripsiyonu VATEC'teki gibi <ṭ> işareti ile değil fragmanda gördüğümüz <d> harfi ile yapıyoruz. Wilkens (2021: 148) sözlüğünde de Soğd harfli metinlerde tanıklandığına işaret edilen bu sözcük *bašdaŋ* biçiminde madde başı olmuştur.

[195] Fedakâr (1994a: 143) transliterasyonu aynı şekilde yapsa da transkripsiyonda kutıŋa okur. Burada /ŋ/ sesi için <nk> yerine <k> yazımı değil, fakat /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi söz konusudur. Bu nedenle *kutıga* biçimi tercih edilmiştir.

(12) … [viya]kirit

… ////kyryt[197]

(13) ... ulatı

... ’wl’ty

(14) ... kut

.../m’ qwt

42. Mz 396 verso

Soğd II Yazısı

(1) .../l/...[198]

(2) şyl çnt/...../kwn /r/...

(3) burkan Ⓟ kutı u̯ç[’ün]

pwrq’n qwty ’wç/// ...

(4) k(a)m’ug bėş aj’un[takı] …

qm’wq p’ş Ⓟ ’’z̯’wn//// ...

(5) tınl’ıg-l[a]r’ıg as’ıg tu[su] ...

tynl’yq l/r’yq ’’s’yq tw// ...

(6) u̯ç’ün bo nom b(i)t’ig ...

’wç’wn pw nwm pt’yk ’nt/...

(7) m*a*itri burkan ul’uş ...

m’ytry pwrq’n ’wl’wş ...

(8) b(e)lgül’üg bolg’ınça ...

plkwl’wk pwlq’ynç’ tw/...

(9) artamazunı ...

’’rt’m’z̯wny ...

(10) b(a)rça burka[n] ...

---

[196] Fedakâr (1994a: 143) ve VATEC’te bu sözcük yalnızca transliterasyonla …/rsnw olarak verilmiştir. Burada *qam(a)g* okunuşu hem yazıma hem de bağlama uygundur.

[197] Fedakâr (1994a: 143)’te yalnızca transliterasyonla …/*kyryt* şeklinde okunmuştur. VATEC’te bu sözcük *[viya]kirit olarak* tahmin edilip tamamlanır. Bu kelimenin okunuşu şüphelidir. Baştaki <k> harfinin bir kısmı tahrip olduğu için bu harfin <p> okunması da mümkündür. Ayrıca <y> harfleri garip bir biçimdedir, kesin olarak <y> dememizi güçleştirmektedir.

[198] Bu satır Fedakâr (1994a: 143)’te hiç okunmamaktadır.

prç’ pwrq’/ ...

(11) -lar , anı ...

l’r „ ’’ny ...

(12) tọz’ün ...

twẕ’wn p/...

(13) inçe ...

’ynç’ ’/...

(14) -l’ık …[199]

l’yq ...

43. Mz 411 recto

Soğd II Yazısı fakat bir tane L harfi Soğd I tipinde ve ayrıca altı iki noktalı bir z var.

(1) .../dy prq’r ...

(2) … ụk’üş b*o*d’un*k*[a]

... /wk’wş pwd’wnq̣/

(3) ...-ar y(a)ratmakka

... Ⓟ ’r yr’tm’q̣q̣’

(4) ...-dılar kısagu

... Ⓟ dyl’r q̣ys’q̣w

(5) ... anta p(a)ryanlar

... Ⓟ ’nt’ pry’nl’r

(6) ...-UrdI-lAr tụzü

.../wrdy l’r twẕw

44. Mz 411 verso

Soğd II Yazısı

(1) ... siz’i*ŋ* ...

... syẕ’yn/ ...

(2) [a]*m*arı [tın]*l*ıg-la[r] ...

[199] Fedakâr (1994a: 143)’te yalnız transliterasyon verilmiştir.

/m’ry ///lyq l’/...

(3) -tılar , bar erti

tyl’r ,, b’r ’rty Ⓟ ...

(4) kök’üz ạlk’u bo

kọk’wz ’lq̣’wpw Ⓟ ...

(5) -lar , bo sukan[çıg]

l’r ,, pw swq’n Ⓟ ///...

(6) ul’ug y(a)rlıka[nçuçı] ...

’wl’wq yrlyq̣’/////...

45. Mz 418 recto

Soğd II Yazısı

(1) ... tınlıgların

... Ⓟ tynlyql’ryq

(2) ... -mek[200] ụç’ün ç(a)ntr(a)-

... Ⓟ m’k ’wç’wn çntr

(3) [prav][201] … ạr’ıg nom *öz*-[202]

//// … Ⓟ ’r’yq nwm /wyẓ

(4) ... … i[n]çe ọtü-

.../pr’ypw ’y/ç’ ’wt’w

(5) [nti] ... buyannaŋ[203] bular

/// ... pwy’nn’nk pwl’r

(6) ... kėter-’iŋ kim

.../’ kyt’r ’ynk kym

---

[200] Fedakâr (1994a: 153)’te yalnız transliterasyon verilmiştir, VATEC’te ise *-mak* okunur. Fakat burada ince <k> harfi mevcut olduğu için *-mek* okunmalıdır.

[201] Fedakâr (1994a: 153) üstteki sözcüğün devamı olarak bu şekilde tamamlamaktadır. Fragmanın arka yüzünde aynı sözcüğün açıkça yazılmış hâli bulunduğu için bu tamamlama uygundur.

[202] Fedakâr (1994a: 153)’te yalnız transliterasyon bulunmaktadır.

[203] Fedakâr (1994a: 153) *pwy’n’nk* biçiminde transliterasyon yapsa da okunuşunu “buya*n*naŋ” biçiminde verir. VATEC’te ise *pwy’n*$^{?}$*’nk = buyanaŋ* şeklinde okuma yapılmaktadır. Fragman incelendiğinde ilgi hâli ekinin *-aŋ* şeklinde okunmasını gerektirecek eksik bir harf görülmemektedir. Yine de *buyan* sözcüğü bittikten sonra gelen ekin başındaki <n> harfinin şekli biraz farklı bir görünümdedir.

(7) ... ölgende kurtul-

.../k ’wylk’nd’ q̣wrtwl

(8) ... [t(e)]*ŋ*rit(e)ŋrisiç(a)ntr(a)prav

...//krytnkrysyçntrp’v

(9) ... kraja s(a)ş’ıntı

.../k’ry kr’z̤’ sş’ynty

(10) ... *i*nçe y(a)rlıkadı eṭ’iz-

.../ynç’ yrlyq̣’dy ’d’yz̤

(11) ... ayayu ur’uŋ k(a)m’ug

... ’’y’yw ’wr’wnk q̣m’wq̣

(12) ... t(a)p’ug kıl’ıŋ

.../q tp’wq q̣yl’ynk

(13) ... min’iŋ kraja

.../qdyn myn’ynk kr’z’

46. Mz 418 verso

Soğd II Yazısı

(1) anta burkanka ...

’nt’ pwrq’nq̣’ ...

(2) ul’uşda ul’ugın[204] ... [ad-]

’wl’wşd’ ’wl’wqyn ... ///

(3) ranç-sız[205] bir (satır doldurucu)

r’nç syz pyr h

(4) u̯k’üş tı[n]l[ı]glarka ...

’wk’wş ty/l/ql’rq̣’ ...

(5) -dıŋız[206] t(e)ŋrim a̯mtı ...

[204] Fedakâr (1994a: 154) bu sözcüğü *’wl’wqy’* = *ulugıa* biçiminde okumaktadır. VATEC’teki *ulugın* okuyuşuna katılıyoruz.

[205] Fedakâr (1994a: 154) *r’nç//syz* şeklinde sadece transliterasyon yapmaktadır. VATEC’te de *ranç[…]sız* okuması yapılır. Burada <ç> harfinden sonra arada tahrip olmuş bir harf olmadığını düşünüyoruz. -sXz yokluk ekinin Eski Uygurcada sık sık ayrı yazımı söz konusudur. Burada da <ç> harfi sonda yer aldığı için yukarı doğru uzanan bir kuyruk ile sözcük bitirilmiş daha sonra *-sız* eki ayrıca yazılmıştır. Buradaki sözcüğü *[ad]ranç-sız* şeklinde tamamlamak mümkündür.

dynk’yẓ tnkrym ’mty ...

(6) sön[207] bodis(a)t(a)v erk’[inçe][208]

swyn pwdystv ’rk’/...

(7) kıl[tı]ŋ’ız kim kay[u] (?) ...

qyl//nk’yz kym q’y/...

(8) koŋülçe tụket’ü[r] ... … [t(e)ŋri]

kwnkwlç’ twk’t’w/ ... … /////

(9) t(e)ŋrisiburkan inç[e] ...

tnkrysypwrq’n ’ynç/...

(10) asankėda o̧ŋre ...

’’s’nkyd’ ’wnkr’...

(11) ul’ug ul’uş ert[iŋiz][209] …

’wl’wq ’wl’wş ’rt///// …

(12) atlıg b(e)gi erti ... … [ç(a)ntr(a)]

’’tlyq pky ’rty ’w/... … ////

(13) prav atlıg burka[n] ...

pr’v ’’tlyq pwrq’/...

47. Mz 426 (K 268) recto[210]

Soğd II Yazısı

(1) ... erti ...

.../r ’rty ...

(2) ...[ė]şidgeli[211] sin ...

---

[206] Fedakâr (1994a: 154) yalnız transliterasyon yapmaktadır.

[207] Fedakâr (1994a: 154) yalnız transliterasyon yapmıştır. VATEC’te *sön* (< *sö* “eski zaman” + *n* vasıta hâli eki) olarak okunur. Bu okuyuşa katılıyoruz.

[208] Fedakâr (1994a: 154) yalnızca transliterasyon yapmaktadır. VATEC’te ise *arka[...]* biçiminde okuma tahmininde bulunulur. Burada baştaki tek elif ve ön damaksıl <k> harfi bulunması nedeniyle *arka* okunması mümkün değildir. Bu sözcüğü ince sıradan *erk* olarak okumak daha uygundur.

[209] Fedakâr (1994a: 154) yalnız transliterasyon yapmaktadır. VATEC’te *art[...]* şeklinde okuma yapılmıştır. Burada *er-* fiili daha uygundur, ayrıca metnin genelinde görülen geçmiş zaman 2. çoğul şahıs çekimi nedeniyle büyük ihtimallle *ertiŋiz* biçimindedir.

[210] Bu fragman iki parçadan oluşmaktadır ve daha önceki yayımlarda bu parçalar ayrı ayrı okunmuştur. Bu parçaların birbirine uyduğunu tespit ettiğimiz için burada parçalar birleştirilerek transkribe edilecektir.

...//ş’ydk’ly syn ’/...

(3) … *o̧ŋ*re kėsre ...

... /wnkr’ kysr’ ’/...

(4) ... k(a)p’ilavas[tu] ...

.../yn kp’yl’v’s//...

(5) ... -k(ı)ya , inç’i*p* ...

.../qy’ „ ’ynç’yp ...

(6) ... [i]nçe ...

...//nç’ ...

48. Mz 426 verso[212]

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) ... bo yu̧z ...

... pw ywẓ pç/...

(2) .../lyq̣’yn ’rtm/...

(3) ... ul’uşda ...

.../p ’wl’wşd’ p/...

(4) … [t(a)]rşanku[213] (?) sukanç[ıg] ...

… /rş’nkw swq’nç// ...

(5) ... *t(e)ŋri* ...

.../dd/... tnkry ...

2. parça

(1) .../wl ’wq/...

(2) …-rıŋ …

---

[211] Fedakâr (1994a: 155) bu fragmanı iki ayrı parça hâlinde okur. Bu sözcüğün ilk parçası Fedakâr yayımında *.../ş’ydk’/...* biçiminde yalnızca transliterasyonla verilir. Burada sözcüğün ikinci kısmı da diğer parçada *.../ly* olarak yine sadece transliterasyonla verilmektedir.

[212] Bu fragmanın ön yüzünde iki parça birleştirilerek okuma yapabildik. Fakat arka yüzünde farklı parçalardaki harfleri tamamlayıp bir tahminde bulunmak mümkün olmadı. O nedenle fragmanın arka yüzünü birleştirmeden iki parçası ayrı ayrı okunmuştur.

[213] Fedakâr (1994a: 155) yalnızca transliterasyonla *.../rş’nkw* şeklinde okur. VATEC’te *[...]rşanku* diye bir okuma yapılır fakat bir açıklama bulunmaz. Bu şekilde *t(a)rşanku* sözcüğünü tahmin ediyoruz.

.../rynk sk'/...

49. Mz 433 recto (D. 217 K.)

Soğd II Yazısı

1. parça

(1) o̧ŋtü[n] …
'wnktw/…

(2) elg'int[e] …
'lk'ynt/ …

(3) o̧trü …
'wtrw kl/…

(4) bo çiçek[214] k(a)nta …
bw çyç'k q̣nt' p/…

(5) dėdi[215] çepi[216] (?) y(ė)rde …
dydy ç'py yrd' p/…

(6) y(a)na brahm(a)n …
yn' pr'qmn pyrm/…

(7) -*l*arı birle …
l'ry pyrl' 'wl/…

(8) …/y//d/…

2. parça

(1) … [tın]lıglarka
… ///lyql'rḳ'

[214] Metinlerde bu örnek dışında *çeçek* sözcüğünün ilk hecesindeki ünlü hep elif ile yazılmıştır. Buradaki biçimi Fedakâr (1994a: 155) kapalı /ė/ sesi ile okumuştur. Burada ilk hecede bir /e/ > /i/ ses değişimi olduğu düşünülebilir, bu nedenle /i/ ile transkripsiyon yaptık. Fakat *çyç'k* yazımı kapalı /ė/ ile okunmasına da imkân verir.

[215] Fedakâr (1994a: 155)'te bu kısım yalnızca transliterasyonla verilmektedir.

[216] Fedakâr (1994a: 155)'te bu kısım yalnızca transliterasyonla verilmiş, okuma yapılmamıştır. VATEC'te *çabı* şeklinde okuma yapılmasına rağmen sözcüğün anlamı ve tahlili yoktur. Sonraki *yėr* sözcüğü ile alakalı olarak burada bir sıfat söz konusu olabilir. *Tarama Sözlüğü*'nde çıkan "kirli, pis; pislik; bataklık" anlamlarındaki *çepel* sözcüğüyle ilişkili bir sözcük olabilir. Buna göre *çepel su* veya *çepel yer* gibi kullanımlar da mevcuttur. Bunun yanında *Derleme Sözlüğü*'nde de *çepel* sözcüğü "çamur, pislik, bulaşık, kir; toz, saman; çalı çırpı, çor çöp; engebeli arazi" (DS, II: 1141) anlamlarında tanıklanır.

(2) …/’[217]

50. Mz 433 verso

Soğda II Yazısı

1. parça

(1) … yėti
… yyty

(2) …/tpn’

(3) …-ka ėlti[218]
…/ɋ’ ’ylty

(4) … [ü]ze ornaşdı ol
…/yʒ̱’ ’wrn’şdy ’wl

(5) … ėtdiler (satır doldurucu)
…/k’yn ’ytdyl’r ’

(6) … [t(e)]*ŋ*ri t(e)ŋrisi burkan
… //krytnkrysypwrq’n

(7) … [k]uvrag yėti
… /wvr’q yyty

(8) …-lar yėti
…/l’r yyty

2. parça

(1) tok’uzunç …
twq’wʒ̱wnç …

(2) körtgür*me*[z] …
kwyrtkwyrm’/ …

51. U 5180 recto[219]

Çok parçalı olduğu için kesin olmamakla birlikte Soğd II yazısına benziyor.

[217] Bu satır Fedakâr (1994a: 156)’da hiç verilmemiştir.
[218] Fedakâr (1994a: 155)’te yalnız transliterasyon bulunur, okuma yapılmamıştır.
[219] Fragman üzerinde parçalar a’dan e’ye işaretlenmiştir. Bu fragmanda belirtilen harflere göre parçalar takip edilmiştir.

a

(1) .../nç

(2) .../’wl

b boş satır

c

(1) ...

(2) .../nq/...

d

(1) ...

(2) .../wq ’wyn/...

(3) .../’/...

e okunamıyor

52. U 5180 verso

Soğd II Yazısı

a

(1) .../lyz ...

(2) ... bėş ...

... pyş ...

b boş

c

(1) … t(a)kşu[t][220] …

.../ tq̈şw/ …

(2) ...

d

(1) ... *u*layu[221] ...

[220] Fedakâr (1996: 192) ve VATEC’te yalnızca transliterasyonla *.../tq̈sz* şeklinde verilmektedir. Üçüncü harfin <s> değil <ş> olduğu kesindir. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde <s> ve <ş> harfleri birbirinden ayırt edilmektedir.

... /wl’yw q/...

e boş

53. U 5182 recto

Soğd II Yazısı

(1) .../d/...

(2) .../ynçl/...

(3) .../y’ydy ...

(4) ... [sa]k’ınçl[ıg] ...
... /ą’ynçl/...

54. U 5182 verso

Soğd II Yazısı

(1) .../t/...

(2) .../ysy/...

(3) … bayaq*ı*[222] …
… p’y’qy …

(4) .../’ ’w/...

55. U 5183 recto

Soğd II Yazısı

(1) ... bir ...
.../ąy pyr ’/...

(2) ... ạn’ıg açu-
.../y ’n’yq ’’çw/...

(3) ... ...

56. U 5183 verso

Soğd II Yazısı

[221] Fedakâr (1996: 193) bu sözcüğü *ulug* = *wl’wq* okumaktadır. Son iki harf <wq> değil <yw> okunmalıdır.
[222] Fedakâr (1996: 192) burayı yalnızca transliterasyonla *p’ymq/...* okumaktadır.

(1) … bo …

.../yq pw tw/…

(2) ... [se]v'inçlig bo[ltı][223] …

.../v'ynçlyk pw//// ...

(3) ... ////n 'yq/...

57. U 5186 recto[224]

Soğd II Yazısı. Fakat bir tane L harfi Soğd I yazısına da yakın.

1. parça

(1) ki*m* ...

kym/...

(2) 'k/...

(3) 'y/...

(4) p/...

(5) t/...

2. parça

(1) … (satır doldurucu)

... h

(2) .../'qwq̣

(3) .../yrkyn

(4) .../ p'/w

3. parça

(1) ... bo

... pw

(2) .../q̣ynç

[223] Fedakâr (1996: 189) yalnızca *pw/...* şeklinde transliterasyon yapmaktadır, *boltı* biçiminde tamamlanabilir.

[224] Bu çalışmada 14 parçadan oluşan bu fragman için yazının yönü doğrultusunda sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru bir numaralandırma yapılmıştır. En üst sağ köşedeki parça birinci parça kabul edilmiştir. Fedakâr (1996) yayımında ise en sol üst köşedeki parçanın birinci parça olarak kabul edildiği ve numaralandırmada soldan sağa bir yön takip edildiği anlaşılmaktadır.

(3) .../d’yn

(4) ...[t(e)ŋrit(e)]*ŋri*si burkan

.../////krysy pwrq’n[225]

4. parça

(1) t(e)g’i*p* ...

tk’yp ...

(2) k(i)p’in[226] …

kp’yn ’…

(3) ıdu-[227]

’ydw/ ...

5. parça

(1) ...

(2) .../ɋn ...

6. parça

(1) ...

(2) ... y(a)rlıka/...

.../ yrlyɋ’/...

7. parça

(1) .../’wq

(2) .../

(3) .../t

(4) .../

8. parça

(1) .../kk’/...

[225] *burkan* sözcüğü satırın üstüne daha küçük harflerle yazılmış.

[226] Fedakâr (1996: 194) yayımında bu sözcük yalnızca transliterasyonla verilmiştir. Burada *kip* “görünüş, şekil” sözcüğünün vasıta ekli veya 3. şahıs iyelik eki ve akuzatif eki almış bir biçimi düşünülebilir. Bu okuma önerisi için Prof. Dr. Ferruh Ağca’ya teşekkür ederim. Aynı yazım bu fragmanın arka yüzünde de tanıklanmaktadır.

[227] Fedakâr (1996: 194) bu kısmı yalnızca transliterasyonla *’ydt/...* biçiminde vermektedir. Son harfi <t> yerine <w> okumak daha uygun görünüyor. Sözcük *ıd-* fiilinin ünlü zarf-fiil eki almış biçimidir.

(2) .../w’yq[228] ...

(3) .../wt ’/...

9.parça

(1) ... koŋ[ül] ...

.../ kwnk// ...

(2) ... bur[kan][229] ...

.../ pwr/ ...

10. parça

(1) .../ç ywl/...

(2) .../ ’/...

11. parça

(1) .../r...[230]

12. parça

(1) .../ysyn/ ...

(2) .../l ’/...

13. parça

(1) .../’rt/ ...[231]

(2) .../q’wy/...

(3) …

14. parça

(1) .../ykw ...

(2) .../’wr ...

58. U 5186 verso

Soğd II Yazısı

[228] Fedakâr (1996: 195) ilk harfi <ç> okumaktadır. Bu harfin <w> veya <y> olması daha muhtemeldir.
[229] Fedakâr (1996: 194) bu sözcüğü okumamış, yalnız transliterasyonla vermiştir.
[230] Bu parça Fedakâr (1996: 195) tarafından hiç okunmamış ve dipnotta “14. parçanın A yüzünde tek bir harf bile kalmamıştır” diye belirtmiştir. Bu parçanın ilk satırında bir <r> harfi seçilebilmekte, ikinci satırdan da harf izleri görülmekte fakat anlaşılamamaktadır.
[231] Fedakât (1996: 195) *’’t/...* okumaktadır.

1. parça

(1) ’/...

(2) inç*e* ...

’ynç’ ...

(3) sav ...

s’v ...

(4) kan (?) ...

q’n ...

2. parça

(1) ’rm/...

(2) kọk ...

kwk k/...

(3) rm’k ...

(4) kry p/...

3. parça

(1) .../pt

(2) ...

(3) .../w

(4) …

(5) …

4. parça

(1) lwq/...

(2) ’/...

(3) y/...

(4) ...

5. parça

(1) ...

(2) … k(e)ntd[e][232]…

…/y kntd/…

6. parça

(1) ... pw/...

(2) .../t q/...

7. parça

(1) .../wnk

(2) … k(i)p’in[233]

… kp’yn

(3) ... b(a)rdı

.../’ prdy

8. parça

(1) .../rw tyt/...

(2) .../yq ...

9. parça

(1) .../n ’/...

(2) .../’r’y/...

10. parça

(1) .../’dy/...

(2) .../ynqn/...[234]

(3) ... [inçi]p ym[e] ...[235]

… //////p ym/...

(4) .../k’wr/...

11. parça

[232] Fedakâr (1996: 194) bu kısmı yalnızca transliterasyonla okumaktadır.
[233] Fedakâr (1996: 194) yayımında bu sözcük yalnızca transliterasyonla verilmiştir. Aynı yazım bu fragmanın ön yüzünde de bulunur. Bkz. dipnot 226.
[234] Fedakâr (1996: 195) *.../rnqn/...* şeklinde ilk harfi farklı okumaktadır.
[235] Fedakâr (1996: 195) yayımında yalnız transliterasyon bulunmaktadır. Okuma ve tamamlama yapılmamıştır.

(1) … az’u[236] …

… ’’ẕ’w t/...

(2) .../’wq̣y ...

12. parça

(1) .../w/...

(2) .../k ’/...

13. parça

(1) .../k’yn ’/...

(2) .../r t/...

14. parça

(1) .../k ...

59. U 5187 recto

Soğd II Yazısı

a/

(1) ... δβrtyštʾkk vid[vag][237] p(a)nç 100[238] 80 p(a)tr

... dvrtyşt’kk wyd/// pnç 100 80 ptr

(2) ... k*u*rtgardum ...

.../d’ q̣wrtq’rdwm ’y/...

(3) ... ul’uş s(a)m’utridak[ı] ...

.../ç ’wl’wş sm’wtryd’q̣/...

b/

[236] Fedakâr (1994a: 195) yayımında yalnızca transliterasyon bulunur, okuma tahmini yoktur.

[237] Fedakâr bu kelimenin sadece son iki harfini okumuştur: .../*kk wyd*/... (1996: 191). Önceki harfler de çok açık bir şekilde seçilebilmektedir. Başlıkta yer alması nedeniyle bir eser adı olduğu anlaşılan bu sözcük Soğdca So 20212 numaralı fragmanda da aynı şekilde tanıklanır: *δβ(y/r)t(’)yštʾkk wyδβʾγ*. Soğdca *wyδβʾγ* sözcüğü “yorum, tefsir” anlamındadır, δβrtyštʾkk şeklindeki eserin ise Sanskrit orijinali bilinmediği için hangi eser olduğu açık değildir (Reck, 2016: 13). Eski Türkçe fragmandaki bu eser adının doğru okunuşu ve Soğdca bir fragmanda da aynı ismin yer aldığı konusunda beni bilgilendiren sayın Dieter Maue ve Peter Zieme’ye teşekkür ederim.

[238] Fedakâr (1996: 191) bu kısmı *baçag 80 p(a)tr = p’č’q 80 ptr* şeklinde okumaktadır. Sims-Williams (2015: 585), burada Fedakar’ın belirttiği gibi Brahmi değil, Soğdca sayıların bulunduğunu ifade eder. Ayrıca Fedakâr’da okunan *baçag* okuyuşunu *p(a)nç 100* şeklinde düzeltmektedir. Sayı birliğinin sonundaki kaligrafik kuyruk başka sayı birliklerinin sonunda da aynı şekilde süsleme için görülebilmektedir (Sims-Williams: 2015, 589).

(1) .../’ t/... ...

(2) .../lar ol ... ...

.../l’r ’wl ’rk/...

(3) …[şravas]t k(e)ntde[239] y(a)z’ıdak*ı*[240] …

...//////tkntd’ yẕ’yd’ḳ/... ...

(4) ... kork’upu[241] burka*n* ...

.../wl ḳwrḳ’wpw pwrq’n ...

(5) ... *t*(e)*ŋ*ri t(e)ŋrisi burkan ...

.../d/ tnkrytnkrysypwrq’n ...

(6) .../ynt’[242] qwrt/... ...

c/

(1) alkumaz ...

’lḳwm’z y/... ...

(2) yol tụketmek ... ...

ywl twk’tm’k ’ws/... ...

(3) ul’ug *bur*kanlar ...

’wl’wq pwrq’nl’r ...

(4) [a]r’ıg k*ı*l[’]ınç[243] ...

/r’yq ḳyl/ynç ...

d /

(1) .../yny kw/...

(2) .../k’wḳ ...

(3) .../w swm/...

---

[239] Fedakâr (1996: 190)’da *.../tkntd’* şeklinde yalnızca transliterasyon yapılmaktadır.

[240] Fedakâr (1996: 190)’da *yẕ’yd’y/...* şeklinde sadece transliterasyon vermiştir. Burada son okunan harfin <y> değil, altında bir nokta ile beraber <q> harfi olduğu görülmektedir. Bu şekilde *yaz’ızak[ı]* olarak tamamlanması mümkündür.

[241] Fedakâr (1996: 190) transliterasyonu aynı şekilde yapar fakat transkripsiyonda *korku (?) bo (?)* biçiminde tereddütle okumaktadır. VATEC’te ise son <w> harfi <p> olarak kabul edilmiş ve *qwrq’wpp = korkup=p* biçiminde okunmuştur. Son harfin <w> olduğu açıktır. Bunu *korkupu* biçiminde okumak daha uygun olacaktır.

[242] Fedakâr (1996: 190) bu kısmı *.../ynq’* biçiminde okumaktadır. Fragmanda sondan bir önceki harfin <q> değil, <t> olduğu açıkça görülmektedir.

[243] Fedakâr (1996: 191)’de: QYL/... *kıl[ınç]* şeklindedir. Fakat kelimenin tamamı okunabilmektedir.

(4) .../t’n’ç/...[244]

(5) ... kọŋül , ...

.../w kwnkwl , ...

(6) ... tınlıg*l*ard[a][245] ...

... tynlyqr’rd/...

(7) … ,, kurug[246] …

.../n ,, ọwrwq ...

(8) …-rAnmAz

.../r’nm’ẓ ...

(9) ...[tın]lıglar’ı*n* ...

...///lyql’r’yn /...

(10) .../nq kwyr/...

(11) .../nọ yw/...

e/

(1) …-l’ug[247] …

.../l’wq/... ...

(2) ...-da ėr’in*m*ek kọŋ[ü]*l* ...

.../d’ ’yr’ynm’k kwnk/l...

(3) ... [alk]’ınçsız ụk’üş ...

... ////’ynçsyz ’wk’wş ...

60. U 5187 verso

Soğd II Yazısı

a/

[244] Fedakâr (1996: 190)’da *.../t’wnç/...* şeklinde okumaktadır. Üçüncü harf <w> değil, <n> okunmalıdır. Dördüncü harf ise elif olabilir.

[245] Sözcükteki ikinci <l> harfinin üst kısmı tahrip olmuş durumdadır. Satırın altında ise tahribat olmadığı hâlde <l>’nin kuyruğuna dair bir iz görülememektedir. Bu durumda <l>’nin kuyruğunun burada yazılmadığı ve <l> yerine <r> yazıldığı anlaşılmaktadır.

[246] Fedakâr yayımında bu sözcük okunmamış, yalnızca transliterasyonla ilk iki harf okunmuştur: *qw/...* (1996: 190).

[247] Fedakâr (1996: 192) yayımında bu satır hiç okunmamış, doğrudan ikinci satırdan itibaren okuma yapılmıştır. VATEC’te trasnliterasyonla *.../l’w/...* harfleri okunmuştur. <w> harfinden sonra başka bir harfin bir kısmı görülebilmektedir, bunun <q> olması mümkündür.

(1) ... [t(e)]ŋrim inçipu[248] *kö*r’üŋ’üz[249]

...//nkrym ’ynçypw /…/k/yr’wnk’wz

(2) ...[tın]lıglarda[250] ụk’ü[ş] ... ...

...///lyql’rd’ ’wk’w/... ....

(3) ... [ü]k’üş yme koŋül’*ü*ŋ ...

.../k’wş ym’ kwnkwl’wnk ...

b/

(1) .../’wn ...

(2) ... t(e)ŋri ...

... tnkry ...

(3) .../wns’r/...

(4) ... ụç’*ü*[n] ...

... ’wç’// ...

(5) ... b(e)lgül[üg] ...

.../wq plkwl/// ...

(6) .../ynk k/nk ’wl/...

(7) ... ... , bo ...

.../dyn’yr ,, pw s/...

(8) ... burkanla[r] ...

... pwrq’nl’/ ...

(9) … [tınl]ıglarıg[251] …

… ////yql’ryq ...

(10) ... [t(e)ŋr]i t(e)ŋrisi ş[akimun] ...

... ///ytnkrysyş////// ...

---

[248] Fedakâr (1996: 191) bu sözcüğün sonundaki <w> ünlüsünü okumamış ve sözcüğü *’ynçyp = inçip* şeklinde vermiştir

[249] Fedakâr (1996: 191) *.../q’w/...* şeklinde yalnızca üç harfi okumaktadır. Başta satırın altından uzanan kuyruk öncesinde tahrip olmuş <k> veya <b> harflerinden birine ait olmalıdır. Satırın başındaki *tengrim inçipu* ifadeleri dikkate alınarak sözcük *körüngüz* biçiminde okunmuştur ancak *bolunguz* şeklinde okunmaya da müsaittir.

[250] Fedakâr (1996: 191) yalnızca transliterasyon yapmıştır.

[251] Fedakâr (1996: 190) bu kısmı yalnızca transliterasyon yapmıştır. Okuma ve tamamlama bulunmamaktadır. Ayrıca burada elif harfinin nun harfine benzer tuhaf bir görünüşü dikkat çekiyor.

(11) .../ ’s/[252]...

c/

(1) .../kryr[253]

(2) .../k’wq̣’wnk

(3) ... [ö]grenür[254] u̧ç’ün , bėş

... /kr’nwr ’wç’wn ,, pyş

(4) .../yş ///ç...

(5) .../syn[255] .../rq̣’[256]

d/

(1) .../lwq ...

(2) ... [o]*t*uz a̧rt’uk[ı] ...

... /twz ’rt’wq̣/ ...

(3) … t(ä)ŋrlikdin[257] …

... tnkrlkdyn ’yr/...

(4) ... [t(e)ŋrit(e)ŋri]*si bu*rkan’ıg[258] o̧gdi nom ...

.../////////sypwrq’n’yq ’wkdy nwm ...

(5) ... kutka t(e)ginti , yme ...

... q̣wtq̣’ tkynty ,, ym’ /...

(6) ...[t(e)ŋri] t(e)ŋrisi bur[kan] ...

---

[252] Fedakâr (1996: 190)’da *.../’/s/...* biçiminde bir transliterasyon yapılmıştır. Bu okuyuşa göre elif ve <s> harfleri arasında tespit edilemeyen bir harfin daha olduğu düşünülmüş olmalıdır. Fakat burada elif harfinden hemen sonra <s> harfinin geldiğini düşünüyoruz, arada bir harf daha yoktur. Aradaki ufak çıkıntı bir harf olamayacak büyüklüktedir.

[253] Fedakâr (1996: 191)’de *.../k/yr* şeklinde transliterasyon yapılmıştır. Burada okunmayan ikinci harfin <r> olması mümkündür.

[254] Fedakâr (1996: 191) bu kısmı yalnızca transliterasyonla vermektedir. Burada *[ö]grenür* biçiminin olduğunu tahmin ediyoruz.

[255] Fedakâr (1996: 191) burada <ynç> harflerini okumaktadır. Fragmana bakıldığında <ç> harfini çıkarmak güç görünüyor.

[256] Fedakâr (1996: 191) burada yalnız son ik harfi *.../q’* şeklinde vermektedir. <q> harfinden önce bir <r> harfi de seçilebilmektedir.

[257] Fedakâr (1996: 191) aynı şekilde transliterasyon yapmış fakat transkribe etmemiştir. VATEC’te bu sözcük *t(ä)ŋr(i)likdin* biçiminde okunur. Çalışmamızda bu sözcükte /r/’den sonraki /i/ sesinin defektif yazımı olarak ele alınmadı. Burada bir orta hece düşmesi olduğunu düşündüğümüz için transkripsiyonda /i/ sesi gösterilmemiştir.

[258] Fedakâr (1996: 191)’de bu sözcük okunmamıştır. Transliterasyonu ise şu şekildedir: *.../k/rq’n’/q*. Fedakâr’ın ilk okuduğu <k> harfinin yalnızca kuyruğu görülmektedir, bu nedenle bu harfin <p> olması mümkündür.

...////tnkrysypwr/// ...

e/

(1) ... *b*olur*d*[a] ...[259]

.../ pwlwrd//...

(2) ... *bu*rkan[260] şas(ı)nı[261] anant ...

.../ pwrq'n ş'sny ''n'nt/...

(3) ... [anta]da kėn anant ...

... ////d' kyn ''n'nt t/...

61. U 5188 recto / M 5188 ?

Soğd II Yazısı

(1) /yn'ynk ...

(2) er'ür, ol kat'u*n*...

'r'wr ,, 'wl q̣'t'wn...

(3) [m(a)h]*a*maya kat'un

//'m'y' q̣'t'wn 'wl/...

(4) ėçi*ma*[262] m(a)ha[may]a ...

'yçym' mq'///' 'm/...

(5) ul'ug er'ür , ik'in[ti]...

'wl'wq 'r'wr ,, 'yk'yn//...

(6) bokün va[su]m(a)ytri[263] ...

bwkwyn v'//mytry ...

(7) er'ür, ...

'r'wr ,, '/.../d/...

---

[259] Fedakâr (1996: 192)'de bu satır atlanmış, hiç okunmamıştır. VATEC'te ise *p[ʔ]wlwr* = *bolur* okunmuştur. VATEC'teki okumaya kısmen katılıyoruz. Burada <r> harfi mevcut olmakla birlikte buradaki biçimi söz sonundaki <r> harfinden farklıdır, söz içi <r> yazımına uygundur. Ayrıca bu harften sonra sözcüğün bitmediği ve başka harflerle devam ettiği yanında yükselen ve muhtemelen <d> harfine ait olan çizgiden anlaşılmaktadır.

[260] Fedakâr'da yalnızca transliterasyon ile son iki harf okunmuştur: .../'n (1996: 192).

[261] Fedakâr (1996: 192)'de yalnızca transliterasyonla *.../sny* şeklinde okuma yapılmıştır. Burada *şazin* "öğreti" sözcüğünün *şasın* biçimi bulunmaktadır.

[262] Fedakâr (1996: 187) burayı *eçima* şeklinde son sesini /a/ olarak okur. VATEC'te bu *eçime* şeklinde düzeltilmiştir. Buradaki seslenme edatının /e/ okunması gerekir.

[263] Fedakâr (1996: 187) *va[su]mitri*, VATEC *va[su]m(a)ytri* olarak okumaktadır. VATEC'teki okuyuşa katılıyoruz.

62. U 5188 verso / M 5188 (?)

Soğd II Yazısı

(1) ...//ynt’

(2) ...[sa]kınçlıg bo*l*tı

...//q̣’ynçlyq pwlty

(3) ... u̯d̯’ürti[264] ...

.../wyş’yn ’wt’wrty ’/...

(4) ... ... a̯dr’ıl(ı)g

…/’wş//d’[265] ’dr’ylq

(5) ... t(e)rk’in to̯r*t* sınar

.../k trk’yn twrt synk’r

(6) … t(e)g’i[ng]ey …

.../ky tk’y/.../’y[266] //lty

(7) ... s(e)v’üg*lüg*[267]

.../dn/... sv’wklwk

63. U 5189 recto / T III M 5, 507 (?)

Soğd II Yazısı

(1) ... [y(a)]*r*lıkamı[ş]*ı* ko̯n’i

... /rlyq̣’my/y kwn’y

(2) ...-glı-lAr[268] b(a)rmış bėş

.../qly l’r prmyş pyş

(3) ... ... erti-ler (ler)[269]

.../şmyş ’rty l’r l’r

---

[264] Fedakâr (1996: 187) bir soru işareti ile beraber *ötürti (?)* şeklinde transkripsiyon yapmaktadır. Burada <d> yerine <t> yazımı söz konusudur, kelime *üd̯ürdi* okunmalıdır.

[265] Fedakâr (1996: 187) buradaki harfleri *.../’wşm//d’* şeklinde okumaktadır. <ş> harfinden sonraki <m> harfi fragmanın bugünkü durumunda seçilemiyor.

[266] Fedakâr (1996: 187) burada tk’y/.../’w şeklinde yalnızca transliterasyon yapmaktadır. Sondaki <w> harfinin <y> okunması da mümkündür. Bu şekilde sözcük *t(e)g’i[ng]ey* şeklinde tamamlanabilir. Bu fiilin Eski Uygurcada *tk-* şeklinde ünlüsü yazılmadan imlası da buradaki yazıma uygundur.

[267] Fedakâr (1996: 187) bu sözcüğü /k/ sesi ile *sevüklüg* biçiminde okumaktadır.

[268] Fedakâr (1996: 188) burayı yalnızca transliterasyonla okumaktadır.

[269] Fragmanda fazladan tekrar yazılan bu çokluk eki bir daire içine alınmıştır. Muhtemelen bu kısmın silineceğini, çıkarılması gerektiğini göstermek için böyle bir yönteme başvuruldu.

(4) ... miŋ burkanlarka

... mynk pwrq’nl’rq’

(5) ... tözi koḳi [kü]çlüg

... twyẕy kwky //çlwk

64. U 5189 verso

Soğd II Yazısı

(1) ’w/... ...

(2) ul’u[g] (?)...

’wl’w/ /ẕrqṣky q/...

(3) b(e)d’iz burkan ...

pd’yẕ pwrq’n ’lt/...

(4) yuz miŋ tṃen kot[i] ...

ywẕ mynk twm’n kwt/...

(5) kurt’*ul*mak-ında[270]…

qwrt’wlm’q ’ynd’[271] ...

(6) burk[an] [n]irvanka ...

pwrq// /yrv’nq’ ...

65. U 5190 recto

Soğd II Yazısı

a (küçük parça)

(1) .../k/...

(2) ... anta[g][272] ...

... ’nt’/ ...

(3) ... -Urdı bur[kan] ...

... /wrdy pwr///...

[270] Kelimede *l*’nin kuyruğuna dair bir iz yok, kuyruk unutulmuş veya tahribattan dolayı görünmüyor olabilir.

[271] Fedakâr (1996: 188) burayı yalnızca transliterasyonla *’wnd/...* biçiminde okumaktadır. İkinci harfin <w> yerine <y> olduğunu ve öncesindeki *kurtulmak* sözcüğü ile birleşebileceğini düşünüyoruz. Ayrıca <d> harfinden sonra bir harf daha olduğu görülmektedir.

[272] Fedakâr (1996: 195) *’nt’/...* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmıştır. Elif harfinden sonra bir harf daha olduğu, sözcüğün bitmediği anlaşılıyor, anta[g] biçiminde tamamlanabilir.

(4) ... ok’ı*d*[ı][273] ...

.../ ’wq̣’yd/...

b (büyük parça)

(1) sv/...

(2) ėnti ...

’ynty ’w/...

(3) py/ /wy/...

(4) wr/ /w/...

(5) e[rk]lig ...

’//lyk ...

(6) .../ kl/...[274]

(7) .../.../lw/...

66. U 5190 verso

Soğd II Yazısı

a (küçük parça)

(1) .../d’wn pwq/...

(2) … yıd[275] çeç[ek][276] …

.../q yyd ç’ç// …

(3) -geli bard[ı][277] …

.../k’ly prd/...

b (büyük parça)

[273] Fedakâr (1996: 195) burada *’wq̣’y/...* şeklinde yalnızca transliterasyon yapmıştır. VATEC’te aynı trasnliterasyon yapılır ve *ugay* biçiminde okunur. Bu kısımda <y> harfinden sonra başka bir harfin başlangıcına dair izler bulunur. <y>’den sonra yukarı sola doğru yükselen bir çizgi görülüyor, bu <d> harfine ait olmalıdır. Bu nedenle *ugay* değil, *okıdı* biçiminde tamamlamak daha uygun olacaktır.

[274] Fedakâr (1996: 196) burada yalnızca <l> harfini okumaktadır. <l>’den önce bir de <k> harfi seçilebilmektedir.

[275] Fedakâr (1996: 195) bu sözcüğü yalnızca transliterasyonla okumuştur.

[276] Fedakâr (1996: 195) bu sözcüğün harflerini hiç okumamıştır. Söz başında ve söz ortasında <ç> harfine ait izler görülmektedir.

[277] Fedakâr (1996: 195) aynı harfleri okumuş, yalnızca transliterasyon yapmıştır. VATEC’te de yalnız transliterasyon bulunur fakat burada <d> harfinden sonra soru işareti ile beraber bir <l> harfini tahmin etmektedirler. Fragmanda <d> harfi kısmen korunmuş, <l> harfine dair ise herhangi bir iz bulunmamaktadır. Bu nedenle *bar-* fiili ile okumak mümkündür.

(1) ... an*l*ar[278] (satır doldurucu)

... ’nl’r h

(2) .../yn ///s/ /r

(3) .../s’/...

(4) ... ạ*m*’u*l*

... ’m’wl

(5) .../w/...

67. U 5191 recto[279]

Soğd I Yazısı fakat *l*’nin kuyruğu biraz farklı III’e yakın ayrıca z açısından da III’e benziyor.

(1) ... -l*ar* t(e)ŋrim ... nom

.../tlwr[280] l’r tnkrym .../myş nwm

(2) ... ėşidmiş tınl(ı)g-lar nom kapıgı

.../ ’yşydmyş tynlq l’r nwm q̈’pyqy

(3) .... t(e)ŋrim , nom töz-lü[g]

.../wr l’r tnkrym ,, nwm twyz lw/

68. U 5194 recto

Soğd II Yazısı

(1) ’wşq’ ,, qlt/...

(2) üd’inte[281] …

’wyd’ynt’/...

(3) .../r’wn ...

69. U 5194 verso

Soğd II Yazısı

---

[278] Fedakâr *olar* = ’WL’R şeklinde okumaktadır (1996: 196). Ayrıca satırın altındaki tahribattan dolayı *l* harfinin alt kısmı görünmüyor.

[279] Bu fragmanın arka sayfası boş, yazılı değil.

[280] Fedakâr (1996: 188) yalnızca <lwr> harflerini okumaktadır. Fragmanda <l>’den önce bir <t> harfi de belirgindir.

[281] Fedakâr (1996: 189) burada sadece transliterasyonla <’wyd’r> harflerini okumaktadır. Fedakâr’ın <r> olarak okuduğu harf <y> harfidir. Ayrıca sonrasında gelen gelen üç harf de <nt’> olarak seçilebilmektedir. Bu durumda sözcük *üd’inte* olur.

(1) ... *ü*ḍki[282] tọz'ün

...'wytky twz'wn

(2) ... erti anı

... 'rty ''ny

(3) … *ü*d'[ün][283] …

… /wyd'//...

70. U 5197 recto

Soğd II Yazısı

(1) … siz …

… syz …

(2) … [ü]*k*[ü]*ş* tınl[ıglar] ...

… ///k/ş[284] tynl/////[285] ...

(3) anı ụç'ün t(e)ŋr[i] ...

''ny 'wç'wn tnkr/ ...

(4) b(a)rm'ış sans[ız] ...

prm'yş s'ns/// ...

(5) erteŋü …

'rt'nkw[286] …

(6) .../t qwl'/...

71. U 5197 verso

Soğd II Yazısı

(1) ... 'w/...[287] ...

---

[282] Fedakâr (1996: 189) bu kısmı *.../tky* biçiminde yalnızca transliterasyonla vermektedir. <t> harfinden önceki harfler mürekkebin dağılması nedeniyle berlirsiz olsa da burada üç harf olduğu anlaşılmaktadır. Burada <'wy> yazımıyla bir /ö/ sesi düşünülebilir.

[283] Fedakâr (1996: 189) bu kısımda yalnızca *.../yd'/...* biçiminde trasnliterasyon yapmaktadır. <y> harfinden önce bir <w> harfi seçilebilmektedir.

[284] Fedakâr (1996: 188) burada *tınlıg* sözcüğünden önce bir <ş> harfi okumaktadır. Bu harf bugün için tam olarak görülememekte. Fakat burada bir <ş> harfi varsa daha öncesinde satırın altında görülen sola doğru uzanan kuyruk da <k> harfine ait olabilir. Sonraki *tınlıg* sözcüğüyle birlikte burada bir *üküş* kelimesinin varlığını tahmin etmek mümkündür.

[285] Fedakâr (1996: 188) burayı *tınl[ıg]* şeklinde tamamlamaktadır. Önceki sözcüğün üküş olduğu düşünülürse burası *tınlı[ıg]* yerine *tınl[ıglar]* biçiminde tamamlanabilir.

[286] <r> harfinin altında bir kuyruk işareti yazıldığı görülmektedir. Fragmanda yanlış yazılan bu biçimin bir daire içine alınarak yanlış yazıldığı ve çıkarılması gerektiği gösterilmektedir.

(2) .../q yrl/q̣/...

(3) ... ṣ(i)mnug ėgd'ür-[288]

.../lwr şmnwq 'kd'wr

(4) ... t(e)g'ir , tok'uz

... tk'yr ,, twq̣'wẓ

(5) ... edgü-e[289]

... 'dkw '

(6) ... *ụ*ç'ün ...

.../wç'wn ...

72. U 8003 (T.I.α uig. 003) recto

Soğd I Yazısı

(1) ... kördüm biltim[290] [uk]tum[291] ... ,

... kwyrdwm pyltym ///twm ,, '/...

(2) ... , ba[r][292] igde körü ... ig ...

.../r ,, p'/ 'ykd' kwyrw .../wq̈ 'yk ky/...

(3) ... neçök kėt-erür tėser , ...

... n'çwk kyt 'rwr tys'r ,, t/...

(4) ... on baya*g*ut tört içge*k* ...

... 'wn p'y'qwt twyrt 'yçk'k ...

(5) ... tüket ol *o*k[293] ...

---

[287] Fedakâr bu harflere ek olarak ayrıca bir <y> harfi okumaktadır: *.../'wy/...* (1996: 189). Tahribattan dolayı bu harf bugün için seçilememektedir.

[288] Fedakâr (1996: 189) bu sözcüğü *egdür-* biçiminde açık /e/ sesiyle okumaktadır. VATEC'te de bu şekilde okunmuş fakat kelimenin anlamına ve yapısına dair bir açıklama verilmemiştir. Bunun "beslemek" anlamındaki *ėgid-* fiilinin geniş zaman çekim eki almış biçimi olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle kapalu /ė/ sesiyle transkribe edilmesi gerekir.

[289] Fedakâr (1996: 189) buradaki son seslenme edatını /a/ sesiyle transkribe etmektedir.

[290] Fedakâr (1994a: 156) burada ikinci harfi <w> olarak düşünmüş ve sözcüğü *pwltym = bultım* şeklinde okumuştur. Bu harf <w>'den çok <y>'ye benzemektedir. Ayrıca Eski Uygurcaa *kör- bil-* fiilleri sık sık eşdizimli olarak bulunur. Bu açıdan da sözcüğü *biltim* okumak daha uygun düşmektedir.

[291] Fedakâr (1994a: 156) bu kısımda sadece transliterasyon yapmaktadır. Önceki sözcüklerle uyumlu olarak burada *uk-* fiili tahmin edilebilir.

[292] Fedakâr (1994a: 156) burada yalnızca transliterasyon yapmaktadır. Burada sonraki *ig* sözcüğü ile birlikte *bar ig* "hastalıklı" ifadesi yer almaktadır. Eski Uygurcada bar biçiminin sıfat yapan +lXg eki işlevinde kullanıldığı bu tarz yapılar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ferruh Ağca, *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, Ankara: TKAE Yayınları, 2010, s. 201-202.

.../ç’// twyk’t ’wl //q̈ ...

(6) ... kılmış ...

... q̈ylmyş ...

(7) .../ş’m’q̈’q

73. U 8003 (T.I.α uig. 003) verso

Soğd I Yazısı

(1) .../y/...[294]

(2) ... /rwk’ ,, tw/...

(3) ... tėgme ... ...

... tykm’ tw//n’ ...

(4) ... tėtir, tėser teg ...

.../q̈ tytyr ,, tys’r t’k ’/...

(5) ... özi ornags(ı)z tėtir , ...

... wyẓy ’wrn’qsẓ tytyr ,, p/...

(6) ... , ötrü anta ad(ı)n ig toga ...

.../r ,, ’wytrw ’nt’ ’’dn ’yk twq’ ...

(7) ... kalır inçe sakınç ...

... q̈’lyr ’ynç’ s’q̈ynç ...

[293] Fedakâr (1994a: 156)’da bu kısmı yalnızca transliterasyonla /wq̈/… şeklinde vermektedir. Fedakâr’ın okuduğu <w> harfinin olduğu yer bugün tahrip olmuş durumdadır.

[294] Fedakâr (1994a: 156) bu satırı hiç okumamış, fragmanı doğrudan bir alt satırdan itibaren başlatmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLERİN DİL ÖZELLİKLERİ

5.1. Ortografik Özellikler

5.1.1. Fazla (Hipertrofik) Elif Yazımı

Eski Uygurca metinlerin bir kısmında özellikle söz içi /l/ ve /y/ seslerinin yanında herhangi bir fonetik değeri olmayan fazladan bir *elif* (’) harfi bulunur. Soğd harfli metinlerde ise diğer Uygurca metinlerden farklı olarak fazla *elif* harfi söz içi, söz sonu ve yalnız /l/ ve /y/ harfleri öncesinde de değil, hemen her yerde bulunur. Bu fazla *elif* harfi aslında Soğd imlasının bir yansıması olarak görülür. Soğdcada *elif* harfi hariç diğer vokalleri gösteren *vav* ve *ye* harfleri aynı zamanda konsonantları temsil etmektedir. Sims-Williams (2017b: 266) bu harflerin vokal olarak kullanıldığı durumlarda öncesinde yer alan bir elif harfiyle birlikte bu vokallik fonksiyonunun belirtilmiş olabileceğini düşünür. Söz içinde /a/ veya /e/ okunabilecek olduğu hâlde, herhangi bir ses değeri olmayan bu imlâ, ağırlığı Maniheist olmak üzere Eski Uygurcanın klasik öncesi metinlerinde gözlenir (Ağca, 2021: 81). Eski Uygurca metinleri dil özelliklerine göre tarihlendiren Ferruh Ağca (2021: 85) diğer dil özellikleriyle birlikte değerlendirildiğinde bütün erken tarihli metinlerde fazla *elif* yazımının bulunmadığını; fakat bu yazımın yoğun bir şekilde tanıklandığı metinlerin erken tarihli olduğunu belirtir. Buna göre, söz konusu yazım henüz Soğd yazısının tesirinden kurtulamamış metinlerin bir imla özelliği olduğu için bu metinler erken tarihli metinlerdir ve Soğd yazı geleneğinin etkisinin devam ettiği bu metinler 8-9. yüzyıllarda yazılmış olmalıdır.

Metinlerdeki bu imla özelliği, kimi araştırmacılar tarafından, Sanskrit sözcüklerin Soğdcaya kopyalanırken aldığı biçimle açıklanmıştır. Jens Peter Laut (1986: 91), Eski Türkçe “n-diyalekti” metinlerinin diliyle aynı özellikleri paylaştığını tespit ettiği klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde ayırt edici imlâ özelliklerinden biri olarak fazla elif yazımı üzerinde durur. Bu durum özellikle Hintçe kökenli yabancı kelime kopyalarında görülür; çünkü Sanskrit sözcüklerin Soğdcaya alınma biçimlerinde bir iç vokalden önce fazla elif yazımıyla karşılaşılır: Skr. *maheśvara* ~ Sğd. *mx’yšβr*; Skr. *sumeru* ~ Sğd. *sm’yr* gibi. Laut, aynı zamanda Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin bu imla özelliği açısından özel durumuna da temas etmiştir:

> "Sanskrit kökenli alıntı kelimelerdeki "hipertrofik bir elif", Eski Türkçe Budist metinlerde çok nadir görülen bir durumdur. MaitrSängim'deki ve daha geç tarihli metinlerin münferit örneklerinin yanı sıra, Uygurca metin külliyatında her hâlükarda özel bir konuma sahip olan Soğd alfabesiyle yazılmış Eski Türkçe fragmanlarda tasdik edilmiştir. Burada sadece birkaç örnek bilinmesine rağmen, MaitrSängim, hem Türkçe kökenli sözcüklerde hem de Sanskrit kökenli alıntılarda "hipertrofik elif" içeren nispeten çok sayıda örnekle karakterize edilir." (Laut, 1986: 103).

Burada incelenen Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin hemen tamamında fazla elif yazımı tanıklanmıştır. Fazla elifin tespit edilmediği birkaç fragman oldukça az satırdan oluşan parçalı fragmanlardır. Bu metinlerde fazla elif yazımı, Türkçeye Soğdca aracılığı ile kopyalanan Sanskrit kelimeler dışında Türkçe kökenli sözcüklerde de oldukça sık gözlenir. Bu yazım hem sözcük tabanlarında hem de eklerde yaygın bir şekilde tanıklanmaktadır.

<u>Yabancı Kelime Kopyalarında Fazla Elif Yazımı:</u>

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde fazla elif yazımının görüldüğü yabancı kökenli sözcükler şunlardır:

aj'un (III 193r16, Mz 396v2/3) ~ *ajun* (III 195r4, Mz 309r11, Mz 309v4) < Sğd. *ʾʾzwn ~ ʾzwʾn(h) ~ ʾʾẓʾwn ~ ʾʾjwn ~ ʾjwn*

ạv'uç (Mz 38r8) < Sğd. *ʾʾβyc* < Skt. *avīci*

ç(a)nb'udvip (III 193r14, Mz 310v8) < Sğd. *cympwδʾy*, *cnpwδβyp* < Skt. *jambudvīpa*

ç'intamani (Mz 146 r2/5) < Sğd. *cyntʾʾmny ~ cyntʾmny ~ cntʾmny* < Skt. *cintāmaṇi*

k(a)p'ilavastu (Mz 426r1/3) < Sğd. *kpʾyrβst*, *kpʾyrβsth*, *kpʾlβst* < Skt. *kapilavastu*

kaş'ipu (Mz 379r1/5) < Toh. A/B *kāśyap* / Sğd. *kʾšʾyp* < Skt. *kāśyapa*

koşnab'i (Mz 310r3) < Skt. *kauśāmbī*

(a)rş'ilar (III 193r8) < Sğd. *rzʾy* < Skt. *ṛṣi*

s(a)m'utri (U 5187r-a3) < Sğd. *smʾwtr-* < Skt. *samudra*

şl'ok (III 193r9, III 193r15, Mz 38v8) < Sğd. *šlʾwk* < Skt. *śloka*

t(a)m'u (Mz 38r8) < Sğd. *tm-* (krş. akuzatif *tmw*)

t(a)yş'ın (III 193v12-13) < Çin. *da sheng*; ayrıca bkz. Sğd. *tyšyng* (Gharib, 2004: 295)

Fazla elif yazımının görüldüğü yabancı kelime kopyaları çoğunlukla Sanskrit kökenlidir. Bunun yanında fazla elif *aj'un, t(a)m'u* gibi Soğdca kökenli kelime kopyalarında da mevcuttur. Buradaki metinlerde *ajun* sözcüğünün hem fazla elifle hem de normal yazımı tanıklanmaktadır. Özlem Ayazlı (2020: 7) <z> harfinin noktasına göre veya <ş> ile yazılması açısından, bu sözcüğün diğer Uygur metinlerinde de çok çeşitli imlalarla (*''šwn, ''ş̱wnt', ''ẕ̱wn, ''zwn, ''šẇn, ''ẓwn*) yazıldığını gösterir. Soğd harfli metinlerde ise *ajun* sözcüğüne ait tüm tanıklar altında tek nokta olan <ẓ> harfi ile yazılmıştır. Bu metinlerde ilgili sözcüğün yazımı klasik dönem Uygurca metinlerindeki gibi <z> harfine göre değil, elif harfinin durumuna göre çeşitlilik gösterir. Söz içinde fazla bir elif harfinin olup olmamasına göre metinlerde farklı biçimleri bulunmaktadır: *aj'un* (*''ẓ'wn*), *ajun* (*''ẓwn*).

Türkçe Kelime Tabanlarında Fazla Elif Yazımı:

İncelenen Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde Türkçe kökenli sözcük tabanlarında tanıklanan fazla elif yazımı örneklerinin listesi aşağıdadır. Bu listeye fazla elifli yazılmış bir sözcüğün varsa fazla elif olmadan yazılı biçimleri de eklenerek yanında gösterilmiştir.

ạdr'ıl(ı)g (U 5188v4)

ạlk'ınçsız (Mz 38r4, U 5187r-e3)

ạlk'ış (Mz 310v11)

ạlk'ubo (?) (Mz 411v4)

ạm'ul (Mz 379r1/6, U 5190v-b4)

ạn'ıg (U 5183r2)

ạr'ıg (Mz 396v2/4, Mz 418r3, U 5187r-c4)

ạr'ıt- = *'r'yt* (Mz 310r13)

ạrt'ukı (U 5187v-d2)

as'ıg (Mz 396v2/4)

at'aŋ(ı)znı (Mz 225r10)

b(a)r'ım (Mz 130v1/6)

b(e)d'iz (U 5189v3)

bod'unka (Mz 411r2)

bus'uşlug (Mz 130r2/3)

ed'iz- (Mz 418r10)

egd'ür- (U 5197v3)

egr'i (Mz 183v3, III 193r17)

ėl'ig (III 193r8, III 193v17)

ėş'id- (Mz 380v2, III 193r9)

ey'in (Mz 307r5)

ik'ile (Mz 310v2)

ik'inti (Mz 365r2/7, U 5188r5)

inç'ip (Mz 310v4, Mz 426r1/4) ~ *inçip* (III 193v16, III 195r7)

ir'ig (Mz 170r4, Mz 170r5)

k(a)m'ug (III 193v4, III 193v14, Mz 380r2, Mz 396v1/4, Mz 418r11) ~ *kamug* (Mz 225v6) ~ *kam(a)g* (Mz 307r1)

kat'un (U 5188r2, U 5188r3)

kög'üz (Mz 365r2/1, Mz 411v4)

kön'i (U 5189r1)

kurt'ulmak (U 5189v5)

m'in (Mz 130r3/3)

ok'ıdı (U 5190r-a4)

or'un-ka (Mz 38r5)

ör'üg (Mz 130v2/3) ~ *örüg* (Mz 307v7)

öt'ün- (Mz 38v10) ~ *ọtün-* (III 195v3)

öt'ürti (U 5188v3)

sak'ın- (III 193r3, III 193v11)

sak'ınçlıg (U 5182r4, U 5188v2)

s(a)ş'ıntı (Mz 418r9)

s(e)k'iz (Mz 365v1/1)

t(ė)g'itke (Mz 38v10)

tėm'in (Mz 379r1/4)

t(e)rk'in (U 5188v5)

t(e)rtr'ü (III 193v17)

tok'uz (Mz 433v2/1, U 5197v4)

toy'ın (Mz 396r1/2)

töz'ün (Mz 396v1/12, U 5194v1)

ul'ug (Mz 38r6-7, Mz 130v3/4, Mz 146r1/2, Mz 334r1/2, Mz 411v6, Mz 418v11, U 5180v-d/1, U 5187r-c3, U 5188r5) ~ *ulug* (Mz 225r7, Mz 307r6, Mz 309r6, Mz 309r10, Mz 309v3)

*ul'ugı**a*** (Mz 418v2)

ul'uş (III 193r13, III 195v3, III 193v8, III 193v12, Mz 225r2, Mz 334r1/6, Mz 334r1/10, Mz 396v2/6, Mz 418v2, Mz 418v11, Mz 426v1/3, U 5187r-a3)

üç'ün (Mz 130r1/1, Mz 130v2/1, Mz 334v1/3, Mz 365v2/2, Mz 365v2/5, Mz 396v1/6, Mz 418r2, U 5187v-c3, U 5197r3, U 5197v6)

üd'ün (Mz 130r4/5, III 193v12, Mz 379v1/4) ~ *üdün* (III 195v2, Mz 309v6)

üg'üz (Mz 38v5)

ük'üş (Mz 38v8, Mz 334v1/7, Mz 411r2, Mz 418v4, U 5187r-e3, U 5187v-a2, U 5187v-a3)

y(a)g'ıda (Mz 130v3/2)

y(a)l(a)ŋ'ok (III 193v13, III 193r14)

yarl'ıg (Mz 334v1/4)

y(a)z'ıdakı (U 5187r-b3)

y(e)g(i)rm'i (Mz 310r11, Mz 310v9)

yit'inç = yyt'ynç (Mz 130r1/3)

yüg'ürdi (III 193r13)

Bu listede görüldüğü üzere Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde fazla elif yazımı oldukça yaygındır. Ayrıca Soğdca aracılı yabancı kelime kopyalarında başlayan bu imlâ Türkçe sözcüklere de sirayet etmiştir. Diğer erken tarihli Eski Uygurca metinlerde fazla elif daha ziyade /l/, /y/ ve /ı, i/ sesleri yanında tanıklanmaktadır. Yukarıdaki listede ise Soğd harfli metinlerde hemen her fonolojik koşulda, farklı ünsüzlerin komşuluğunda da bu yazımın mevcut olduğu görülmektedir. Bunlar içinde bazı sözcüklerin hem fazla elifli hem fazla elif olmadan yazımları tanıklanmaktadır: *inç'ip ~ inçip, k(a)m'ug ~ kamug ~ kam(a)g, ör'üg ~ örüg, öt'ün- ~ ọtün-, ul'ug ~ ulug, üd'ün ~ üdün* gibi. Ayrıca metinlerde çok sık geçen fakat bütün biçimleri istisnasız fazla elifle yazılmış olan sözcükler de bulunmaktadır: *ul'uş, üç'ün, ük'üş*. Burada en ilginç örneklerden biri *ata* sözcüğünün ikinci hecesinde iki elifle yazım bulunmasıdır: *at'aŋ(ı)znı = ''t''nkzny* (Mz 225r10). Bu çift elifle yazım /a/ sesinin söz başı dışında söz içinde de çift elifle gösterimi veya fazla elif yazımı olarak ele alınabilir.

Eklerde Fazla Elif Yazımı:

Metinlerimizde eklerde tanıklanan fazla elif yazımı örneklerinin listesi şu şekildedir:

atl'ıg (Mz 310r4)

az'u = ''z̤'w (U 5186v11/1)

b(a)rm'ış (Mz 38v4, U 5197r4) ~ *b(a)rmış = prmyş* (U 5189r2)

b(e)lgül'üg (Mz 396v1/8) ~ *b(e)lgülüg* (Mz 365r1/4)

bil'ig (Mz 193r16, Mz 310r13)

bit'ig (Mz 396r2/5, Mz 396v2/5)

biz'iŋ (Mz 130v1/9)

[bol]-g'ınça (Mz 396v2/7)

bolz'unı (Mz 380v3) ~ *t(a)vranzunı* (Mz 365v2/3)

boşgut'ug (Mz 309r3)

eg'ilmiş (Mz 38v6)

elg'int[e] (Mz 433r1/2)

emgen'üp (III 193v14)

ėr'inmek (III 193v9, U 5187r-e2)

ert'iŋü (Mz 130r2/5, Mz 225r6)

er'ür (Mz 365r2/3, U 5188r2, U 5188r5, U 5188r7) ~ *erür* (Mz 157v2)

kan'ıg (Mz 38v7)

kıl'ınç (Mz 146v1/3, Mz 309v4, U 5187r-c4)

kıl'ıŋ (Mz 418r12)

kız'ıg (Mz 130r3/2)

kėter-'iŋ (Mz 418r6)

kip'in (U 5186r4/2, U 5186v5/2, U 5186v7/2)

kork'up (U 5187r-b4)

köŋül'üŋ (U 5187v-a3)

kut'ıŋa (Mz 334v1/8)

kut'ıga (Mz 396r1/7, Mz 396r2/2)

küç'in (Mz 130v2/2)

küç'inte (Mz 365r1/3)

mėn'iŋ (Mz 418r13)

mün'inte (III 193v16)

nom'ıntakı (Mz 334r1/8)

oglan'ın (III 195r7)

on'unç (Mz 365v1/5, Mz 365v2/5)

s(a)v'ın (Mz 130v4/3)

sen'iŋ (Mz 309r10)

s(e)v'inçlig (III 193r10, U 5183v2)

s(e)v'ük (III 193r11, III 193v10, III 193v15, U 5188v7)

siz'iŋ (Mz 170r3, Mz 411v1)

şl'ok'un (Mz 38v8)

t(a)p'ıntı (Mz 183r3)

t(a)p'ug (Mz 418r12)

t(a)şd'ın (Mz 334r1/9)

t(e)g'inti (Mz 334v1/5) ~ *t(e)ginti* (U 5187v-d5)

t(e)g'ip (U 5186r4/1)

t(e)g'ir (U 5197v4)

t[ėg]itler'ig (Mz 38v4)

tınl'ıg (Mz 396v1/5) ~ *tınl(ı)g* (Mz 307v8, U 5191r2)

[tın]lıglar'ın (U 5187r-d9)

[tokuz-] -'unç (Mz 365v1/2-3)

tüket'ü[r] (Mz 418v8)

tüzger'inçs(i)z (Mz 309r9)

ur'uŋ (Mz 418r11)

üd'inte (U 5194r2)

yon'ın (Mz 147r2)

yüz'inte (III 193v5)

.../wq'wlwq (III 193v3)

Eklerde tanıklanan fazladan elif harfi, hem çekim hem yapım eklerinde ve ayrıca hem isim hem de fiil köklerinden sonra yaygın bir şekilde yer almaktadır. Bu yazım özellikle /ı/, /i/ seslerini barındıran eklerde dikkat çekmektedir. Soğdca aracılı veya Soğdca kökenli yabancı kelime kopyalarıyla başlayan Soğd imlâsı tesirinin daha sonra Türkçe kökenli sözcük tabanlarına ve hatta eklere kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.

Fazla elif yazımı Soğd, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış Eski Uygurca metinlerde tanıklanırken, Brahmi, Tibet ve Süryani harfli metinlerde böyle bir imlâ bulunmaz. Soğd, Mani ve Uygur alfabelerinin üçü de Soğd kökenli yani Uygurların Soğdlardan alıp uyarladıkları yazı sistemleridir. Ayrıca Uygur yazı sistemi Mani yazısı ve Soğd yazısından geliştirilmiştir. Bundan dolayı erken tarihli Maniheist ve Budist Uygur metinleri, henüz Soğd yazım geleneğinin tesirinin devam ettiği metinlerdir. Diğer bir açıdan, Soğd yazımının izlerinin görüldüğü metinler erken tarihlidir, çıkarımını yapmak mümkündür (Ağca, 2021: 82). Uygur yazı dilinin standartlaşmasıyla imlada bir sadeleşmeye gidilmiş ve farklı yazım şekilleri de ortadan kalmıştır. Klasik dönem metinlerinde artık bir sözcüğün hem fazla elifle hem de fazla elif olmadan yazımı söz konusu değildir. Bu bilgiler ve tanıklanan örnekler ışığında, incelenen Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin oldukça eskicil ve oturmamış bir imla özelliği sergiledikleri ortadadır.

5.1.2. Ünlülerin Eksik (Defektif) Yazımı:

Soğdcada iyi bilinen bir imla özelliği olan kısa ünlülerin yazılmaması durumu, Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde özellikle de yabancı kökenli kelimelerin kısa ünlülerinde (daha çok /a/ ve /i/) de dikkat çeken bir özelliktir. Bu metinlerde ünlülerin yazılmaması ayrıca Türkçe kökenli sözcüklerde de oldukça yaygındır ve bu Soğdca imla geleneğinin benimsenmesi olarak kabul edilebilir (Fedakâr, 1991: 94-95).

<u>Yabancı Kelime Kopyalarında Ünlülerin Defektif Gösterimi:</u>

Soğdcaya kopyalanan Hintçe sözcüklerin adaptasyonunda en sık görülen özelliklerden biri; kısa ünlülerin (özellikle /a/ ve /i/) eksik yazımı, diğer bir deyişle bu ünlülerin yazımda hiç gösterilmemesidir. Ayrıca bu durum yalnız kısa ünlülerle sınırlı değildir, Sanskrit uzun ünlülerin de Soğdca biçimlerde yazılmadığı durumlar bulunur: Skr. *jātismara* ~ Sğd. *c'δysmr*; Skr. *saṃghārāma* ~ Sğd. *snkr'm* gibi (Laut, 1986: 90). Röhrborn da (1981: 339) Eski Türkçede Toharca ile açıklanamayacak ve çok erken bir zamanda Soğdca aracılığı ile kopyalanmış olan Eski Hintçe sözcüklerin, ünlülerin eksik yazımından dolayı tanınmasının nispeten kolay olduğunu belirtir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde eksik ünlü yazımıyla tanıklanan yabancı kökenli kelimeler şunlardır:

binb(i)sar (Mz 130r3/8) < Sğd. *pymsʾr* < Skt. *bimbasāra ~ bimbisāra*

brahm(a)n (Mz 433r1/6) < Sğd. *prʾmn* < Skt. *brāhmaṇa*

bodis(a)t(a)v (III 195v2, Mz 307r1, Mz 310v12, Mz 418v6) < Sğd. *pwδystβ ~ pwδʾystβ* < Skt. *bodhisattva*

burs(a)ŋ (Mz 379v1/5, Mz 379v1/6) < Sogd. *pwrsnk-* < Skt. *buddhasaṅgha*

ç(a)hşap(a)t (Mz 334v1/2, Mz 395r8) < Man.-Sğd. *cxšʾpṯ, cxšʾpδ(δ)* < Skt. *śikṣāpada*

ç(a)nbʾu[dvip] (Mz 310v8) < Sğd. *cnpwδβyp* < Skr. *jambudvīpa*

ç(a)ntr(a)prav (Mz 418r8) << Skt. *candraprabha*

çėt(a)v(a)n (Mz 183r4) < TochA/B *jetavaṃ* < Skt. *jetavana*

d(a)rm (Mz 396r1/3) < Sğd. *δrm(h)* < Skt. *dharma*

d(a)rm(a)ç(a)kkr (Mz 38 v10) < Sğd. *δrm ckkr*, *δrmʾyk ckkr* < Skt. *dharma-cakra*

g(a)nt(a)rvlar (Mz 395r2) < Sğd. *kntʾrβ-* < Skt. *gandharva*

k(a)lpda (Mz 310r12, Mz 365r1/2) < Sğd. *klp ~ krp ~ krph ~ kδph* < Skt. *kalpa*

k(a)pʾilavas[tu] (Mz 426r1/3) < Sğd. *kpʾyrβst*, *kpʾyrβsth* < Skt. *kapilavastu*

k(a)raža (Mz 418r9) < Sğd. *krʾzʾkh* < Skt. *kāṣāya*

k(e)nt- (Mz 130r4/6, III 193r14, U 5187r-b3) < Sğd. *knδ(h)*

m(a)ha[may]a (U 5188r4) < Sğd. *mxʾʾmʾyh* < Skt. *mahāmāyā*

moç(a)k- (III 193r12, Mz 334r1/7) < Sğd. *mwck ~ mwckh*

p(a)ryanlar (Mz 411r5) << Skt. *paryāṇa*

p(a)tr (U 5187r-a1, Mz 395v) < Sğd. *pttr ~ ptr* < Skt. *pattra*

puşk(a)r[asari] (Mz 130r3/5) << Skt. *puṣkarasārin*

s(a)mantib(a)ttr (III 195v2) < Sğd. < Skt. *samantabhadra*

s(a)mʾutridak[ı] (U 5187r-a3) < Sğd. *smʾwtr-*, *smwtr* < Skt. *samudra*

s(a)ŋ (Mz 396r2/4) < Sğd. *snk* < Skt. *saṅgha*

s(e)ŋrem (Mz 183r4) < Sğd. *snkrʾm-* < Skt. *saṅghārāma*

sumag(a)ti (Mz 130r3/6) << Skt. *sumāgadhā*

ş(i)mnug (U 5197v3) < Sğd. *šmnw*

t(a)mʾu (Mz 38r8) < Sğd. *tm-* (krş. akuzatif *tmw*)

up(u)di (III 195v1, III 195v8, Mz 225r8) < Sğd. *wpδʾy ~ ʾwpδy* < Orta Hint. *uppala* (Pāli *uppala*); Skt. *utpala*

vim(a)likirt (Mz 157r, So 10340r, Mz 395v) < Sgd. *βymyrkr'yt* < Skt. *vimalakīrti*

Yabancı kelime kopyalarında eksik yazım 20 sözcükte ilk hecede, 10 sözcükte ikinci hecede, 6 sözcükte üçüncü hecede ve 2 sözcükte dördüncü hecede görülmektedir. Çok heceli olduğu hâlde hiçbir ünlüsü yazılmayan kelimeler ise şunlardır*:* *d(a)rm(a)ç(a)kkr* ve *g(a)nt(a)rv*. Bu örneklerde çoğunlukla /a/ ve /i/ ünlülerinin defektif yazımı söz konusudur. Yalnız Soğdca aracılı Sanskrit bir kopya olan *up(u)di* sözcüğünde /u/ sesinin defektif yazımı görülür. Esasında bu sözcükte ortada bir /u/ sesinin varlığı da kesin değildir. Sanskrit orjinalinde (*utpala*) ve Soğdca biçimlerinde (*wpδ'y* ~ *'wpδy*) ikinci hecede bir /u/ ünlüsünün varlığına dair bir işaret yoktur. Bunun dışında /u/ sesinin, *ç(a)hşap(a)t* sözcüğünün son hecesinde olma ihtimali vardır. Bu sözcüğün *ç(a)hşap(u)t* biçiminde okunması da mümkündür. Sözcüğün son ünlüsüsün yuvarlak olduğu *çahşaput* biçimi, hem Eski Uygurca metinlerde (UW; Wilkens, 2023: 109) hem de Soğdcada *škš'pwt* şeklinde (Gharib, 2004: 131, 373; Wendtland, 2018: 142) mevcuttur. Jens Peter Laut (1986: 97-98) Maitrisimit'in Sengim nüshasında *ç(a)hşaput* şeklinin de yaygın bir biçimde tanıklandığına işaret eder ve bu nedenle metindeki defektif yazılmış biçimleri de <u> ile *ç(a)hşap(u)t* şeklinde transkribe ettiğini belirtir. Buna göre son hece, kendisinden önceki dudak ünsüzünden dolayı /u/ ile seslendirilir ve aynı durum *k(a)rmaput* kelimesinde de bulunabilir.

Türkçe Kökenli Kelime Tabanlarında Ünlülerin Defektif Gösterimi:

İncelenen metinlerde Türkçe sözcük tabanlarında tanıklanan ünlülerin eksik yazımı ise şu şekildedir:

b(a)rça (Mz 396r1/10, Mz 396v1/10)

*b(a)*r- (Mz 130v1/3, U 5186v7/3, Mz 38v4, U 5189r2, U 5197r4)

b(e)d'iz (U 5189v3)

b(e)gi (Mz 418v12) ~ *beg* (Mz 225v2) ~ *bege* (Mz 309r10)

b(e)lgülüg (Mz 365r1/4, Mz 395r7, Mz 396v1/8, U 5187v-b5,)

b(e)lgüs[inç]e (Mz 307v6)

b(i)t'ig (Mz 396v2/5)

ėlg(ü)rti (Mz 225v6)

k(a)çan (Mz 334v1/1)

k(a)ltı (Mz 38r11, Mz 130v3/4, Mz 334v1/5, Mz 379v1/6)

kam(a)g (Mz 307r1, Mz 395r5, Mz 395r8)

k(a)m'ug (III 193v4, III 193v14, Mz 380r2, Mz 396v1/4, Mz 418r11) ~ *kamug* (Mz 225v6)

k(a)nta (Mz 433r1/4)

k(ė)lti (III 193r14)

k(e)ntü (III 193r13, M 225v9)

k(e)rek (Mz 334v1/10)

k(e)rgek (Mz 307v8)

k(e)rişi (Mz 365r2/6)

m(e)ŋ[...] (Mz 334v1/3)

m(e)ŋni (Mz 310r5)

s(a)ş'ıntı (Mz 418r9)

s(a)v'ın (Mz 130v4/3) ~ *sav* (U 5186v1/3)

s(e)k'iz[inç] (Mz 365v1/1)

s(e)v'inçlig (III 193r10)

s(e)v'ük- (III 193r11, III 193v10, III 193v15, U 5188v7)

t(a)p- (Mz 38v3, Mz 183r3, Mz 418r12)

t(a)şd'ın (Mz 334r1/9)

t(a)vran- (III 193v15, Mz 365v2/3)

t(e)g (M z310r10)

t(e)gin- (Mz 334v1/5, U 5187v-d5)

t(e)g'ip = tk'yp (U 5186r4/1)

t(e)g'ir = tk'yr (U 5197v4)

t(e)gzinç (Mz 396r1/5)

t(e)ŋri (Mz 38r9, Mz 225r1, Mz 310v7, Mz 326v5/1, Mz 365r2/7, Mz 396r1/6, Mz 418r8, Mz 418v9, Mz 426v2/5, Mz 433v1/6, U 5187r-b5, U 5187v-b2, U 5187v-b10, U 5187v-d6, U 5197r3)

t(e)ŋrim (Mz 170r3, Mz 418v5, U 5191r1, U 5191r3)

t(e)rk'in (U 5188v5)

t(e)rs = trs (Mz 395r9)

t(e)rtr'ü (III 193v17)

y(a)g'ıda (Mz 130v3/2)

y(a)lŋ'ok (III 193r14, III 193v13)

y(a)lvak (Mz 146r1/2)

y(a)na (Mz 433r1/6)

y(a)ragay (Mz 147r4)

y(a)ratmakka (Mz 411r3)

y(a)rlag (Mz 170r3, Mz 170r5)

y(a)rlıka- (M 411v6, Mz 418r10, U 5186r6/2)

y(a)ruk (Mz 38r6)

y(a)t'ur (III 193v5)

y(a)vlak (Mz 365v1/3)

y(a)z'ıdakı (U 5187r-b3)

y(e)g(i)rm'i (Mz 310r11, Mz 310v9)

y(ė)rde (Mz 310v6, Mz 433r1/5)

Fedakâr, ATSS metinlerinde eksik ünlü yazımı ile tanıklanan 52 sözcükten 25'inin /r/ veya /l/ seslerinden önce yazıldığını belirtmektedir. Buna göre eksiltili yazım, belki de /r/ ve /l/ seslerinin ünlülere benzer bir niteliğe sahip olmasından kaynaklanabilir. Uygurca ortografiyi ihlal ettiği için imlada ünlülerin gösterilmemesi zamanla terk edilmiştir; fakat bu yazım bazı sözcüklerde bilhassa /r/ ve /l/ sesleri öncesinde kısmen korunmuştur (Fedakâr 1991: 95). Fedakâr'ın bahsettiği /r/ ve /l/ sesleri öncesinde ünlülerin yazılmaması durumu, yabancı kelime kopyalarından ziyade asıl olarak Türkçe kökenli sözcüklere has bir durumdur. Bu /r/ ve /l/ sesleri haricinde /g/ sesi komşuluğundaki eksik yazım da dikkat çekicidir. Yazımda gösterilmeyen ünlüler çok büyük oranda /a/ ve /e/ sesleridir.

Türkçe sözcük tabanlarındaki defektif yazım, yabancı kelime kopyalarındakinden farklı olarak çok büyük oranla ilk hecede gerçekleşmektedir. Yabancı kökenli sözcüklerde ağırlıkla ilk hecede defektif yazım bulunur. Bu yazım ilk heceden sonra azalmasına rağmen yine de Türkçe kökenli sözcüklere göre daha dengeli bir dağılım söz konusudur. Türkçe sözcük köklerinde yalnızca *kam(a)g*, *ėlg(ü)rti* ve *y(e)g(i)rm'i* örneklerinde ikinci hecede defektif yazım tanıklanmaktadır. Bunlardan *kamag* sözcüğünün hem metinlerimizde hem de diğer Eski Uygurca metinlerde çok çeşitli yazımlarıyla karşılaşılır: *kam(a)g, k(a)m'ug, kamug*. İncelenen metinlerde *kamag* sözcüğünün sıklıkla ilk ünlüsü yazılmamış durumdadır, üç yerde ise ilk ünlüsü yazılmış fakat ikinci ünlüsü yazılmamıştır.

Eklerde Ünlülerin Defektif Gösterimi:

Ünlülerin defektif yazımına yabancı kökenli ve Türkçe kökenli sözcükler dışında ayrıca eklerde de rastlanır. Metinlerdeki bu eksik yazımlı örneklerin karşısına, aynı ekte varsa birer tane eksik yazılmadığı tanık da gösterilmiştir:

ad(ı)n (U 8003v6)

ạdr'ıl(ı)g (U 5188v4) ~ *[sa]kınçlıg = //ạ'ynçlyq* (U 5188v2)

ạn(a)ŋ (Mz 310v12) ~ *anaŋ* (Mz 157r3)

at'aŋ(ı)znı = ''t''nkzny (Mz 225r10)

buyan(ı)g (Mz 38v11) ~ *kan'ıg* (Mz 38v7), *burkan'ıg* (U 5187v-d4)

ornags(ı)z (U 8003v5) ~ *[alk]'ınçsız* (U 5187r-e3)

ornaşt(ı)m(ı)z (Mz 309v2)

tınl(ı)g- (Mz 307v8, U 5191r2) ~ *tınl'ıg* (Mz 396v1/5) ~ *tınlıg* (Mz 130r1/2)

tüzger'inçs(i)z (Mz 309r9) ~ *m(e)nsiz-ig* (Mz 307v7)

y(a)rl(ı)glar(ı)g (Mz 307v9) ~ *y(a)rlag* (Mz 170r3)

İncelenen metinlerde kelime köklerine göre daha az sıklıkta da olsa eklerdeki ünlülerin yazımda gösterilmediği örneklerle karşılaşılır. Bu eksik yazımın tanıklanabildiği ekler daha ziyade isimden sıfat yapan +lXg ve +sXz ekleri ve +(X)g akuzatif ekidir. Bu eklerin aynı zamanda ünlüsünün yazıldığı sözcükler de metinlerde tanıklanır. Eklerin yazımında gösterilmeyen ünlüler yine yabancı ve Türkçe sözcük tabanlarında olduğu gibi büyük oranda /a/ ve /ı/ sesleridir.

Runik harfli metinlerde de söz konusu eklerin ünlüleri çoğu kez yazılmamıştır. Klasik öncesi Maniheist ve Budist metinlerde ise ek ünlülerin yazılmadığı durumlar, genellikle düz ve kalın sıradan ünlüler (/a/ ve /ı/) içeren tabanlardan sonra gelen eklerde gerçekleşmiştir: örn. *atlg*, *yıdlg*. Benzer şekilde erken tarihli metinlerde çoğunlukla düz ve kalın ünlülü sözcük tabanlarından sonra eklerin ünlüsü bazen /a/ ile bazen /ı/ ile yazılmış durumdadır: *sakınçlıg ~ sakınçlag*, *sansız ~ sansaz* gibi (Kırmızıgül, 2018: 85-92). Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde Türkçe sözcük köklerinde daha ziyade /a/ ve /e/ ve eklerde /a/ ve /ı/ seslerinin defektif yazımı /r/, /l/ ve /g/ sesleri komşuluğunda daha çok tanıklanmıştır. Yalnız eklerde değil, sözcük köklerinde de aynı ünsüzlerin öncesinde defektif yazımın daha çok tanıklanması, bunun bir ses olayı olması ile açıklanamaz. Fedakâr'ın belirttiği gibi, /r/ ve /l/ seslerinin ünlü seslere benzeyen nitelikleri nedeniyle daha çok bu seslerin öncesinde ünlülerin yazılmaması ve sonraki dönemlerde aynı özellikteki sözcüklerde söz konusu imlanın korunmuş olması mümkündür. Bu ünsüzler dışında yazı sisteminde /g/ sesinin gösterimi için art damak-ön damak ayrımı zaten yapıldığı için hecedeki ünlüyü ayrıca göstermeye ihtiyaç duyulmamış olabilir.

Fedakâr'a göre (1991: 95), Soğd yazım geleneğinin etkisiyle erken tarihli metinlerde görülen bu ünlülerin eksik gösterimi, daha sonra klasik dönem Budist Uygurca metinlerde bazı sözcüklerin yazımında, örneğin *bodis(a)t(a)v* sözcüğünde, devam etmiştir. Ayrıca bazı Türkçe sözcüklerde de özellikle ilk ünlünün eksik yazımı yerleşik hâle gelmiştir: *b(e)lgü*, *b(e)lgülüg*, *k(e)ntü*, *k(e)rgek*, *m(e)nsiz*, *t(e)ŋri*, *t(e)rs*, *tınl(ı)g*, *y(a)rlıg*, *y(a)rlıka-*, *y(a)rlıkançuçı*, *y(a)rok*, *y(a)vlak*, *y(e)girmi* gibi.

5.1.3. Söz Başı /a/ ve /e/ Seslerinin Gösterimi

Soğd yazım geleneğinde uzun /a/ sesi söz başında çift elifle söz içinde tek elifle gösterilmektedir. Kısa /a/ sesinin söz içinde gösterilmesine ise gerek duyulmamıştır. Türkçede ön ve arka vokallerin ayrımı, uzunluk-kısalık ayrımından daha önemli olduğu için uzunluğu ne olursa olsun arka vokal /a/ Eski Uygurcada söz başında çift elifle gösterilmiştir, /e/ sesi ise söz başında tek elifle gösterilmiştir. Nicholas Sims-Williams (2017b: 267) Türkçenin yazımında söz başında ön ve art düz-geniş vokalleri ayırt etmek için uyarlanan sistemin tutarlılıkla uygulanmadığını belirtmektedir:

> "Özellikle söz başı /a/'nın nazal+konsonant veya sürekli+konsonant tarafından takip edildiğinde oldukça sık bir şekilde (hatalı olarak) tek *alef*'le yazıldığı görülmektedir (örneğin *''mr'x* = /amrak/, *'rsl'n* = /arslan/, *'lp* = /alp/)." (Sim-Williams, 2017b: 267-268).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde söz başında çift elifle yazılması gereken /a/ sesinin hiç yazılmadığı ve tek elifle eksik yazıldığı örneklerle karşılaşılmaktadır. Türkçe kökenli kelimelerde söz başı /a/'nın tek elifle yazıldığı sözcükler şu şekildedir:

ạdr'ıl(ı)g = 'dr'ylq (U 5188v4)

agı = 'qy (Mz 130v1/6)

ạlk'ınçsı[z] = 'lq'ynçsy/ (Mz 38r4)

ạlk'ış = 'lq'yş (Mz 310v11)

ạlk'u = 'lq̣'w (Mz 411v4)

ạltı = 'lty (Mz 334r1/7) ~ *altı = ''lty* (Mz 307r3),

ạmtı = 'mty (Mz 418v5)

ạm'ul = 'm'wl (Mz 379r1/6, U 5190v-b4) ~ *''m'l* (Mz 307v7)

ạn(a)ŋ = 'nnk (Mz 310v12) ~ *anaŋ = ''n'nk* (Mz 157r3)

ạn'ıg = 'n'yq (U 5183r2)

ạnta = 'nt' (Mz 38r5, Mz 130r2/6, Mz 146r3/3, Mz 147r4)

ạr'ıg = 'r'yq (Mz 418r3)

ạr'ıt- = 'r'yt (Mz 310r13)

ạrt'uk[ı] = 'rt'wq̣/ (U 5187v-d2)

ạsra = 'sr' (Mz 38r8)

Fedakâr (1991: 96), söz başı /a/ sesinin eksik yazımının Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde Budist koine metinlere göre daha sık tanıklandığını belirtmektedir. Ona göre, söz başında elifin defektif yazımı doğrudan Soğd ortografisinin bir tesiridir. Soğd yazım geleneğinde söz başı kısa /a/ sesi yalnız tek

bir elif harfiyle gösterilmektedir. Söz başında /a/ ve /e/ seslerininin gösterimini birbirinden açıkça ayırt etme amacıyla Türk yazıcılar /a/ sesi için iki elif harfi yazma yoluna gitmiş olmalıdırlar. Bu ayırt edici yazım yerleşmiş ve daha sonra Budist koine metinlerinde bir imla kuralı hâline gelmiştir. Bu kuralın istisnası, söz başı /a/ sesinden sonra bir ünsüz çifti - özellikle de ilki akıcı bir ünsüzse - olduğu durumlarda görülmektedir. Burada yine /r/ ve /l/ seslerinin ünlü seslere benzeyen nitelikleri göz önünde bulundurulmalıdır. /r/ ve /l/ seslerinden önceki elif harfi muhtemelen bu yarı ünlü seslerin taşıyıcısı gibi anlaşılmış, bağımsız bir ses vokal olarak algılanmamıştır (Fedakâr 1991: 96). Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde tanıklanan söz başında /a/ sesi için tek elif yazımının görüldüğü örneklerin neredeyse yarısı /r/ ve /l/ sesleri öncesinde mevcuttur. Bunun dışında /n/ sesinin komşuluğu da dikkat çekicidir.

İncelenen metinler içinde söz başında çift elifle yazılması gereken /a/ sesinin tek elifle yazıldığı bu örnekler dışında, tam tersi yönde, söz başında tek elifle gösterilmesi beklenen /e/ sesinin çift elifle yazıldığı bir örnek de tanıklanmaktadır: *evçi = ’’vçy* (III 195r8). Bu sözcüğü *avçı* biçiminde okumak da mümkündür; fakat metnin bağlamı gereği *avçı* değil, *evçi* “kadın” sözcüğü daha uygundur. Muhtemelen bundan dolayı ilgili fragmanı yayımlayan Maue ve Röhrborn (1980) da bu sözcüğü *evçi* şeklinde transkribe etmişlerdir. Aynı sözcüğün çift elifle yazılmış başka bir biçimi *’’pçy = ebçi* şeklinde (UW, Röhrborn, 2017: 341) iki kölenin evliliğine ait sivil bir belgede de (Keskin, 2022: 289, 449) tanıklanmaktadır.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde yabancı kelime kopyalarında tanıklanan söz başı /a/ sesinin defektif yazıldığı örnekler ise şunlardır:

ạçatė = ’ç’ty (Mz 146v3/3) << Skt. *ajita*

ak(a)n’işt(a)b(a)v[an] = ’kn’yştpv// (Mz 38r9) << Skt. *akaniṣṭhabhavana ~ aghaniṣṭhabhavana*

ạv’uç = ’v’wç (Mz 38r8) < Sğd. *’’βyc* < Skt. *avīci*

Burada - gerçek telaffuzdan (<a-> veya <ä->) bağımsız olarak - öne sadece bir elif konulmuş olması, Soğd imlasının etkisiyle açıklanmaktadır (Özertural ve Knüppel, 2003/2004: 156). Soğdcada söz başında kısa /a/ sesinin kullanılmadığından şüphelenilmektedir:

> “Dahası Soğdcada kısa a [a]’nın kelime başında kullanılmamış olması mümkündür (diftong olarak saydığım /am, ar/ dizileri dışında). Bu (normal olarak ā)’nın yabancı

kökenli kelimelerin başındaa [a] sesini vermek için kullanmasından çıkarılabilir (Örneğin *''t'* < Aram. *Addā*, *''s'wr* < Skt. *asura-*, *''βycy* < Skt. *avīci-*.)." (Sims-Williams, 2017b: 267).

Sims-Williams'ın yukarıda alıntılanan açıklamasından ve verdiği örneklerden Sanskrit *avīci* kopyasının Soğdcada kurallı beklenen yazımının söz başında tek elifle olması gerektiği, buna rağmen bazen çift elifle yazılabildiği anlaşılmaktadır. Öyleyse Soğd harfli Türkçe metinlerde söz başında tek elifle tanıklanan *av'uç* sözcüğünün yazımında kuşkusuz Soğd imlasının etkisi söz konusudur.

Bazı yabancı kelime kopyalarında, özellikle /r/ sesi ile başlayan kopyalarda, kelime Türkçeye alınırken söz başına bir /a/ veya /e/ sesi ilave edilmiştir. Telaffuz kolaylığı için özellikle /r/ ve /l/ sesleri öncesi bir vokal ilave edilmesi, Türkçede yaygın olarak görülen bir özelliktir. Örneğin Sanskrit *ratna* "mücevher" sözcüğü, Eski Uygurcada *erdini* biçimini almıştır. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ise bazı sözcük kopyalarının Türkçeye adapte edilmiş biçimleri değil, Soğdcadaki gibi /r/ ile başlayan şekilleri tanıklanmaktadır. Yabancı kökenli sözcüklerden şu örneklerde söz başında elif harfi hiç yazılmamış durumdadır:

(e)zrua = *z̤rw'* (Mz 380r6) < Sğd. *ʾzrwʾ* ~ *zrwn* ~ *zrw'*

(a)rj'ilar = *rş'yl'r* (III 193r8) < Sğd. *rzʾy* < Skt. *ṛṣi*

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde bu sözcükler, Soğdcada genellikle bulunan biçimiyle korunmuştur. Klasik Budist-Uygur metinlerinde, ilk sesteki ünsüz bileşikleri (*zr-*, *rš-*) Eski Türkçe hece yapısına uymadığından, bu sözcüklerde bir ünlü protezi bulunur (Özertural ve Knüppel, 2003/2004: 156).

5.1.4. Yuvarlak Ünlülerin Eksik Yazımı

Eski Uygur Türkçesi imlâsında ön yuvarlak ünlüler, art yuvarlak ünlülerden söz başında *'wy* (*elif* + *ve* + ye) yazımı ile ayırt edilmiştir. Yine bu ünlüler, söz başı dışında ilk hecede de *wy* (*ve* + *ye*) yazımı ile yine bu ünlüler ayırt edilmektedir. Bu durum Soğd yazılı bu metinlerde daha yaygınken, Uygur alfabesinde ünlülerin gösteriminde bir tasarrufa gidilmiş ve dört yuvarlak ünlü, söz başı ve ilk hece hariç, yalnız <w> harfi ile gösterilmiştir. Uygur yazısında sadece *et'öz* "vücut" gibi birleşik kelimelerin yuvarlak ünlüsü kelime başı ünlüsü gibi *elif*+ *ve* + *ye* ile yazılır (Tekin, 1997: 45). Bu çalışma kapsamında incelenen Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde belirgin bir özellik olarak, ön damaksıl yuvarlak ünlülerin *wy* yerine sık sık yalnız *w*

ile eksik gösterimi söz konusudur. Bu ünlülerin ilk hecede eksik yazımı Uygur koine metinlerinde yani Eski Uygurcanın klasik döneminde oldukça nadirdir (Fedakâr 1991: 97).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde söz başında /ö/ ve /ü/ seslerinin tüm örneklerinde eksik yazıldığı sözcükler şunlardır: *o̧g- ='wk-*, *o̧ŋre ='wnkr'*, *o̧ŋtü[n] ='wnktw/*, *o̧tün-/o̧t'ün- ='wtwn-/ 'wt'wn-*, *o̧t'ür-ti ='wt'wr-*, *u̧k'üş ='wk'wş*.[295]

İncelenen metinlerde *ötrü*, *üdün* ve *üçün* sözcüklerinin ise hem tam hem de eksik yazımları tanıklanır:

o̧trü = 'wtrw (Mz 433r1/3) ~ ***ötrü = 'wytrw*** (Mz 38r10, U 8003v6)/ ***[ö]trü = //ytrw*** (Mz 38v2)

u̧ç'ün = 'wç'wn (Mz 130r1/1, Mz 130v2/1, Mz 334v1/3, Mz 365v2/2, Mz 365v2/5, Mz 396v1/6, Mz 418r2, U 5187v-c3, U 5197r3)/ *u̧ç'ü[n] = 'wç'//* (U 5187v-b 4)/ *u̧ç'ün = /wç'wn* (U 5197v6) ~ ***üç[ün] = 'wyç/*** (Mz 309v5)

u̧d'ün = 'wd'wn (Mz 130r4/5) ~ ***üd'ün = 'wyd'wn*** (III 193v12) / ***üdün = 'wydwn*** (III 195v2, Mz 309v6) / ***üd'ün = /wyd'wn*** (Mz 379v1/4)

Bu metinlerde söz başı /ö/ ve /ü/ seslerinin *'wy* yazımı ile her zaman tam yazıldığı kelimeler ise şunlardır:

ögli = 'wykly (Mz 309v3)

ölgende = 'wylk'nd' (Mz 418r7)

ör'üg = 'wyr'wkk (Mz 130v2/3) / *örüg = 'wyrwk* (Mz 307v7)

özi = wyẓy (U 8003v5) / *özin = 'wyẓyn* (Mz 310v3)

üze = 'wyẓ' (III 193v11, III 193v12, Mz 225r2, Mz 225r11) / *[ü]ze = //yẓ'* (Mz 433v1/4)

Konsonantla başlayan ve ilk hecesinde ön damaksıl yuvarlak ünlü barındıran kelimelerde de eksik yazım ve tam yazımlar gözlenir. Bununla birlikte ilk hecedeki eksik yazımlar, tam yazımların neredeyse iki katıdır. Bu metinlerde bütün örnekleri eksik imlâ ile bulunan kelimeler şu şekildedir: *ko̧k = kwk*, *ko̧g'üz = kwk'wz*, *ko̧ŋül = kwnkwl*, *su̧zük = swẓwk*, *to̧z'ün = twẓ'wn*, *tu̧kel = twk'l*, *tu̧men = twm'n*, *yo̧rüg =*

[295] Ön damakasıl yuvarlak ünlülerde eksik yazım bu metinlerde çok yaygın bir durum olduğu için örneklerin yer aldığı metinler belirtilmemiştir. Fakat tam yazım ve her iki yazımın görüldüğü sözcükler için metinler ayrıca gösterildi.

ywrwk, *yụkmek* = *ywkm'k*, *yụg'ür-* = *ywk'wr-*, *yụz* (I) = *ywẓ*, *yụz* (II) = *ywẓ*. Fedakâr (1991: 97), metinlerde eksik imla ile bulunan bu sözcükler içinde *köŋül*, *yörüg*, *yügür-* ve *yüz* sözcüklerinin daha sonraki Budist koine metinlerinde de genellikle ilk hecedeki ünlüsünün sadece *w* ile eksik yazıldığına işaret eder.

İlk hecedeki ön damaksıl yuvarlak ünlüler için hem eksik hem de tam yazım örnekleri tespit edilen sözcükler şunlardır:

kọn'i = *kwn'y* (U 5189r1) ~ ***köni* = *kwyny*** (Mz 307v5, Mz 309r8) ~ ***kön[i]* = *kwyn/*** (Mz 183v3)

tọrt = *twrt* (U 5188v5) ~ ***tört*** = ***twyrt*** (U 8003r4)

tụket- = *twk't-* (Mz 38v9, U 5187r- c2, Mz 310v14, Mz 418v8) ~ ***tüket* = *twyk't*** (U 8003r5)

tọrlüg = *twrlwk* (Mz 130v1/5, Mz 170r5, Mz 170v1, III 193v14, Mz 365r2/4) / *tọrl[üg]* = *twrl//* (Mz 380r2) ~ ***törlüg* = *twyrlwk*** (III 195r6)/ ***tör-[lüg]* = *twyr///*** (III 195r8-9) / ***törl[üg]* = *twyrl//*** (Mz 225v6)

törü-nüŋ = *twrw nwnk* (Mz 395r6) ~ ***töröke* = *twyrwk'*** (Mz 307r5)/ ***törüsin*** = ***twyrwsyn*** (Mz 309v1)

tụzü = *twẓw* (Mz 130v1/7)/ *tụzü* = *twzw* (Mz 38r8)/ *tụzü* = *twẓw* (Mz 365v2/13, Mz 411r6)/ *tụz-er-* = *twz 'r* (So. 10340r1) ~ ***tüzü* = *twyẓw*** (Mz 183v3) ~ ***tüzü* = *twyẓw*** (Mz 309r9) ~ ***tüz* = *twyẓ*** (Mz 38v6) ~ ***tüzger'inçs(i)z* = *twyẓk'r'ynçsẓ*** (Mz 309r9)

ATSS metinlerinde *kör-*, *köz*, *küç*, *kün*, *mün*, *söz* ve *töz* sözcüklerine ait tüm örnekler ilk hece ünlüsünün tam imlâlı biçimleriyle tanıklanmaktadır:

kör- = *kwyr-* (Mz 38r10, Mz 38v2, Mz 38v7, Mz 309r9, Mz 309v1, U 8003r1, U 8003r2)

körtgür = *kwyrtkwr* (Mz 309r3) / *körtgürm[ez]* = *kwyrtkwyrm//* (Mz 433v2/2)

köz = *kwyẓ* (Mz 225v9)

küç'in = *kwyç'yn* (Mz 130v2/2) / *küç'inte* = *kwyç'ynt'* (Mz 365r1/3)

kün = *kwyn* (Mz 225r1) / *bokün* = *bwkwyn* (U 5188r6)

küži = *kwwẓy* (Mz 309r4)

mün = mwyn (Mz 130r3/3, III 193v11) / *münde = mwynd'* (Mz 334r1/6) / *mün'inte = mwyn'ynt'* (III 193v16)

sözlemi[ş] = swyẓl'my/ (Mz 309v9)

tözi = twyẓy (U 5189r5) / *töz-lüg = twyz lwk* (U 5191r3)

İncelenen metinler içinde U 8003 numaralı fragman ilk hecede /ö/ ve /ü/ seslerinin istisnasız bir şekilde tam yazımıyla dikkat çekmektedir. Soğd I yazılı bu fragmanda ayrıca fazla elif yazımı da tanıklanmamaktadır.

İkinci ve sonraki heceler açısından bakıldığında ise, Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ön damaksıl yuvarlak ünlüler ikinci ve sonraki hecelerde ayırt edilmemiş, klasik Uygur metinlerinde olduğu gibi yalnız <w> harfi ile gösterilmiştir. Bunlar içinde tek bir örnek istisna oluşturur: Mz 433 numaralı fragmanda *körtgürm[ez] = kwyrtkwyrm//* (Mz 433v2/2) biçiminde ikinci hecedeki /ü/ sesi, ilk hecedeki /ö/ sesi gibi *wy* ile yazılmıştır. Buna karşılık aynı kelimenin ikinci hecesinin başka bir fragmanda yalnız *w* ile yazıldığı bir örnek de yer alır: *körtgür = kwyrtkwr* (Mz 309r3).

Ön damaksıl /k/ komşuluğunda /ö, ü/ seslerinin eksiltili yazımı anlaşılabilirdir; çünkü bu alfabede /k/ ve /q/ sesleri farklı işaretlerle birbirinden ayırt edilmektedir. Bu durumda vokalin niteliği zaten anlaşılır. Fakat /k/ dışında /t/ ve /y/ sesleri ile başlayan sözcüklerde de ilgili ünlülerin eksik yazımı dikkat çekmektedir. Fedakâr (1991: 97-98) bu durumu, Soğd-Uygur imlâsının gelişiminde erken bir aşamanın göstergesi olarak ele alır. Buna göre, bazı durumlarda palatalliği işaretlemek için kullanılan *wy* kombinasyonu, daha sonra koine metinlerinde ön damaksıl yuvarlak ünlülerin yazımında bir kural hâline gelmiş ve buna /k/ sesini barındıran kelimeler de dâhil olmuştur. Ağca (2021: 80), Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde ilk hecede başta /y/ olmak üzere, /k/, /s/, /ş/ ve /t/ gibi ünsüzlerden sonra /ö, ü/ seslerinin <y> olmadan yalnızca <w> ile yazıldığını belirtir. Buna göre bu ünsüzlerin inceltici özelliği /ö/ veya /ü/ okunmasına imkân verir.

5.1.5. <k>, <t> ve <r> Harflerinin Çift Yazımı:

Jens Peter Laut (1986: 92) Sanskrit kelimelerin Soğdcada uğradıkları ses değişimleri arasında <k> ve <t> harflerinin yinelenmesini ayrı bir madde olarak ele alır. Buna göre, Soğdcada Sanskrit kökenli sözcük kopyalarında <k> ve <t>

harflerinin çift yazımı yaygın bir durumdur. Bu durum çoğunlukla Sanskrit dilindeki "gırtlak (veya diş) ünsüzü + yarı ünlü (özellikle y/r)" ses dizgesinde ortaya çıkmaktadır: Skr. *vidyādhara* > Sğd. *βytty'tr*; Skr. *gotra* > Sğd. *kwttr*; Skr. *cakra* > Sğd. *ckkr*. Ayrıca dittografi Sanskrit'te "gırtkal (veya diş) ünsüzü + ünlü" ile biten sözcüklerin Soğdca biçimlerinde de yaygındır: Skr. *virūḍhaka* > Sğd. *βyrwt'kk*; Skr. *pratyekabuddha* > Sğd. *prt'ykpwtt* (Laut, 1986: 92). Soğdcada yaygın olarak görülen bu özelliğe Eski Türkçe metinlerde sık rastlanmaz. Bu harflerin çift yazımı Soğd harfli Eski Türkçe metinler dışında sadece Sekiz Yükmek gibi bazı klasik öncesi metinlerde mevcuttur. Budist koine metinlerde bu yazım tanıklanmaz (Fedakâr, 1991: 94).

İncelenen Soğd harfli metinlerde <k> harfinin çift yazıldığı yabancı kökenli sözcükler şunlardır: *d(a)rm(a)ç(a)kkr = drmç**kk**r* (Mz 38v10) < Sğd. *δrm'yk ckkr* < Skt. *dharmacakra*, *dvrtyşt'**kk*** (U 5187r-a1) < Sğd. *δβrtyšt'kk* (So 20212). İkinci örnekteki kelimenin bulunduğu yer, satır sayfa numarasının verildiği bir yer olduğu için muhtemelen Sanskrit bir eser adının Soğdca biçimidir:

... δβrtyšt'kk vid[vag] p(a)nç 100 80 p(a)tr
.../dvrtyşt'kk wyd/// pnç 100 80 ptr

ATSS metinlerinde çift <k> yazımı yabancı kelime kopyaları dışında Türkçe kökenli kelimelerde de mevcuttur: *t(e)ŋriketegi = tnkrry**kk**'tky* (Mz 38r9), *eg'ilmiş = '**kk**'ylmyş* (Mz 38v6), *ör'üg = 'wyr'w**kk*** (Mz 130v2/3). Son sözcüğün tek <k> ile yazımı da bu metinlerde görülür: *örüg = 'wyrwk* (Mz 307v7). Mz 130 fragmanında tanıklanan çift <k> yazımının olduğu *örüg* sözcüğü, satır sonunda yer almaktadır. Dolayısıyla satır doldurmak için çift yazılmış olması mümkündür. Fakat aynı sözcüğü bir üst satırda, satır sonunda yer almamış ve ek almış hâliyle yine çift <k> yazımı ile tanıklıyoruz: *örgi = /wr**kk**y* (Mz 130v2/2).

Metinlerimizde çift <t> yazımı şu örneklerde tanıklanır: *s(a)mantib(a)ttr = sm'ntyp**tt**r* (III 195v2) < Sğd. *sm'ntp**tt**r* < Skt. *samantabhadra*; *p(a)ttr = pttr* (Mz 395v) < Sğd. *pttr ~ ptr* < Skt. *pattra*. "Sayfa, yaprak" anlamındaki *p(a)tr* kopyasının metinlerimizde çift <t> ile yazılan bu örneği dışında, tek <t> harfi ile yazıldığı bir örnek de bulunmaktadır: *p(a)tr = ptr* (U 5187r-a1).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde çift <k> ve çift <t> yazımının yanında ayrıca çift <r> yazımı da tanıklanmaktadır:

bir = *py**rr*** (Mz 146v3/4)

t(e)ŋriketegi = *tnk**rr**ykk'tky* (Mz 38r9)

Fedakâr çift <r> yazımını bu metinlerin ayırt edici imlâ özelliklerinden biri olarak ele almaz. *tnk**rr**ykk'tky* örneğinin tek bir örnek olup bir yazım hatası olabileceğinden şüphelenir (1991: 94). Diğer örnek *pyrr* ise yine satır sonunda olması nedeniyle bu imlâ özelliğinden ayrı değerlendirilebilir.

5.1.6. Bitişik Yazım

ATSS metinlerinde belirli birkaç sözcüğün bitişik yazımı belirgin bir imlâ özelliği olarak dikkat çeker. Özellikle *teŋri* sözcüğünün yanındaki bazı sözcüklerle bitişik yazıldığı görülür:

[şa]kimunbur[kan] = *//kymwnpwr///* (MZ 365v2/15)

ş(i)mnuyeklerden = *şmnwy'kl'rd'n* (Mz 395v8)

alkunom = *''lq̈wnwm* (Mz 395v6)

ạlk'ubo = *'lq̣'wpw* (Mz 411v4)

t(e)ŋriketegi = *tnkrrykk'tky* (Mz 38r9)

t(e)ŋrit(e)ŋ[risi] = *tnkrytnk////* (Mz 147v3) ~ t(e)ŋri t[(e)ŋrisi] = /ktnkry t////// ... (Mz 310v7)

[t(e)]ŋrit(e)ŋrisiç(a)ntr(a)prav = *//krytnkrysyçntrp'v* (Mz 418r8)

t(e)ŋrisiburkan = *tnkrysypwrq'n* (Mz 418v9)

[t(e)]ŋrit(e)ŋrisiburkan = *//krytnkrysypwrq'n* (Mz 433v1/6)

t(e)ŋrit(e)ŋrisiburkan = *tnkrytnkrysypwrq'n* (U 5187r-b5)

[t(e)ŋr]it(e)ŋrisiş[akimun] = *///ytnkrysyş//////* (U 5187v-b10)

t(e)ŋrisibur[kan] = *tnkrysypwr///* (U 5187v-d6)

Fedakâr (1991: 98) da bu bitişik yazımı ATSS metinlerinin ayırt edici ortografik özellikleri içinde değerlendirir. Buna göre Budist koine metinlerinde bu *teŋri* ve *burkan* sözcüklerinin bitişik yazımı söz konusu değildir. Koine metinlerinde bitişik yazım tek bir kavrama karşılık gelen kelime tamlama veya ikileme gibi ifadelerle sınırlıdır: *ayıgkılınç* "günah", *bilgebilig* "hikmet".

Zieme (2000: 133) bitişik yazımın eskicil bir özellik olarak görülmesinin şüpheli olduğunu düşünür. Metinlerin yaşıyla ilgili bir bilgi vermese bile bitişik yazımın Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin belirgin özelliklerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

5.1.7. Soğdca Akuzatif Ekinin Kalıntısı

ATSS metinlerinin yalnızca ortografik olmayan başka bir özelliği de bazı sözcüklerde Soğdca hâl ekinin kalıntısının görülmesidir. Soğdca hafif gövdeli eril bir kelime olan *tm* "cehennem" sözcüğünün akuzatif çekimli biçimi *tmw* (Gharib, 2004: 387), Eski Türkçeye bu çekimli hâliyle *tamu* olarak geçmiştir. Ancak, ATSS'de tamu dışında, Soğdcadan alınmış hâl ekini barındırdığı anlaşılan üç kelime daha bulunmaktadır (Fedakâr, 1991: 98):

bodis(a)t(a)vu = pwdystvw (Mz 310v12)

kaş'ipu = k'ş'ypw (Mz 379r1/5)

şl'oku = şl'wkw (III 193r9)

t(a)m'u = tm'w (Mz 38r8)

Gabain (1976: 76) bu örnekleri *bolzunı*, *artamazunı*, *korkupu* gibi fiil biçimleriyle beraber fazla /ı/ ve /u/ sesi olarak ele almış ve Soğd harfli metinlerin farklı fonetik özelliklerinden biri olarak değerlendirmiştir. Özertural ve Knüppel (2003/2004: 151, 11. dipnot) *tamu* sözcüğünde Soğdca akuzatif ekinin mevcudiyetini normal bir durum olarak belirtirlerken, örneğin *şlok* sözcüğünde bu *-w* akuzatif ekinin beklenmeyeceğine dikkat çekerler. Soğdcada hafif eril isim kökleri akuzatif çekiminde *-w* ekini almaktadır; fakat *tm = tamu* hafif eril bir kök iken, örneğin *şlok* ağır bir köktür ve yalnızca oblik çekim eki olarak *-ī* ekini alması beklenir. Buna göre hafif bir gövde olmadığı hâlde *-w* ekini alan bu biçimlerdeki beklenmedik durum, Hintçeden alıntı yabancı kelimelerin Soğdca durum sistemine tam olarak dâhil olmamasından kaynaklanır.

Eski Türkçedeki *tamu* "cehennem" kelimesi, üzerindeki Soğdca hâl ekiyle beraber dile yerleşmiştir; fakat bu metinlerde tanıklanan diğer üç örnek için aynı durum söz konusu olmamıştır. Fedakâr (1991: 98) bu sözcüğün, temel Budist söz varlığına ait olması nedeniyle Eski Türkçedeki tüm Budist metinlerde bu şekilde yer aldığını belirtmektedir. Buna göre daha sonraki yazarlar ise *tamu* dışındaki diğer

örneklerin yazımını muhtemelen hatalı olarak değerlendirmiştir ve Budist koine metinlerde bu kelimeler sondaki <w> harfi olmadan yazılmıştır. Özertural ve Knüppel ise (2003/2004: 151, 11. dipnot) Klasik Budist Uygurcada *tamu* özel yazımının muhafaza edilmesinin, Fedakâr'ın varsaydığı gibi, "bu kelimenin temel Budist söz varlığına ait" olmasından kaynaklanmadığını düşünürler. Buna göre temel Budist söz varlığına ait olma durumu aynı zamanda *kaşipu ~ kaşip* veya *şloku ~ şlok* için de geçerlidir. Bu durum ancak diğer alıntı sözcüklerin aksine *tamu*'nun Sanskrit bir unsur olmamasıyla açıklanabilir. Diğer bir deyişle *tmw* yazımının, daha sonraki dönemlerde Sanskrit dil bilgisiyle veya Budist terimlere hâkimiyetleriyle bunun farkında olan Uygur yazıcılar tarafından "düzeltilmesi" gerekmemiştir.

Metinlerde az sayıda da olsa Soğdca ve Soğdca aracılı Sanskrit sözcüklerin Soğdca akuzatif çekimli biçimlerinin kopyalanmış olması Türkçe-Soğdca dil temasının yoğunluğunu göstermektedir. Bu durum aynı zamanda yabancı dile dair bilginin eksikliğinin ve imlânın da tam oturmadığının bir göstergesi olarak, söz konusu ATSS metinlerinin daha erken döneme ait olduğunu düşünmemize olanak tanır.

5.1.8. /l/ Sesinin <r> ile Gösterimi

Soğdca ses sisteminde olmayan <l> sesi için Soğd alfabesinde müstakil bir işaret bulunmamaktadır. Yabancı sözcüklerde karşılaşılan <l> sesi Soğdca metinlerde bazen /δ/ için kullanılan harf[296] ile, bazen ise /r/ sesinin gösteriminde kullanılan harfle yazılmıştır. Budist metinlerde kimi zaman /l/ sesini ayrıca göstermek için <r> harfinin altına tekrar küçük bir <r> eklenmesi yöntemine de başvurulmuştur (Sims-Williams, 2017b: 261). Soğd yazı sistemi Uygurcaya uyarlanırken /l/ sesi için <r> harfinin altına bir kuyruk eklenmesi yoluna gidilmiştir. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde <l> harfinin beklendiği durumlarda <r> harfinin bulunduğu bazı örnekler tanıklanmaktadır:

moç(a)k-l̤arda = mwçk r'rd' (III 193r12)

koŋül̤te = kwnkwrt' (III 193v9)

[296] Aslında Soğd yazısında /δ/ ve /θ/ seslerini göstermek için kullanılan harf Arami yazısında /l/ sesini temsil eden 'lamed' harfinin uyarlanmasıdır. Fakat Soğdcada yabancı kelimeler dışında lamed hiçbir şekilde /l/ sesini karşılamaz. Sims-Williams (2017b: 264), paleografik açıdan da alfabede 'kaf' ile 'mim' arasında bulunmasının bu harfin 'dalet' değil lamed olduğunu gösterdiğini belirtir. /δ/ sesi için kullanılan harf dalet değil lamed olmuştur, bu yazı sistemi Uygurcanın yazımına uyarlanırken de aynı durum söz konusu olmuştur.

[t(e)ŋ]rilig = ///ryryk (Mz 225r7)

Soğd harfli metinlerdeki bu <l> yerine <r> yazımı söz konusu olduğunda, bu durum genellikle dipnotlarda <l> harfinin kuyruğunun unutulduğu bir yazım hatası veya fragmandaki tahribattan dolayı kuyruğun görünmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Soğdca ses ve yazı sistemi göz önüne alındığında metinlerdeki bu durumu, yazıcının dikkatsizliği sonucu <l>'nin kuyruğunu unutmasından ziyade, Soğd imlasının bir etkisi olarak ele almak mümkündür. Özellikle bu çalışmada incelenen metinlerin Uygur yazısının henüz klasikleşmediği erken bir dönemde oluşturulduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla Uygurcaya uyarlanan yazı sisteminin oldukça erken bir aşamasında olan bu metinlerde imlanın henüz tam oturmadığı, Soğd yazı sisteminin tesirinin devam ettiği söylenebilir. Bunun dışında metnin yazıcısının Türkçe-Soğdca iki dilli biri olma ihtimali de söz konusu olabilir.

Aynı şekilde <l> yerine <r> yazımı Soğd harfli metinler dışında Dunhuang'da bulunan sivil metinlerde de dikkat çekici bir şekilde görülmektedir. Örneğin Hamilton'un yayımladığı bu metinler içinde Pelliot Chinois 2988 (MOTH 15) numaralı el yazmasında *bulıt örlen-* için *pwryt 'wrr'n* yazımı iki defa tanıklanmaktadır. Söz konusu metinde fazla elif yazımı ve <l> yerine <r> harfinin sık sık bulunması nedeniyle Hamilton (1986: 83) Soğd dilinin etkisine dikkat çeker. Dunhuang metinlerinde bunun dışında <l> yerine <r> yazımına dair daha pek çok örnek yer alır: *pyryk = biḷig* (MOTH 16), *kwnkrwnk = kọŋüḷün* (MOTH 22), *twk'r = tükeḷ* (MOTH 16), *y'r'v'çl'r = yaḷavaçlar* (MOTH 15) vb. Söz konusu metinler de Budist koine yazını dışında hem erken tarihli hem de sivil metinler oldukları için standart dışı biçimlerin görülebildiği metinlerdir.

5.1.9. /ŋ/ Sesinin Gösterimi

Soğd ve Uygur yazı sisteminde ön damak /k/ ve /g/ sesleri aynı harfle, arka damak /q/ ve /ġ/ ünsüzleri ise yine tek bir harfle gösterilmiştir (Şirin, 2006: 46, 58). Bu sesler arasında ön damak ve art damak ayrımı yapılmasına rağmen, ötümlü ve ötümsüz sesler genellikle birbirinden ayırt edilmemiştir. Bazı metinlerde art damak /q/ ve /ġ/ seslerinin bir nokta ile birbirinden ayırt edildiği görülebilse de bu kullanım sistematik ve genele yayılmış değildir. Bu durumda büyük oranda /q/ sesi ilgili harfin altına bir nokta konularak ayrıca gösterilirken /ġ/ sesi genelde noktasız yazılmaktadır.

Burada incelenen metinlerden örnek verilecek olursa; *tınlıglarka = tynlyql'rq'* (Mz 130r1/2) yazımında ötümlü /ġ/ sesi noktasız, ekteki ötümsüz /q/ sesi nokta ile yazılmıştır. Bunun yanında Mz 38 metninde *kuvrag* sözcüğünün söz başındaki ötümsüz /q/ sesi nokta ile ayırt edilmiş, son sesteki ötümsüz /ġ/ sesi yazımda noktasız gösterilmiştir: *ɋwvr'q* (Mz 38r12). Fakat aynı metinde iki üst satırdaki *kuvrag* sözcüğünde bu sesler birbirinden ayırt edilmemiş biçimde tekrar tanıklanır. Bu satırda ise her iki ses de noktasız yazılmıştır: *qwvr'q* (MZ 38r10). Ayrıca nokta ile gösterilen ses genellikle ötümsüz /q/ sesi olmasına rağmen *kamug* : *ɋm'wɋ* (Mz 418r11) örneğinde ötümlü art damak sesinin de nokta ile yazıldığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu iki sesin yazımda nokta ile ayırt edilmesi istikrarlı değildir.

Soğd harfli metinlerde az sayıda örneği olmasına rağmen dikkat çekici olan asıl durum ise /ŋ/ sesinin üzerinde bir nokta ile ayırt edilmesidir. Yalnızca iki örnekte bu yazımla karşılaşılmıştır:

buyannaŋ = pwy'nn'nk (Mz 418r5)

…/-ŋar = …/nk'r (Mz 365r2/5)

Bu örneklerden ilkinde sondaki <nk> yazımında <n> harfinin üstünde, ikinci örnekte ise yine <nk> yazımında bu kez <k> harfinin üstünde bir nokta göze çarpmaktadır. Bu şekilde burada bir /ŋ/ sesinin olduğuna ve <n> ve <k> harflerinin beraber okunması gerektiğine işaret edildiği düşünülebilir. Eski Uygurca imlada aslında /ŋ/ sesi için bu şekilde ayırt edici bir gösterim yoktur. Fakat Soğd harfli metinlerin alfabenin Türkçe için yeni uyarlandığı ve imla sisteminin henüz oturmadığı bir dönemde oluşturulduğu ortadadır. Uygur imlasında olmayan bu gösterimin bir diğer örneği ise Dunhuang'da bulunan Soğdca bir metindeki Türkçe özel ismin yazımında tanıklanır: *tnk'yz̄* (TSD/ C: 1, 4) "Teŋiz". Bu örnekte /ŋ/ sesi için <nk> yazımının üstünde tek değil iki nokta bulunur. Bkz. Bölüm 2.1.3.

Yazı dilinin standart bir hâl de almadığı bu dönemde hem ağız özellikleri metinlere yansıdığı hem de yazıcıların konuşmadaki sesi olduğu gibi yansıtmak için çeşitli yöntemlere başvurdukları görülmektedir. Yazım kuralları henüz standartlaşmadığı için bu gösterimler tutarlı değildir, zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Eski Uygurcanın imla sisteminde yer almayan nokta ile /ŋ/ sesinin ayırt edilmesi durumu, Anadolu sahasında Arap harfli metinlerde gözlenmektedir. Doğu

Türkçesi Arap harfli metinlerde /ŋ/ sesini tıpkı Uygur yazısında olduğu gibi <nk> yazımıyla göstermektedir. Buna karşılık Batı Türkçesi metinlerinde /ŋ/ sesi nun ve kef ile değil yalnızca kef <k> yazımı ile gösterilmektedir. Batı Türkçesinde /ŋ/'nin /k/ ve /g/ sesinden ayırt edilmesi için bazen kefin üstüne üç nokta konulabilmektedir (Tekin, 1997: 78).

5.1.10. Satır Doldurucu

Soğd alfabesinde he harfi Soğdcada fonetik değeri olmayan bir harftir. Söz konusu harf Uygur alfabesinden çıkarılmasına rağmen uygulamada satır doldurucusu olarak kullanıldığı görülmektedir (Sims-Williams, 2017b: 262). Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde satır sonlarında satırı doldurmak için çoğunlukla <h> harfi kullanılmıştır. Bunun yanında elif harfinin de satır doldurucu olarak kullanıldığı görülmektedir. Örn.:

[ü]g'üz kumı sanıça (satır doldurucu)
//k'wẓ qwmy s'nyç' ***h*** (Mz38v5)

... ėtdiler (satır doldurucu)
.../k'yn 'ytdyl'r ***'*** (Mz 433v5)

Metinlerimizde <h> satır doldurucusu sekiz defa, elif satır doldurucusu ise kesin olarak bir defa kullanılmıştır. Üç örnekte ise satır doldurucunun biçiminden dolayı <h> veya <'> olup olmadığı net değildir:

-sar yme ol men nirvanka [kirm]işte (satır doldurucu)
/s'r ym' 'wl m'n nyrv'nq̈' ////yşt' (III 195r9)

... bil'ig ar'ıt- (satır doldurucu)
.../ pyl'yk 'r'yt- (Mz 310r13)

üç[ün] ... bilmiş [ü]çün ulayu k[el]ti-ler (satır doldurucu)
Ⓟ 'wyç/... ... pylmyş ///çwn 'yl'yw k//ty l'r (Mz 309v5)

Bu örneklerden ilkinde satır doldurucu büyük ihtimalle <h> harfidir; fakat <h>'nin sağa doğru yatay uzanması gereken kuyruğu yukarı doğru kaymış gibi görünmektedir. Bu örneğin tanıklandığı III 195r fragmanında iki satır üstte satır doldurucu olarak <h> harfi olağan biçimiyle yer almaktadır. Üçüncü örnek ise elif harfine biraz daha yakın durmaktadır. Bu fragmanda da üç satır yukarıda Mz

309v2'de yine <h> harfi net bir şekilde satır doldurucu olarak yer almaktadır. İkinci örnek hakkında net bir şey söylemek güçtür.

Metinlerimizde <h> ve <'> harfleri dışında iki yerde ise son harfin tekrarlanmasıyla satır doldurulma yapılmıştır:

… *bir* = … *py**rr*** (Mz 146v3/4)

… *ör'üg* = … *'wyr'w**kk*** (Mz 130v2/3)

Satırın sonundaki harfin tekrar yazılmasıyla yapılan satır doldurma yöntemi Budist koine metinlerinde daha yaygın kullanılmıştır. Satır sonunda bir <h> harfi ilavesiyle yapılan satır doldurma yöntemi ise esas olarak Mani yazısında ve Maniheist metinlerde uygulanan bir yöntemdir. Peter Zieme (1969: 21) Maniheist Uygur metinlerinin dil özelliklerini incelediği çalışmasında, Mani alfabesiyle yazılan metinlerde çoğunlukla -i ile biten kelimelerden sonra satırın sonunda satır doldurucu olarak -*h* bulunduğunu ve bu yazım özelliğinin Uygur alfabesinde bilinmediğini belirtmektedir. Bu durumda Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin noktalama özellikleri açısından Maniheist Uygur metinlere daha yakın olduğu söylenebilir. Bunun yanında Özertural ve Knüppel (2003/ 2004: 158), Maniheist Soğd metinlerinde satırları doldurmak için satır sonlarındaki grafemlerin iki kere yazılması son derece yaygınken, Budist Soğd metinlerinde bu durumun son derece nadir olduğuna dikkat çekerler. Buna göre; ilginç bir şekilde Budist Uygur metinlerinde yaygın olan harflerin iki kez yazılması özelliği Budist Soğd değil, Maniheist Soğd yazın geleneğinin bir tesiri gibi görünüyor. Yine Budist içerikli Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ise Uygurca Budist koine metinlerinden farklı olarak <h> harfinin satır doldurucu olarak daha sık kullanılması söz konusudur. Bu durumu metinlerin yazıldığı dinî çevreyle değil, belki kronolojiyle açıklamak mümkün olabilir.

5.2. Fonolojik Özellikler

5.2.1. Söz başı /d-/ sesi:

Eski Uygurcanın özellikle geç dönem metinlerinde, söz içi ve söz sonunda /t/ ve /d/ yazımlarının karışık bir durum sergilediği bilinmektedir. Örneğin /t/ sesinin beklendiği *bulıt* sözcüğü <d> harfi ile *bulıṭ* = *pwlyd* biçiminde veya /d/ sesinin bulunduğu *udug* sözcüğü *uḍug* = *'wtwq* biçiminde yazılabilmektedir. Ferruh Ağca (2021: 98-107) Eski Uygurcanın 8.-9. yüzyıla ait en erken tarihli metinlerinde bu seslerin yazımının düzenli olduğunu, klasik öncesi döneme ait metinlerde ise /t/ ve

/d/ seslerinin yazımında düzensizliklerin seyrek de olsa görülmeye başladığını tespit etmiştir. Buna göre, bu ünsüzlerin yazımındaki düzensizlik asıl olarak 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılmış metinlerde yoğun bir şekilde görülerek bu dönem metinleri için karakteristik bir hâl almıştır. Geç dönemde yazılmış hem Budist hem de Maniheist metinlerde /t/ ve /d/ seslerinin gösterimi düzensizdir.

Söz konusu ünsüzlerin yazımında görülen bu karışıklık ses olayı olarak açıklanamamaktadır; çünkü bu yazımları herhangi bir kurala bağlamak mümkün değildir. Ayrıca benzer koşullar altında /d/'nin /t/, /t/'nin de /d/ ile yazımı ve aynı metinde aynı sözcüklerde hem standart hem de karışık yazımın olması bu durumun fonolojik izahını güçleştirmektedir (Ağca, 2021: 100-102). /t/ ve /d/ ünsüzlerinin yazımındaki karışıklığı Doerfer (1993: 27-28) ise Moğolca ses sisteminin tesiri ile açıklamayı düşünmüştür. Buna göre söz konusu değişkenlik, Yuan döneminde Moğol idaresi altında görülmektedir. Ağca (2021: 101) Yuan döneminden önce hatta klasik öncesi erken tarihli metinlerde bile bu seslerin birbiri yerine yazıldığı örneklerin görülebilmesi nedeniyle bunun Moğolcanın bir tesiri olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu durum, Moğolcadan bağımsız bir şekilde Uygurcanın erken döneminde başlamış ve zamanla yoğunluğunu artırmış bir yazım özelliğidir.

Burada bahsedilen /t/ ve /d/ seslerinin yazımındaki karışıklık daha çok söz içi ve sonrasında söz sonu durumlarda gerçekleşmektedir. Eski Türkçede söz başında *d-* sesi bulunmadığı için söz başında /t/ ve /d/ karışıklığından değil, söz başı *t-* sesinin çok sınırlı birkaç sözcükte <d> ile yazıldığından söz edilebilir. Bu sözcükler *teg* ve *tegi* edatları ile *tė-* fiilinin *tėp* ve *tėser* biçimleridir. Yalnız, bu örneklerdeki /t/'nin /d/ ile yazımı söz konusu biçimlerin önceki sözcüğe bitişik yazıldığı durumlarda görülebilmekte, ayrı yazıldığında tanıklanmamaktadır (Ağca, 2021: 99-103). Örneğin *tėpṭėdi = typdydy*, *neçekeṭegi = n'ç'k'd'ky* gibi durumlarda /t/ sesi <d> ile görülebilmektedir; fakat burada artık söz başında /t/ sesinin /d/ ile yazımından bahsedilemez. Bu durumlarda söz içi /t/ ve /d/ karışıklığı söz konusudur.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ise söz sonunda /t/ ve /d/'nin karıştırıldığı tek bir örnek bulunur: *[n(a)m]o* ***buḍ*** *, [na]m'o d(a)rm = ///w pwt ,, //m'w drm* (Mz 396r2). Koine metinlerinde genellikle *-d* ile yazılan *bud* sözcüğünün Maitrisimit ve Huanzang Biyografisi'nde de aynı şekilde <t> harfi ile yazıldığı örneklere rastlanır. İncelenen metinlerde bir örnekte ise söz içinde /t/ sesi yerine /d/'nin yazıldığı

görülür: *inçe y(a)rlıkadı* ***eṭ'iz-*** *= /ynç' yrlyq'dy eṭ'iz-* (Mz 418r10). Şu iki örnekte ise söz içinde bu sefer /d/ sesinin <t> ile yazımı mevcuttur: ***ụḍ'ürti*** *= 'wt'wrty* (U 5188v3), ***üḍki*** *tọz'ün = 'wytky twz'wn* (U 5194r1). Bu birkaç örnek üzerinden Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde /t/ ve /d/ yazımında karışıklığın karakteristik bir özellik olarak yer aldığını söyleyemeyiz.

Hâlbuki ilginç bir şekilde, bu metinlerde söz başı /t/ sesinin <d> ile yazıldığı örneklere rastlanmaktadır. Söz içi ve sonunda /t/ ve /d/ yazımı açısından fazla bir karışıklığın gözlenmediği bu metinlerde söz başında böyle bir yazıma rastlanması oldukça dikkat çekicidir. <d> harfi ile tanıklanan bu yazımlar, Fedakâr (1994) tarafından, /t/ sesi için <d> yazımı olarak düşünülmüş ve bu nedenle transkripsiyonda bunlar *ṭ* işareti ile gösterilmiştir. Gabain (1976: 76) bunları Soğd harfli metinlere özgü fonetik özellikler içinde ele alır. Bu çalışmada söz konusu örneklerdeki durumu imladaki bir karışıklık değil, ses özelliğinin yazıma yansıması olarak değerlendiriyoruz. Bu nedenle buradaki transkripsiyonları olduğu gibi /d/ ile yapılmıştır:

> *... dėser ạnta =.../rn dys'r 'nt'* (Mz 310r14) ~ *tėser = tys'r* (U 8003r3)
> *dėdi çepi y(ė)rde ...= dydy ç'py yrd' p/...*(Mz 433r1/5) ~ *tėdi = tydy* (Mz 225r10)
> *er'ür dėp ...= 'r'wr dyp '/...* (Mz 365r2/3) ~ *tip = typ* (Mz 225v4)

İncelediğimiz metinlerde söz başı /t/ sesinin <d> harfi ile yazıldığı örneklerin hepsi *tė-* "demek" fiilinde gerçekleşmiştir. Ağca'nın Eski Uygurca külliyatta bitişik yazım durumunda söz başı *t-*'nin *d-* ile yazılabildiğini belirttiği birkaç sözcükten birisi de bu *tė-* fiilidir. Fakat Soğd harfli Eski Türkçe metinlerden verilen yukarıdaki *d-*'li örneklerin tamamı ayrı yazılmıştır. Bu örneklerde bitişik yazım söz konusu değildir. Söz başında açık bir şekilde /t/ ve /d/ karışıklığının ya da *t->d-* tonsuzlaşmasının gerçekleştiğini bu örnekler üzerinden tanıklayabiliriz. Benzer bir durum Çağatay Türkçesinde de mevcuttur. Söz başı *t-* sesinin korunduğu Çağataycada; *dagı*, *dek*, *dur-*/ *durur*, *dėgin* gibi sınırlı sayıda biçimde söz başında *t-* > *d-* değişimi görülebilmektedir (Eckmann, 2017: 41-42). Çağataycadaki bu ses değişimi yalnızca sık kullanılan sözcüklerde gerçekleşmiştir. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde yalnızca *tė-* fiilinde gözlenen durum da yine sözcüğün kullanım sıklığı nedeniyle gerçekleşen bir ses olayıdır. Bu örnekleri *buḍ*, *ụḍ'ürti*, *üḍki* ve *eṭiz* tanıklarındaki gibi imladaki bir karışıklık olarak değil, söz başında *t-* > *d-* ses

değişiminin görüldüğü fonolojik bir özellik biçiminde ele almak daha uygundur. Bu ses olayı aynı zamanda metinlerdeki diyalekt karışması durumlarından biridir. Metnin yazıcısının diyalektinde sık kullanılan *tė-* sözcüğünde ses değişimi olduğu anlaşılmaktadır.

5.2.2. Metatez

Eski Uygurcada 11. yüzyıl itibariyle seyrek olarak görülmeye başlanan ve esas olarak 12. yüzyıl ve sonrasında klasik ve geç dönem metinlerinde görülen ses olaylarından biri metatezdir. 13. yüzyıla kadar sadece belirli birkaç sözcükte görülen metatez, bu yüzyıl itibariyle daha da genişleyerek geç dönem Uygurca metinler için karakteristik bir hâl almıştır. Metatez özellikle /r/ ünsüzünün bulunduğu sözcüklerde tanıklanmaktadır (Ağca, 2021: 155-164).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde birkaç sözcükte metatez ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri *yavlak* sözcüğünde gerçekleşmiş ve *yalvak* biçimini almıştır. Metinlerimizde yalnız iki defa tanıklanan bu sözcüğün bir örneği *yavlak* diğer tanığı ise metatezli *yalvak* biçimindedir: *y(a)lvak* (Mz 146r1/2) = *ylv'ạ* ~ *y(a)vlak* = *yvl'ạ* (Mz 365v1/3). İlginç olan hususlardan birisi Eski Uygurca metinlerde *yavlak* sözcüğünün metatezli biçiminin başka hiçbir yerde tanıklanmamış olmasıdır.

İncelenen metinlerde bir diğer metatez örneği ise tahrip olduğu için kesin olmamakla birlikte *kurtul-* fiilinde gerçekleşmiştir. Bu sözcüğün metatezli *kutrul-* biçimi dışında metateze uğramamış hâli de Soğd harfli metinlerde açıkça yer alır:

kut[ru]l[g]'u = *qwt//l'w* (Mz 38r3) ~ *kurt'ulmak* = *qwrt'wlm'ạ* (U 5189v5)

Aynı *yavlak* sözcüğünde olduğu gibi Soğd harfli metinlerde tanıklanan *kurtul-* fiilinin iki biçiminden birisi fiilin kesin olarak metatezsiz, diğeri ise şüpheli de olsa metatezli hâlidir. Bunun dışında *kurtul-* fiili ile müştak olan *kurtgar-* fiilinin bu metinlerde tanıklanan iki örneği *kurtgar-* biçiminde iken bir tanığı ise *kutgar-* şeklindedir: *kutgarga[lı]* = *q̈wtq'rq'//* (Mz 307v9), *[k]urtgard[…]* = */wrtq'rd/…* (Mz 365v2/14), *kurtgardum* = *qwrtq'rdwm* (U 5187r-a2). Ferruh Ağca (2021: 176-178) Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesinde *kurtgar-* fiilinin bir ölçüt olarak kullanılabileceğini ortaya koymuştur. Buna göre *kurtgar-* biçimi 8-9. yüzyıla ait en erken tarihli metinlerde tanıklanmaktadır ve 9. yüzyıldan itibaren *kutgar-* biçimi görülmeye başlamıştır. Soğd harfli metinlerde hem daha eski biçimler olan *kurtul-* ve

kurtgar- hem de daha sonraki biçimler olan metatezli *kutrul*- şekli ve /r/ sesinin eridiği *kutgar*- biçimi bir arada tanıklanmaktadır.

Soğd harfli metinlerde tespit edilen az sayıdaki metatez örneği (*yalvak* ve *kutrul*-) metinlerin yazıldığı dönemi yansıtan bir ses özelliği olarak ele alınamaz. Bunları diyalektikal özellikler, diğer bir deyişle ağız sızması şeklinde düşünmek daha doğru olacaktır. Nitekim, aynı metinlerde *erdem*, *yaltrıdı*, *yarlıg* sözcükleri klasik ve geç dönem metinlerinde görüldüğü gibi metatezli biçimleriyle yer almamaktadır.

Bu örneklere ilaveten Sanskrit kökenli *bodhisattva* kopyası Soğd harfli metinlerde yalnızca *botis(a)t(a)v* biçiminde metateze uğramamış hâliyle yer alır. Jens Peter Laut (1986: 94-95) Maitrisimit'in Sengim nüshasındaki metatezli *bodis(a)v(a)t* yazımına, bu metni klasik Budist Uygur metinlerinden ayıran özelliklerden biri olarak işaret etmektedir. Laut'a göre söz konusu metatezli biçimin, yani <stv> yerine <svt> şeklindeki metatetik yazımının sebebi Soğdca aracılığında aranabilir. Yutaka Yoshida (2008) ise söz konusu sözcüğün Soğdcada sonu -*v* ile biten (*pwδystβ*) biçimlerinin yaygın olduğunu ve sonu -*t* ile biten (*pwδysβt*) biçimlerin ise istisna olduğunu ortaya koyar. Eski Uygurcada ise klasik öncesi metinlerde sonu -*t* ve -*v* ile biten biçimler bir arada bulunur, klasik ve geç dönem metinlerinde ise -*v* ile biten biçimler yer alır. Klasik ve geç dönem metinlerindeki orjinaline daha uygun biçimlerde, Sanskrit dil bilgisi ile "öğrenilmiş" biçimlerin de etkisi olmalıdır. Yoshida, Uygurcadaki metatezli biçimin Soğdca aracılığı ile görüldüğü düşüncesine katılmamaktadır. Ona göre özellikle sonu -*t*'li biçimler Soğdcadan gelmiş olamaz; çünkü bu biçimler Soğdcada zaten istisnadır. Yine telaffuz kolaylığı için Uygurcada da dil içi bir ses olayı gerçekleşmiş olmalıdır ve bu durum Soğdcadan bağımsız gerçekleşmiş olabilir (Yoshida, 2008). Bu durumda *bodis(a)t(a)v* sözcüğünün hem Soğdcada hem de Türkçede birbirinden bağımsız olarak, söyleyiş kolaylığı için metatezli *bodis(a)v(a)t* biçimileri oluşmuştur. Söz sonunda -*v* sesini telaffuz etmek daha zordur.

Bütün bu tanıklar bir arada değerlendirildiğinde metatezin Soğd harfli metinlerde belirgin bir özellik olmadığı, ağız özelliklerinin yansıdığı birkaç örnekte bulunduğu sonucuna varılabilir. Zaten metatez örneğinin tanıklandığı metinlerden biri olan Mz 38 numaralı fragman hâlihazırda dönemin dil özellikleriyle açıklanamayacak (zamir *n*'sinin olmaması gibi) başka diyalektik özellikleri de barındırmaktadır.

5.2.3. /ŋ/ ~ /g/ Nöbetleşmesi

Orhun Yazıtları'ndan itibaren Türk dilinin çeşitli çevrelerinde zaman zaman rastlanan /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi örnekleri, incelediğimiz Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde de üç yerde tanıklanmaktadır:

eg<g>'ilmiş = 'kk'ylmyş (Mz 38v6) ~ **eŋilmiş* yerine

kut'ıga = qwt'yk' (Mz 396r1/7, Mz 396r2/2) ~ **kutıŋa* yerine

Talat Tekin *Orhon Türkçesi Grameri*'nde (2016: 70-71) söz içi ve söz sonunda /ŋ/ sesinin sık sık sızıcı /g/ sesi ile değiştiği pek çok örnek verir. Bu nöbetleşmenin görüldüğü örnekler teklik ve çokluk 2. kişi iyelik ekleri ile şahıs eklerinde ve ilgi hâli ekinde yer alır: *ölsikig* (KT, G7) ~ *ölsikiŋ* (KT, G6), *süŋöküg* (BK, D20) ~ *siŋökün* (KT, D24) gibi. Söz konusu durum araştırmacılar tarafından imlâyla ilgili bir özellik veya ses değişimi olarak farklı şekillerde açıklanmaktadır. Ferruh Ağca (2021: 154, 2012: 77), Talat Tekin tarafından fonolojik bir hadise olarak ele alınan bu durumun, aynı zamanda sadece belirli eklerde meydana gelmesi nedeniyle morfolojik bir özelliği olduğunu da dile getirir. Ayrıca, yazıtlardan verilen ilgili örneklerin tamamının Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına ait olduğuna ve Tonyukuk Yazıtı'nda böyle bir nöbetleşme örneğinin hiç bulunmadığına dikkat çeker (Ağca, 2012: 71). Buna göre yazıtlarda düzensiz bir şekilde görülen bu durum, /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesinin diyaklektikal bir kaynağı olduğunun göstergesi olabilir. Ayrıca Nalbant ilgi hâli eki özelinde +nIŋ > +nIg > +nI şeklinde bir tarihsel gelişme olduğunu ortaya koyar. Bu durumda sondaki /ŋ/ sesi önce /g/ sesine dönüşmüş en son düşmüştür (Nalbant, 2018: 27-28). Bu ses değişiminin geçiş dönemi sırasında /ŋ/'li ve /g/'li biçimlerin bir arada görüldüğü metinler olabilir.

Runik harfli yazıtlarda gözlenen söz konusu seslerin nöbetleşmesine dair örneklere, daha sonra Maniheist çevreye ait bazı metinler ile erken tarihli bazı Budist Türk çevresi metinlerinde de zaman zaman rastlanmaktadır (Ağca, 2012: 73). Jens Peter Laut (1986: 71-74, 78) klasik öncesi Budist metinler içinde değerlendirdiği Maitrisimit'in Sengim nüshasında /ŋ/ sesi için beklenen NK yazımı yerine sık sık yalnız K ile eksik yazımın (defektive Schreibung) görüldüğünü belirterek bunu bir imlâ özelliği olarak ele alır. Maitrisimit'in Sengim nüshasında da değişkenlik yine 2. kişi şahıs eklerinde -özellikle emir kipinde-, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde ve ilgi hâli ekinde bulunur. Aynı eserde yer alan söz konusu ekler dışında şu

sözcüklerde bu değişkenlik (veya eksik yazım) görülür: *neg* (< *neŋ*), *tärig* (< *teriŋ*), *ögräki* (< *öŋreki*), *bulmışlarıga* (< *bulmışlarıŋa*), *öglüg ögsüz* (< *öŋlüg öŋsüz*), *[s]ügüklüg* (< *süŋüklüg*), *tüglüg* (< *tüŋlüg*) (Laut, 1986: 74; Ağca, 2021: 153). Bu örneklerden anlaşıldığı üzere sözcük kök ve gövdelerinde ve iyelik ekinden sonra datif ekinin gelmesiyle oluşan ikincil /ŋ/ sesinde değişkenlik ortaya çıkmıştır. Laut (1986: 78) bu durumun nadir de olsa Maitrismit'in daha ileri tarihli Hami nüshasında da bulunduğunu belirtir.

Runik harfli yazıtlarda sadece belirli eklerde istikrarsız bir şekilde tanıklanan /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi, bazı erken tarihli Maniheist ve Budist metinlerde 2. kişi iyelik ve şahıs ekleri ile ilgi hâli eki dışında sözcük kök ve gövdelerinde de yine istikrarsız bir şekilde görülmektedir. 11. yüzyıldan sonraki Eski Uygurca metinlerde ise dilin standartlaşması nedeniyle bu değişkenlik artık bulunmamaktadır (Ağca, 2021: 154; Ağca, 2012: 78-79). Diğer yandan 11. yüzyılda İslâmi çevreye ait DLT ve Yarkent belgelerinde de bu değişkenlik yine aynı eklerde ve bunun yanında bazı kelime kök ve gövdelerinde tanıklanır. Aynı zamanda Kâşgarlı Mahmud bunun Arguların diline ait bir özellik olduğu kaydını düşmüştür:

> "Arguların bazı ağızlarında ikinci şahıs (gunneli) kef'i gayın'a çevrilir. Örnek: **tapındug** "sen ibadet ettin". **Sen anı kaçırdug** "sen onu kaçırdın". Bu kural bütün fiillerde geçerlidir. (Gunneli) kef asıldır; burada gayın kullanılması melezleşmedir." (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2015: 280).

Ferruh Ağca (2021: 151), Kâşgarlı'nın Argular için verdiği bu bilginin kaynağının yazılı bir metin olmayıp kendi duyduklarından hareketle bu bilgiyi aktardığına dikkat çeker. Bu nedenle burada bahsedilen /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin imlâ ile ilgili olamayacağını belirtir. Buna göre aynı durum, Köktürk yazıtları ve Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde görülen değişkenlik için de düşünülmelidir.

Bütün bu veriler birlikte düşünüldüğünde Soğd harfli Eski Türkçe metinlerden Mz 396 fragmanında *kutıga* örneklerinde üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen datif eki nedeniyle arada oluşan ikincil /ŋ/ sesinin <g> ile yazımı görülür. Bunun yanında Mz 334 numaralı fragmanda aynı sözcük *kut'ıŋa* (Mz 334v1/8) şeklinde, /ŋ/ sesi ile bulunur. Nöbetleşmenin olduğu diğer örnek ise Mz 38 numaralı fragmanda yer alır: *egilmiş* örneğinde sözcük kökünde bu nöbetleşme tanıklanmaktadır. Her iki fragmanda da /ŋ/ sesinin de kullanıldığını gösterebilecek bir sözcük yer almamaktadır. Parçalı durumda olan bu fragmanlarda ikinci şahıs

iyelik veya kişi ekinin, ilgi hâli ekinin görülebileceği bir çekim veya aynı şekilde üçüncü şahıs eki sonrası bir hâl ekinin gözlenebileceği başka bir biçim bulunmamaktadır. Eldeki örneklerden bu metinlerde nöbetleşmeden bahsetmek yerine yalnızca /g/ sesi tarafında olduklarını söylemek daha doğru olur. Burada bir ses değişiminin yanında, DLT'deki bilgilerden hareketle diyalektik özelliklerin metinlere yansıdığı söylenebilir. Özellikle M 38 fragmanı, *kutrul-* biçimi veya üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen hâl ekinde arada pronominal /n/ sesinin olmaması gibi başka ilginç diyalektik özellikleri de barındıran bir metindir. Soğd harfli Eski Türkçe metinler klasik öncesi dilin ve imlânın standartlaşmadığı bir döneme ait metinler olduğu için bunlara ağız özelliklerinin yansıması mümkündür. DLT'deki veriler ışığında Mz 38 ve Mz 396 metinlerindeki bu durum, Argu ağzına ait diyalektik bir özellik olarak değerlendirilebilir. Metinlerin yazarları Argu boyundan olabilir ve kendi ağız özelliklerini karıştırmış olabilirler.

5.2.4. Orta Hece Düşmesi

Türkçenin bütün dönemlerinde olduğu gibi Eski Uygurcada da sözcük kökleri bir ek aldığında orta hece durumundaki ünlünün düştüğü görülmektedir (Eraslan, 2012: 81). Orta hece düşmesi durumu daha çok çekim eklerinde belirgin olsa da yapım eklerinin getirilmesi durumunda da meydana gelebilir. Marcel Erdal (2004: 97) bu ses olayının Türkçede ilk ve son hecelerdeki vurgunun daha öncelikli olduğunu veya orta hecelerdeki ünlülerin vurgulanmadığını gösterdiğine işaret eder.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde iki heceli kelimelerin ek almasından sonra orta hece konumuna gelen hecelerde ses düşmesi dikkat çeken bir özellik olarak tanıklanmaktadır. Örneğin *köŋül* sözcüğün 3. şahıs iyelik ekini aldığı bir durumda ortadaki ünlüsü düşmüştür: *kọŋli = kwnkly* (Mz 309r9). Aynı sözcük ünsüzle başlayan ekler aldığında orta hece düşmesi meydana gelmemiştir: *kọŋülçe = kwnkwlç'* (Mz 418v8), *kọŋülte = kwnkwlt'* (III 193r4, III 193r5, Mz 334r1/5), *kọŋülṭe = kwnkwrt'* (III 193v9). Bunun yanında farklı fragmanlarda yine *köŋül* sözcüğünün ünlü ile başlayan 2. şahıs iyelik eki ve vasıta ekini aldığı hâlde ikinci ünlünün düşmediği biçimleri de metinlerde yer almaktadır: *kọŋül'üŋ = kwnkwl'wnk* (U 5187v-a3), *kọŋülün = kwnkwlwn* (Mz 147v4).

Metinlerimizde orta hece düşmesinin görüldüğü bir başka örnek *örüg* sözcüğünde tanıklanmaktadır. Sözcüğün 3. şahıs iyelik ekini aldığı bir durumda orta

hece konumundaki ikinci ünlüsü düşmüştür: *örgi = /wrkky* (Mz 130v2/2). Ayrıca söz konusu sözcüğün ek almamış biçimi, orta hece düşmesinin gerçekleştiği biçiminin hemen bir alt satırında ikinci ünlüsü yazılmış hâlde yer almaktadır: *ör'üg = 'wyr'wkk* (Mz 130v2/3). Aynı Mz 130 fragmanında orta hece düşmesine dair bir örnek daha mevcuttur: *[a]glıklag = //qlyql'q*. (Mz 130v1/1). Burada /g/ sesinin komşuluğunda ve /l/ sesi ile başlayan bir ek aldıktan sonra orta hece konumuna gelen dar /ı/ ünlüsü düşmüştür. Sözcüğün *agılık* yazımı yanında bu örnekteki gibi *aglık* biçimi Sekiz Yükmek, Maitrisimit, Kalyanamkara Papamkara gibi başka Eski Uygurca metinlerde de tanıklanır (UW; Röhrborn, 2015: 57-58). Sözcüğün orta hece ünlüsü düşmemiş biçimi de Soğd harfli metinlerde tanıklanır: *agılıkı = ''qylyqy* (Mz 395v2).

Söz konusu ses olayının mevcut olduğu bir başka sözcük *tegin-* fiilidir. Fiile gelen -(X)p zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü ikinci hecedeki /i/ sesinin düşmesine neden olmuştur: *t(e)gn'üpü = tkn'wpw* (III 193r13). Aynı fiil ünsüzle başlayan geçmiş zaman ekini aldığında böyle bir hadise görülmez: *t(e)g'inti = tk'ynty* (Mz 334v1/5), *t(e)ginti = tkynty* (U 5187v-d5). Yine III 193 fragmanında görülen orta hece düşmesi yalaŋok sözcüğünde gerçekleşmiştir: *y(a)lŋ'ok = ylnk'wq̣* (III 193r14) *y(a)lŋ'oklar = ylnk'wql'r* (III 193v13). İlk hecede defektif yazım mevcutken ikinci hecedeki ses düşmüştür.

Dokuz sayısının sıra sayı biçimi, Soğd harfli metinlerde bir defa orta hece ünlüsü düşmüş biçimde yer alır: *[t]okzunç = /wqz̲wnç* (Mz 365v2/4). Sözcüğün ek almamış biçiminde ikinci hecenin yazımı şu örnekte mevcuttur: *tok'uz = twq̣'wz̲* (U 5197v4). Ünlü ile başlayan bir ek almasından sonra orta hece konumuna gelen ikinci /u/ ünlüsünün düştüğü anlaşılmaktadır. Başka bir fragmanda ise aynı sıra sayı ekini alan sözcükte orta hece düşmesi meydana gelmemiştir: *tok'uzunç = twq'wz̲wnç* (Mz 433v2/1).

Bunların dışında *t(ä)ŋrlikdin = tnkrlkdyn* (U 5187v-d3), *ulglapu = 'wlql'pw* (Mz 38r4) ve *ėgd'ür- = 'kd'wr* (U 5197v3) örneklerinde de orta hece düşmesinin olduğu düşünülebilir. İlk örnekte *t(e)ŋri* sözcüğü, Eski Uygurca imlada her zaman ilk ünlüsü yazılmamış, ikinci ünlüsü ise daima yazılmış hâlde bulunur. Burada ikinci ünlünün yazılmamış olması defektif yazımla değil, aldığı ekten sonra bu sesin düşmesiyle açıklanabilir. Ekin /l/ sesi ile başlaması ve öncesinde /r/ sesinin bulunması bu ses olayının gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır. Türkçede üç konsonant

kolay kolay yan yana gelmez; fakat burada akıcı seslerin bir arada olması telaffuzu mümkün kılar.

İkinci örnekte *ulug* sözcüğünün imlası yine Eski Uygurcada her zaman tam yazılmış bir şekilde bulunur. Burada +la- ekinin eklenmesiyle orta hece durumuna düşen ikinci /u/ sesi düşmüştür. Aynı şekilde sözcüğe /l/ sesi ile başlayan bir ek getirilmiş ve ayrıca /g/ sesinin hem öncesinde hem de sonrasında /l/ sesi yer almıştır. Kaşgarlı Mahmud DLT'de *ogrı* sözcüğünün +la- eki ile bazen /ı/ sesi düşmüş olarak söylendiğini belirtir. Buna göre halk /r/'yi sükunlu söyler ve bu yanlıştır. Başka bir yerde ise hafifletme maksadıyla *y*'nin düşürüldüğünü aktarır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2015: 132, 138). Kaşgarlı'nın ifadelerinden sözcüğün *ogrla-* biçiminde üç konsonant yan yana gelecek biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı yazım Tibet harfli BuddhKat metninde de görülür (Erdal, 2004: 98). Bu durumda *ulug+la-* biçiminde de orta hecenin düşmesi ve üç konsonantın yan yana gelmesi mümkündür. Son olarak *ėgid-* fiili geniş zaman ekini almış ve orta hecede kalan dar ünlü düşmüştür.

Son olarak Mz 310 numaralı fragmanda *kormışda berü = qwrmyşd' p'rw* (Mz 310v13) örneğinde *korı-* fiilinin çekimlenmesiyle orta hece durumuna gelen dar /ı/ ünlüsü düşmüştür. VATEC'te bu sözcük *kor(ı)mışd(a)n* şeklinde verilmiştir. Bu transkripsiyondan naşirlerin /ı/ sesinin defektif yazımla gösterildiği kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır. Buradaki örneği de defektif yazım olarak değil, orta hece düşmesi bağlamında değerlendirmek gerekir.

Literatürde Soğd harfli metinlerin ayırt edici özellikleri arasında orta hece düşmesinden bahsedilmemiştir. Önceki yayımlarda, söz konusu örneklerde bir parantez içinde gösterilen bu ünlülerin mevcut olduğu, fakat yazılmadığı varsayılmıştır. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde defektif yazım öne çıkan imlâ özelliklerinden biri olsa da bazı örneklerde yazımın gerçekten ses olayını yansıttığı düşünülebilir; çünkü defektif yazım Türkçe kökenli sözcüklerde çok büyük oranda ilk hecede veya eklerde görülmektedir. Defektif yazım ayrıca genellikle /a/, /e/ ve /ı/ seslerinin yazımında söz konusudur. Orta hece düşmesinin tanıklandığı örneklerimizde ise bu durum dar /ı/, /i/, /u/, /ü/ seslerinde gerçekleşmiştir. Hatta daha ziyade yuvarlak-dar ünlülerde orta hece düşmesinin olduğu görülmektedir.

Fragmanların parçalı yapısı nedeniyle ancak Mz 38, Mz 130, III 193, Mz 309, Mz 310, Mz 395, U 5187 ve U 5197 numaralı fragmanlarda orta hece düşmesi örnekleri tespit edilebilmiştir. Mz 147 ve Mz 433 fragmanları ise orta hece düşmesi görülen aynı koşullar ve aynı sözcükler mevcut olduğu hâlde ikinci hecedeki ünlünün düşmemesiyle bu ses olayının gerçekleşmediğini kesin olarak söyleyebileceğimiz metinlerdir. U 5187 metninde ise *ėgd'ür* sözcüğünde orta hece düşmesi gerçekleşmişken, aynı metinde *köŋül* sözcüğünün ek almış hâlinde orta hece düşmemiştir. Sonuç olarak Soğd harfli metinlerde orta hece düşmesi istikrarlı bir ses olayı olarak değil, fakat dikkat çekici bir eğilim şeklinde yer alan özelliklerden biridir.

5.2.5. Söz İçi /-g-/ Ünsüzü

Soğd harfli Eski Türkçe metin parçalarında söz içi /g/ sesinin düştüğü örneklerle karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki kergek sözcüğünde gerçekleşmiştir: *bilmiş k(e)rek = pylmyş kr'k* (Mz 334v1/10). Sözcüğün iç sesteki /g/'nin düştüğü bu kerek biçimi dışında başka bir fragmanda /g/'nin düşmediği şekli de tanıklanmaktadır: *eksük k(e)rgek tınl(ı)glar = 'kswk krk'k tynlql'r* (Mz 307v8).

Söz içi /g/ sesinin düştüğü bir diğer örnek ise şu şekildedir: *kısagu = qys'qw* (Mz 411r4). Bu sözcük *kısıg+a-gu* > *kısgagu* > *kısagu* şeklinde bir gelişim geçirmiş olmalıdır. Sözcüğün önce orta hecedeki dar /ı/ ünlüsü, sonra ise hece başında kalan ilk /g/ sesi düşmüş olmalıdır. Benzer şekilde *kısga* sözcüğündeki /g/ sesinin düştüğü *kısa* biçimi klasik öncesi Budist metinlerden Maitrisimit'te de tanıklanmaktadır.

Eski Uygurcada söz içi /g/ sesinin düşmesi yaygın olarak geç dönem metinlerinde görülen bir özelliktir. Erken tarihli metinlerde bu sesin düştüğü örneklere de rastlanmaktadır. Fakat erken tarihli metinlerde seyrek görülen bu örnekle metinlerdeki ağız sızması örnekleri olarak değerlendirilmektedir (Ağca, 2021: 170-174). Örneğin Kalyanamkara Papamkara hikâyesinde *kergek* biçimleri yanında bulunan *kerek* veya Maitrisimit'te bulunan *kısa* biçimlerinden yola çıkılarak bu metinlerin geç dönem metinleri olduğu söylenemez. Diğer dil özellikleriyle birlikte değerlendirildiğinde bu metinlerin klasik öncesi döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Soğd harfli Eski Türkçe metinlerdeki bu *kerek* ve *kısagu* biçimleri de diyalektikal özellikler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Soğd harfli metinlerin genelinde iç seste /g/'nin korunması durumu daha baskındır.

Örneğin metinlerimizde tanıklanan *emgek*, *emgen-* ve *yegirmi* sözcüklerinde bu /g/ sesleri düşmemiştir. Ayrıca *kerek* biçimi yanında *kergek* biçimi de metinlerde bulunmaktadır.

Eski Uygurca metinlerde söz içi /g/ ünsüzünün en çok *kergek* sözcüğünde düştüğü görülmektedir. Bunun sebebi *kergek* biçiminin kullanım sıklığının fazla olmasıdır. Bu sözcük farklı fonksiyonlar yüklenmiş olarak oldukça sık bir kullanıma sahiptir (Ağca, 2021: 170-171). Analitik gereklilik çekimi için kullanılan *kergek* biçimi gramerleşmeye başlamıştır. Gramerleşme sürecinde anlamsızlaşma yanında ses erozyonu ve sıklık aşamaları da gerçekleşmektedir (Gökçe, 2013). Söz konusu *kergek* sözcüğündeki /g/ sesinin düşmesinden, bu gramerleşme aşamalarında olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen metinlerde de *kergek* biçimi iki farklı işlevle tanıklanmaktadır. İlk *egsük kergek tınlıglar* (Mz 307v8) örneğinde sıfat işlevinde iken, ikinci örnekte *bilmiş kerek* (Mz 334v1/10) içinde ise analitik gereklilik yapısında yer almıştır.

5.2.6. Yuvarlaklaşma

Dar ünlülerin yuvarlaklaşması Türk dilinde gittikçe artan bir temayül olarak görülmektedir. Bu ses olayı esas olarak Orta Türkçe döneminde karakteristik bir hâl almıştır. Eski Türkçe döneminde de yaygın bir şekilde olmasa da yuvarlaklaşma hadisesinin örnekleri görülmektedir. Ferruh Ağca (2021: 133) Eski Uygurcanın erken döneminde komşu dudak ünsüzleri tesiriyle, daha geç dönemde ise komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle dar ünlülerin yuvarlaklaştığını tespit etmiştir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde tanıklanan yuvarlaklaşma örnekleri çoğunlukla kelime köklerinde ve yapım ekleriyle genişlemiş sözcük tabanlarında mevcuttur. Sözcük köklerindeki örnekleri şu şekildedir: *amul* (Mz 379r1/6, U 5190v-b4), *yum[ş]aglı* (Mz 170r5), *kamug* (Mz 418r11, III 193v4, III 193v14, Mz 380r2, Mz 396v1/4, Mz 225v6), *bus'uşlug* (Mz 130r2/3). Bunlardan *amul* sözcüğünün ayrıca düz-geniş ünlülü *amal* (Mz 307v7) biçimi de Soğd harfli metinlerde tanıklanmaktadır. Bunun yanında *kamug* sözcüğü altı örnekte /u/ sesi ile görülürken, üç örnekte ünlüsü hiç yazılmamış durumdadır: *kam(a)g* (Mz 307r1, Mz 395r5, Mz 395r8). Eski Uygurcada daha çok /a/ ve /ı/ seslerinde defektif yazım olması nedeniyle, burada *q̈'mq* yazımında gösterilmeyen ikinci ünlünün düz-geniş /a/ sesi olduğunu tahmin edilebilir. Bu örneklerden *amul*, *yumşak* ve *kamug* sözcüklerindeki

yuvarlaklaşma dudak ünsüzü komşuluğunda gerçekleşmiştir. Bunlardan farklı olarak *busuşlug* sözcüğünde ikinci hecede meydana gelen yuvarlaklaşma dudak ünlüsü nedeniyle değil, aldığı ekin tesiriyle gerçekleşmiştir (*busa-ş* > *busuş*). Bu sözcükte yer alan -Xş ekinin ünlüsü baskın bir karaktere sahiptir (Erdal 1991: 262). Diğer bir deyişle ekteki ünlü, bağlantı ünlüsü gibi vokalle biten sözcüklere geldiğinde düşmemektedir. Tam tersi, sözcüğün sonundaki ünlüyü düşürerek onun yerine ilk hecedeki vokale göre /I/, /U/'lu biçimlerinden biri ile eklenmektedir.

Türkçe kökenli kelime tabanlarının dışında bir de yabancı kelime kopyasında yuvarlaklaşma hadisesi meydana gelmiştir: *ạv'uç = 'v'wç* (Mz 38r8). Sanskrit dilinde bir cehennem adı olan *avīci* sözcüğünün, Eski Türkçede Soğdca *ʾʾβyc* biçimi üzerinden kopyalanan *aviç*, ayrıca Toharca *aviś* biçimi üzerinden kopyalanan *aviş* biçimleri bulunmaktadır (UW; Röhrborn, 2017: 55). Mz 38 fragmanında tanıklanan bu örneğin Soğdca üzerinden kopyalandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber sözcüğün bu şekilde yuvarlaklaşmış biçimi Eski Uygurca külliyatta başka hiçbir yerde tanıklanmamaktadır.

Soğd harfli metinlerde kelime köklerindeki yuvarlaklaşmaların yanında yapım eklerinde meydana gelen yuvarlaklaşma örnekleri de tanıklanmaktadır: *s(e)v'üg* (III 193r11, III 193v10, III 193v15), *s(e)v'üglüg* (U 5188v7), *t(a)p'ug* (Mz 418r12), *t(a)puntılar* (Mz 38v3). Yapım eklerindeki bu yuvarlaklaşma örneklerinin tamamında, hadisenin dudak ünsüzleri tesiriyle meydana geldiği görülmektedir. Soğd harfli metinlerde rastlanan bu tanıklar içinde Maniheist metinlerde sıklıkla görülen, ancak Budist metinlerde bulunmayan *s(ä)vig* yerine *s(ä)vüg* yazımı dikkat çekmektedir (Özertural ve Knüppel 2003/2004: 155). İlk iki örnekteki *sevüg* biçimi Maniheist metinler dışında ayrıca Kutadgu Bilig'de de tanıklanmaktadır (Erdal, 1991: 201-202).

İncelenen metinlerde üç sözcükte ise çekim eklerinde yuvarlaklaşma gerçekleşmiştir: *kurtgardum* (U 5187r-a2), *emgen'üp* (III 193v14), *t(e)gn'üpü* (III 193r13). Yine bu örneklerde de dudak ünsüzlerinin komşuluğu söz konusudur. Ağca (2015: 248), Eski Uygurcada yuvarlaklaşmanın kelime köklerinde ve daha sonra bazı yapım eklerinde yaygınlaştığını; fakat ağız özelliklerinin yansıdığı Uygur metinlerindeki istisnai örnekler dışarıda tutulduğunda, bu hadisenin çekim eklerini henüz kapsamadığını belirtmektedir. Dolayısıyla Soğd harfli Eski Türkçe metinlerdeki bu iki örneği de ağız sızması veya diyalekt karışması olarak değerlendirmek gerekir.

Özellikle *kurtgardum* örneğinde, geçmiş zaman 1. tekil şahıs çekiminde görülen -dum biçimiyle ilgili DLT'den bilgi edinebiliriz. Kaşgarlı Mahmud (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2015: 404), "gittim" anlamında Türklerin *bardım*, Oğuzların *bardam* dediklerini ve Arguların ise kuraldan daha da uzaklaşarak *bardum, keldüm* gibi yuvarlak biçimleri kullandıklarını söylemektedir. Bu verilerden hareketle Ağca (2015: 247), erken tarihli bazı metinlerle Argu ağzı arasında en azından yuvarlaklaşma bakımından bir bağlantı olabileceğine dikkat çeker:

> "Bilhassa Uygur Türkçesine ait erken tarihli metinlerdeki yuvarlak ünlülü sözcükler, bazı ağızlarda yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhada olduğunu göstermektedir. Gerek erken tarihli Uygur metinlerindeki örnekler ve gerekse DLT'te Argular için verilen örnekler, 9-11. yüzyıllarda yuvarlaklaşmanın Argular gibi bazı boyların ağızlarında eklere kadar yansıdığını göstermektedir." (Ağca, 2015: 252).

5.2.7. Palatal /ń/ Sesinin Durumu

Köktürkçe dönemi için karakteristik bir ses olan palatal /ń/ sesi Eski Uygurcada /n/ ve /y/ seslerine ayrışmış hâlde bulunur. Örneğin, Köktürkçedeki *koń* (= *kony*) "koyun" sözcüğü daha sonra *kon* ve *koy* biçimlerini almıştır. Gabain (2007: 2-3) Eski Uygurcayı diyalektlere ayırırken esas olarak bu palatal /ń/ sesinin durumunu ölçüt almıştır. Gabain diyaleklerin isimlerini bile bu sesin aldığı biçimlere göre "n ağzı" ve "y ağzı" olarak adlandırmıştır. Buna göre Maniheist metinler *n* ağzıyla oluşturulan metinlerken, Budist metinler *y* ağzıyla yazılmış eserlerdir.

Söz konusu palatal /ń/ sesi, Köktürkçe metinlerde sınırlı sayıda sözcükte ve bir de ekte bulunmaktadır: *ańıg* "kötü", *çıgań* "fakir", *kańu* "hangi", *koń* "koyun", *kıtań* "Hıtay", *yań-* "yaymak", *Tuńukuk, turńa* "turna" ve *+kIńA* küçültme eki. Eski Uygurca metinlerde ise bu sese sahip sözcüklerin /n/'li şekli çoğunlukla Maniheist metinlerde yer alır; fakat bu ses yalnızca Maniheist metinlerde değil, erken tarihli Budist eserlerde de bulunur. Bunun yanında bu ses tüm Maniheist metinlerde /n/ biçiminde değildir (Ağca, 2021: 138-149). Bu nedenle palatal /ń/ sesinin aldığı biçime göre Maniheist ve Budist metinleri keskin bir şekilde ayırmak mümkün değildir. Ayrıca aynı metin içerisinde bile /ń/ sesi bir sözcükte /y/ sesine dönüşmüş hâlde, diğer sözcükte ise /n/ sesiyle görülebilmektedir. Bu nedenle Marcel Erdal (2004) ve Ferruh Ağca (2019: 42; 2021: 141) palatal /ń/ sesinin diyalektlere göre /n/ ve /y/ olarak ikiye ayrılmadığını, kademeli olarak /y/ sesine dönüştüğünü düşünmektedirler. Bu ses önce /n/, daha sonra /y/ sesine dönüşmüştür. Geçiş

döneminde ise /n/'li ve /y/'l i şekiller bir arada görülmüştür. Dolayısıyla sesin /ń/ ve /n/ şeklinde tanıklandığı metinler Köktürkçe metinlere daha yakın tarihli metinler olup, bu ses klasik ve geç dönem metinlerinde ise artık tamamen /y/ sesine dönüşmüş hâldedir.

Benzer şekilde Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde bir sözcükte palatal /ń/'nin /n/ sesine dönüştüğü, başka bir yerde ise /y/'ye dönüştüğü görülmektedir. *ạn'ıg = 'n'yq* (U 5183r2) sözcüğünde /n/ olarak görülen bu ses, *azk(ı)ya = ''z̤qy'* (Mz 170r4) sözcüğündeki küçültme ekinde /y/ olmuştur. Bu durum, Soğd harfli metinlerin klasik öncesi erken tarihli metinlerle paylaştığı bir diğer özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Gabain (1976: 76) Soğd harfli metinlerdeki *anıg* örneğini bu metinlerin diyalekt özelliklerinden biri olarak verir.

Ağca (2019: 42) Eski Uygurca metinlerdeki örneklere bakıldığında /ń/ > /n/ > /y/ değişiminin bütün sözcüklerde aynı anda gerçekleşmediğini, büyük bir ihtimalle sık kullanılan sözcüklerde değişimin daha hızlı gerçekleştiğini belirtmektedir. Soğd harfli metinlerde *anıg* örneğinde sözcük tabanında daha eski /n/ sesi varken, *azk(ı)ya* örneğinde ekte daha ileri /y/ sesinin bulunması da kullanım sıklığıyla ilgili olabilir. Bağımlı bir gramer birimi olan ekteki ses değişiminin bağımsız bir sözcüğe göre daha hızlı ilerlemesi mümkündür.

Diğer yandan *anıg* sözcüğündeki /n/ sesi, n-diyalekti göstergesi değil, fakat metinlere yansıyan yazıcıya ait bir diyalekt özelliği olarak da görülebilir. Nitekim DLT'de Kaşgarlı Mahmud *kon* "koyun", *kanu* "hangi" ve *çıgan* "yoksul" biçimlerini Argulara ait sözcükler olarak vermektedir:

> "Ortada ve sonda bulunan bütün ye'leri Argular nun'a çevirir.
> Açıklaması: Türkler "koyun"a **kōy**, onlarsa **kōn** derler. Türkler "fakir"e **çıga.y**, onlar **çıga.n** derler. Türkler "hangi şey" anlamında **ka.yu nēŋ**, onlar **ka.nu** derler." (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2015: 12).

Ayrıca /ń/ ünsüzü açısından Karahanlıca metinler içinde Kutadgu Bilig'de /n/'li +kInA, DLT'de /y/'li +kIyA şekli görülmektedir (Ağca, 2021: 139). Yusuf Has Hacib'in memleketi Balasagun'da ciddi bir Argu nüfusun olduğu DLT'den bilinmektedir. Kutadgu Bilig'de /n/'li biçimlerin görülmesi bu açıdan Argu tesiri olarak görülebilir. Soğd harfli metinler hem klasik öncesi hem de diyalekt

karışmalarının rastlandığı metinlerdir. DLT'de Argu diyalektine[297] ait olduğu belirtilen başka özelliklere de (/ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi, ekleşmiş yeterlilik fiili gibi) bu metinlerde rastlanmaktadır. Soğd harfli metinler içinde en azından bir kısım metnin yazıcısının Argu boyuna ait olduğu tahmin edilebilir.

5.3. Morfo-fonolojik Özellikler

5.3.1. Geniş /A/ Ünlülü Biçimler

Eski Uygurca metinlerde bazı eklerin ve kelime tabanlarının yaygın olarak görülen dar /I/ veya /U/ sesli biçimlerinin yanında geniş /A/ ünlülü biçimlerine de rastlanmaktadır. Bu durum özellikle kalın ve art sıradan ünlü bulunduran sözcük tabanlarına getirilen eklerde görülmektedir. Gabain bunu Eski Uygurcada ağızları ayırt eden bir özellik olarak ele almaktadır. Buna göre, bazı sözcük tabanlarının ilk hecesi dışında ve eklerde /I/ yerine /A/ bulunması Maniheist metinlerin ait bir ağız özelliğidir. Gabain ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un bunu geçmiş zaman çekiminde Oğuzca bir özellik olarak vermesine de dikkat çeker (2007: 3). Jens Peter Laut (1986: 63-86) ise bu durumu, n-metinlerinin bir imlâ özelliği olarak ele almış ve klasik öncesi Budist Uygurca eserlerde de bu geniş biçimlerin yer aldığını göstermiştir. Ayrıca klasik öncesi eserlerden Maitrisimit ve Sekiz Yükmek'te geniş /A/ ünlülü biçimlerin hiç de azımsanmayacak sayıda olduğu anlaşılan istatistiklerini çıkarmıştır.

Ferruh Ağca (2021: 122) ise meseleyi Eski Türkçe diyalektleri ayırt eden bir dil özelliği olarak ele almaz. Buna göre /A/ ünlülü biçimler yalnızca Maniheist metinlerde tanıklanmamakta, erken tarihli Budist metinlerde de görülebilmektedir. Klasik ve geç dönemde ise ne Maniheist ne de Budist metinlerde /A/ ünlülü biçimler bulunmaktadır. Bu nedenle geniş /A/ ünlülü biçimlerin olup olmaması durumu diyalektikal bir özellik olarak değil, tam tersine metinlerin tarihsel gelişimini

[297] Hakan Aydemir (2011, 2019, 2023) Argu'ların Toharca A dilini konuşan bir Tohar topluluğu olduğunu düşünür. Buna göre Kaşgarlı Argu ülkesi olarak İli Vadisi'nin güneyini belirtmektedir ve Çin kaynaklarında Yüezhilerin yani Toharca A konuşan halkın da aynı bölgeye göç ettiği kaydedilmektedir (Aydemir, 2023: 77). Bu noktada Yüezhilerin Tohar kökenine dair varsayımların tartışmalı olduğu dikkate alınmalıdır. Bu konuda bkz. Mızrak (2014) ve Yıldırım (2024). Aydemir, ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un Uygurlar hakkında verdiği "*Uygurlar da katışıksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştukları ikinci bir dil vardır*." (DLT, 11) şeklindeki bilgiden yola çıkarak Uygurların konuştuğu ikinci dilin Toharca olduğunu tahmin etmektedir. Buna göre, Kaşgarlı Soğdları ve dillerini tanıdığı için, Uygurların konuştuğu bu ikinci dil Soğdca olsaydı bunu tanırdı ve eserinde bu isimle bahsederdi. Bu nedenle bu ikinci dilin Soğdca olduğu düşünülemez (Aydemir, 2011: 397-398). Fakat Kaşgarlı'nın Koço Uygur Devleti sınırları içine girmediği ve Uygurlar hakkındaki bilgileri duyup dolaylı olarak naklettiği düşünülürse Soğdcayı tanımamış ve belirtmemiş olabileceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

gösteren bir dil özelliği olarak görülmelidir. Ağca (2021: 127) /A/ ünlülü biçimler açısından metinleri tarihlendirmiş ve geniş /A/ ünlülü biçimlerin 12. yüzyıl ve sonrasında yerini tümüyle dar /I/'lı biçimlere bıraktığını ortaya koymuştur.

Erdal (2004: 91) erken tarihli metinlerdeki bu /A/~ /I/ değişkenliğini imlâ özelliği olarak ele alır ve /ı/ sesinin bazen elif bazen de ye işareti ile gösterilebildiğini belirtir. Fakat bu noktada /g/, /r/ ve /l/ seslerinin genişletici bir etkisi olduğunu ve bu sesler komşuluğunda genişleme ile gerçekten bir ses olayının gerçekleştiğini düşünür. Hâlbuki geniş ünlülü yapılar /g/, /r/, /l/ sesleri komşuluğu dışında da tanıklanmaktadır. Bu durumda bir genişleme olayından değil, belki tam tersi tarihî süreç içerisinde daralmadan söz etmek mümkündür; çünkü /A/'lı morfemler erken tarihli metinlerde yoğun bir şekilde gözlenirken klasik metinlere doğru bu biçimler azalmaktadır. Yalnız /A/'lı morfemlerin sayısı ileri tarihli metinlerde azalsa da bunlardan +(X)g akuzatif, isimden sıfat yapan +lXg eki ve +nXŋ genitif ekinin geniş ünlülü biçimleri düz ve art sıradan ünlü bulunduran tabanlardan sonra oldukça sık tanıklanır (Kırmızıgül, 2018: 183).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde eklerde ve kelime tabanlarında geniş ünlülü biçimlere rastlanmaktadır. Bu metinlerde geniş ünlülü biçimler en çok genitif ekinde tanıklanır: *anaŋ* (Mz 157r3), *burkanlarnaŋ* (Mz 307v3), *[burkan]larnaŋ* (Mz 307v4), *buyannaŋ* (Mz 418r5). Bunun yanında aynı sözcüklerin genitif ekli biçimlerinde ünlüsü gösterilmeyen yazımlar da bulunmaktadır: *ạn(a)ŋ* (Mz 310v12), *burkanlar-n(a)ŋ* (Mz 309v1), *[...]larn(a)ŋ* (Mz 307v5). Çalışmada ünlüsü gösterilmemiş bu örneklerdeki ek ünlüsünün /a/ olduğunu kabul edilmiştir. Hem ünlüsü yazılmış biçimlerinin /a/ sesi ile olmasından dolayı, hem de düz ve kalın sıradan kelime tabanlarından sonra ek /a/'lı biçimi gelebileceği için, yazılmayan ek ünlülerini bu şekilde düşünmek mümkündür. İncelenen metinlerde genitif eki düz-dar ünlülü +iŋ biçimi de tanıklanmaktadır: *biz'iŋ* (Mz 130v1/9), *mėn'iŋ* (Mz 418r13), *sen'iŋ* (Mz 309r10), *siz'iŋ* (Mz 170r3, Mz 411v1). Ekin bu biçiminin tanıklandığı örneklerin tamamı ince sıradan sözcük tabanlarıdır. Soğd harfli metinlerde tek bir örnekte yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra ekin yuvarlak +nüŋ biçimi görülür: *törö-nüŋ* (Mz 395r6). Tüm bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde genitif ekinin düz ve art ünlülü tabanlardan sonra hep /a/ sesi ile geldiği görülmektedir. Ünlüsü yazılmamış tanıkları da bu /a/'lı biçimlere dâhil edebiliriz.

Geniş /A/ ünlülü biçim, genitif eki dışında isimden sıfat yapan +lXg ekinde tanıklanmaktadır: *yarlag* (Mz 170r3). Bu sözcüğün ayrıca ünlüsü yazılmamış +lg ve dar ünlülü +lıg biçimleri de metinlerimizde bulunur: *yrlq* (Mz 307v9,) *yarl'ıg* (Mz 334v1/4). İncelenen metinlerde söz konusu +lXg ekinin en sık kullanıldığı sözcük *tınlıg*'tır. Düz ve art sıradan bir taban olan *tın* üzerine gelen bu eklerin iki örneğinde ünlüsü yazılmamış, kalan tüm örneklerinde ise +lıg biçimi yer almaktadır. Yine düz ve art ünlülü örneklerden *sakınçlıg* ve *adrılıg* şekilleri de dar /ı/ ünlüsü ile bulunur.

Bu eklere ilaveten düz ve art ünlülü tabanlardan sonra +(X)nç ekinin geniş /a/ ünlülü biçimi tanıklanır: *[ad]ranç-sız* (Mz 418v2-3). Aynı ekin aynı sözcükte dar ünlülü biçimi de metinlerde görülür: *adrınç[sız]* (So 10340r2). Kısmen tahrip olmuş durumdaki bir sözcükte ise teklik 1. şahıs iyelik ekinin geniş biçimi bulunur: *[og]lanam* (Mz 309v3).

Fiillere gelen yapım eklerinde de geniş ünlülü biçimlere rastlanmaktadır: *adardaçı* (Mz 395v5), *alansar* (Mz 225r9), *ertəŋü* (U 5197r5), *kataglanıp* (Mz 395v1). Bunlar içinde *ertəŋü* sözcüğünün aynı zamanda *ertiŋü* (Mz 130r2/5, Mz 225r6) biçimi de iki yerde tanıklanmaktadır. Son olarak kelime tabanında da bir geniş /a/ ünlülü bir de dar-yuvarlak /u/ ünlülü biçimi bulunan bir sözcük bulunur: *amal* (Mz 307v7) ~ *amul* (Mz 379r1/6, U 5190v-b4).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin özellikle genitif ekinin kullanımı açısından düz-art ünlülü tabanlardan sonra geniş /a/'lı biçimler tarafında olduğu görülmektedir. Diğer Eski Uygurca metinlerde de geniş /A/ ünlüsüyle en sık tanıklanan biçimlerden biri genitif ekidir. Bunun yanında Ağca (2021: 124), Eski Uygurcada /A/'lı biçimlerin en sık akuzatif ekinde görüldüğünü belirtmektedir. Soğd harfli metinlerde akuzatif ekinin geniş ünlülü biçimi yalnızca tahrip olmuş durumdaki tek bir sözcükte tanıklanır: *[burk]an-ag* (Mz 309v1). Akuzatif ekinin ayrıca dar ünlülü veya ünlüsü yazılmamış biçimleri metinlerde bulunmaktadır: *burkan'ıg* (U 5187v-d4), *kan'ıg* (Mz 38v7), *m(e)nsiz-ig* (Mz 307v7). Belki ünlüsü yazılmamış *buyan(ı)g* (Mz 38v11), *tüter(i)g* (III 193r10), *y(a)rl(a)glar(ı)g* (Mz 307v9) sözcüklerinde akuzatif eklerinin +ıg, +ig biçiminde değil, +ag ve +eg şeklinde olduğu düşünülebilir.

Tüm bu tanıklar için *ertəŋü* sözcüğü ön ünlülü bir tabana gelen tek geniş /e/'li biçim olması nedeniyle özel bir yere sahiptir. Sonuç olarak Soğd harfli Eski Türkçe

metinlerin eklerde ve sözcük tabanlarında geniş /A/'lı biçimleri barındırması açısından klasik öncesi erken tarihli metinlerle ortak bir özelliğe sahip olduğu görülür. Bu metinler içinde ise en çok Vimalikirtinidesa'ya ait Mz 307 numaralı fragman /A/ ünlülü biçimlerin fazlalığı ile dikkat çekmektedir.

5.3.2. Vasıta Hâl Ekinin Bağlantı Ünlüsü

Eski Türkçede vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü metinlerin tarihine dair bir çıkarım yapmamızı mümkün kılar. Marcel Erdal (2004: 175-176) vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün dörtlü ses uyumundan ikili ses uyumuna doğru bir gelişim göstediğini belirtmektedir. Buna göre runik yazıtlarda ve çoğu Maniheist metinde bu ek +(X)n biçiminde yani düz ünlülü tabanlardan sonra +ın, +in; yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise +un, +ün biçimlerini almaktadır. Geriye kalan Uygur metinlerinde ise bu ek hem düz hem de yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra +(I)n şeklindedir, yalnızca ikili uyuma girer. Erdal'a göre ilk bakışta bu Maniheist ve Budist metinler arasında bir diyalekt farklılığı gibi görülse de Budist metinlerde *üdün* gibi sözcüklerde ekin donuklaşmış biçimiyle yer almasından dolayı bunun diyalektikal değil, tarihsel süreçteki gelişimi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca DLT'de de vasıta hâl ekinin ünlüsünün dörtlü uyuma girdiği görülmektedir.

Ferruh Ağca (2021: 182-192) söz konusu ekin yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra +Un biçiminde görüldüğü metinlerin Köktürk metinlerine daha yakın tarihli olduğunu, daha sonra oluşan ikili uyumun ise klasik ve geç dönem metinlerinin bir özelliği olduğunu belirtmektedir. Ağca ayrıca, ekin yine erken tarihli metinlerde görülebilen +An biçimlerine de dikkat çeker. Bu biçimler de göz önüne alındığında vasıta ekinin bağlantı ünlüsünün her türlü uyumdan ikili uyuma doğru geliştiğini ortaya koyar. Bunun yanında geçiş dönemi eserlerinde ikili biçimler aynı anda mevcuttur. Bu eserlerde son hece ünlüsü yuvarlak olan sözcük tabanlarına gelen vasıta eki hem +Un hem de In'lı biçimde bulunur.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra vasıta hâli ekinin dudak uyumuna girdiği görülmektedir: *ụk'üş şl'ok'**un** ọgdiler* (Mz 38v8), *kọŋül**ün*** (Mz 147v4). Metinlerde ayrıca *üdün* ve *tözün* sözcükleri yine yuvarlak ünlülü vasıta hâl ekiyle tanıklanır; fakat bu sözcüklerde ek işlek bir çekim eki olarak değil, donuklaşmış bir biçimde yer almaktadır. Bu nedenle klasik Uygurca metinlerde de aynı şekilde yer alırlar.

Metinlerimizde yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra vasıta hâli ekinin dar biçimde geldiği düşünülebilecek şu örnekler de bulunur: *örgi küç'**in*** (Mz 130v2/2), *ạnta öz**in*** (Mz 310v3). VATEC'te bu örnekler tahlil edilirken vasıta hâli eki olarak değerlendirilmiştir. Fakat her iki örnekteki satırlarda ancak iki sözcük okunabilmekte, cümlenin bütünü anlaşılamamaktadır. Bu durumda ekin vasıta biçimi olup olmadığı belli değildir. Burada 3. şahıs iyelik ekinin olması da mümkündür.

Vasıta hâl ekinin yuvarlak ünlülü tabanlardan sonraki durumu açısından Soğd harfli metinlerin dörtlü uyum tarafında olan erken tarihli metinlerle ortaklaştığını söyleyebiliriz. Kesin olmayan *küçin* ve *özin* örneklerinde de vasıta eki olduğu düşünülürse, en azından Maitrisimit gibi geçiş dönemi eserlerinde olduğu gibi ikili biçimlerin birlikte kullanıldığı söylenebilir. Her iki durumda da Soğd harfli metinlerin klasik ve geç dönem metinlerinden farklılaştığı ortadadır.

5.3.3. İyelik Eki Sonrası Pronominal /n/ Sesinin Durumu

Genel Türkçede iyelik ekiyle hâl ekleri arasında bir pronominal /n/ sesi ortaya çıkar. Söz konusu ses ayrıca soru ve işaret zamir köklerinin hâl ekleriyle çekimlendiği durumlarda da ortaya çıkar: *ka+n+ta, bu+n+lar, bu+n+ça, o+n+lar* vb. Eski Türkçede bu ses, iyelik ekleri ve hâl eklerinin arasında ve ayrıca aitlik eki ile hâl ekleri arasında da görülmektedir. Pronominal /n/, bağlantı sesi gibi iki ünlü arasında olabileceği gibi bir ünlü ve bir ünsüz arasında da ortaya çıkabilmektedir. Eski Uygurcada 3. kişi iyelik ekinden sonra yönelme, bulunma, çıkma, eşitlik, birliktelik ve yön gösterme eklerinin gelmesi durumunda araya bir /n/ sesi getirilmektedir (Eraslan, 2012: 165-167; Erdal, 2004: 182-186). Genel Türkçedeki bu görünümden farklı olarak Çağatay Türkçesinde iyelik eki ile hâl ekleri arasında pronominal /n/ sesi bulunmaz. Modern Türk dilleri içinde ise Çağatay yazı dilinin devamı olan Özbekçede ve Yeni Uygurcada aynı şekilde 3. şahıs iyelik ekinden sonra pronominal /n/ sesi kullanılmamaktadır.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde pronominal /n/, 3. şahıs iyelik eki ve hâl ekleri arasında yer almıştır: *kut'ıŋa* (Mz 334v1/8), *küç'inte* (Mz 365r1/3), *mün'inte* (III 193v16), *nom'ın[t]akı* (Mz 334r1/8), *yörüginçe* (Mz 307v6) vb. Zamirlerde bu sesin kullanımına ise *munça* (Mz 130v1/5) biçimi örnek gösterilebilir. Bunun yanında metinlerimizde, ilginç bir şekilde normalde beklenen pronominal /n/ seninin kullanılmadığı bir örnek bulunur: *[ü]g'üz kumı **sanıça** = /k'wẓ ạwmy **s'nyç'*** (Mz

38v5). Burada beklenen standart biçim *sanınça* (san+ı+n+ça) olmalıdır. Aynı zamanda söz konusu biçimin tanıklandığı Mz 38 numaralı fragmanda pronominal /n/'nin olduğu bir örnek de vardır: *yüz'inte* (Mz 38v9).

Mz 38 metninde tanıklanan bu biçimin yanında Mz 396 numaralı fragmanda iki kez *kut'ıga* (Mz 396r1/7, Mz 396r2/2) biçimi tanıklanır. Çalışmada bu biçimler /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi kapsamında değerlendirildi (bkz. Bölüm 5.2.3). Bunun yanında söz konusu örneklerin pronominal /n/'nin olmadığı veya düştüğü biçimler olması da mümkündür. Tarihî yazılı metinler üzerinden üstelik bu şekilde parçalı metinlerde hangi ses olayının mevcut olduğunu kesin olarak belirlemek güçtür.

Soğd harfli metinlerde pronominal /n/'nin olmadığı bir diğer tanık olarak *bular* (III 193v13, Mz 225r11) biçimini gösterebiliriz. Ne var ki Eski Uygurcada *bu* zamirinin tekil biçiminin hâl ekleriyle çekimlerinde pronominal /n/ ortaya çıksa da çoğul gövde çekimlerinde çoğunlukla bu /n/ sesinin olmadığı görülür (Gabain, 2007: 67-68; Erdal: 2004: 199). İşaret zamirlerinde pronominal /n/ sesinin yer alması bakımından tekil ve çoğul gövdelerindeki farklılık, pronominal /n/ açısından farklı bir özellik sergileyen Çağatay Türkçesi için de geçerlidir. Örneğin tekil gövdede *munı*, *mundın* gibi biçimler görülürken, çoğul gövde çekimleri *bularnı*, *bulardın* vb şeklindedir (Eckmann, 2017: 88). Bu durumda yalnızca Mz 38'deki *sanıça* biçimi için kesin bir şekilde pronominal /n/ sesinin standart dışı bir biçimde kullanılmadığı söylenebilir.

Marcel Erdal (2004: 15), Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin açıkça farklı bir diyalekte ait özellikler gösterdiğini belirtir ve bu özellikler içinde ilk olarak *sanıça* biçiminde pronominal /n/'nin olmamasına işaret eder. Buna göre Orta Türkçe döneminin doğu kolunda (Çağatayca) ve çağdaş Türk dillerinin güney-doğu grubunda bulunan bu özellik, Soğd harfli metinlerde görülen en belirgin diyalekt unsurlarından biri olarak karşımıza çıkar. Bu özelliğin tanıklandığı Mz 38 numaralı fragman /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi, *kutrul*- biçimi ve ilginç zarf-fiil yapıları ile başka diyalektikal özelliklerin de dikkat çektiği bir metindir. Bununla beraber *sanıça* biçimi bu fragmanda yer alan en çarpıcı ağız özelliklerinden biridir. Bu biçim Türk dilinin daha ileri bir aşaması olan Çağataycada ortaya çıkan bir yapıdır. Bu metinlerin yazıldığı yüzyılla asla açıklanamayacak olan bu durum, ağızlarda ilerlemiş dil özelliklerinden biri olarak düşünülebilir. İleri ağız özellikleri Soğd harfli metinlerde

dikkat çekici bir oranda tanıklanmaktadır. Pronominal /n/ sesinin kullanımdan düşmesi de bu ileri ağız özelliklerinden biridir.

Diğer yandan bu /n/ sesinin yokluğunu, geç dönemde ortaya çıkan ve sonradan bir düşme olarak değil, tam tersine çok daha eski bir biçimin korunması olarak ele alan görüşler de bulunmaktadır. Buna göre, Türk dilinde henüz lehçeleşmenin başlamadığı bir dönemde iyelik ekleri oluşmuştur ve asli iyelik çekiminde böyle bir /n/ sesi zuhur etmemektedir. Pronominal /n/ sonradan düşen değil, sonradan türeyen bir sestir. Dolayısıyla Çağataycada ve bugün Özbekçe ve Uygurcada görülen durum, aslında Köktürkçeyi de aşan arkaik bir özelliktir (Özdemir, 2014: 142-144; Özdemir, 2015: 138). İster ileri bir biçim isterse arkaik bir özelliğin korunması olarak ele alınsın, Soğd harfli Türkçe metinlerde tanıklanan *sanıça* biçiminde Budist Uygur koine metinlerinden farklı bir diyalekte ait dil özelliğinin yansıdığı ortadadır. Bazı Soğd harfli metinlerin yazıcılarının ait olduğu boyun, bugün Karluk grubunu oluşturan Özbek ve Uygurların ataları olduğu düşünülebilir.

5.4. Morfolojik Özellikler

5.4.1. Emir Ekleri

Soğd harfli Eski Türkçe fragmanlarda emir çekimi bütün şahıslarda tanıklanmaktadır. Birinci şahıslardaki örnekleri şu şekildedir: *ozguray(ı)n* (III 195r7), *tapınalım* (Mz 225r5), *[yü]k[ü]nelim* (Mz 225r5).

İkinci şahıslarda ise yalnız çokluk 2. şahıs emir çekimli biçimler metinlerde tanıklanır: *kėter-'iŋ* (Mz 418r6), *kıl'ıŋ* (Mz 418r12), *ur'uŋ* (Mz 418r11).

Üçüncü şahıslarda emir çekimi hem olumlu hem de olumsuz örnekleriyle bulunur: *artamazunı* (Mz 396v1/9), *bolz'unı* (Mz 380v3), *t(a)vranzunı* (Mz 365v2/3), *kılmasın* (III 193r7). Üçüncü şahıs emir eki, Runik harfli metinlerde -zU, -zUn, -çUn biçimlerinde; Maniheist metinlerde ise -zUn yanında -zUnIn biçimiyle de tanıklanmaktadır. Kutadgu Bilig'de ise bu biçimler artık /s/ sesiyle görülür: -sU, -sUn, -sUnI, -sUlAr, -sUnlAr (Ercilasun, 2014: 187-188). Marcel Erdal (2004: 235), Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde görülen bu -zUnI biçimlerinin, Kutadgu Bilig'de -sUnI varyantıyla sıkça tanıklandığına dikkat çeker. Kutadgu Bilig'de aruz ölçüsü

gereği bu biçime ihtiyaç duyulmuştur. Erdal'a göre emir çekimindeki bu biçim, Soğd harfli Eski Türkçe metinlerle Kutadgu Bilig'in ortaklaştığı bir diğer özelliktir[298].

Soğd harfli metinlerdeki emir biçimleri içinde *kılmasın* örneği ilginç bir durum arz eder. Hem Uygur hem Karahanlı sahası metinlerinde üçüncü şahıs emir ekinin ünlüsü, yuvarlak -zUn ve -sUn şeklindedir. Bu ekin dar biçimi bu dönem metinlerinde hiç tanıklanmamıştır. Bu dar ünlülü biçimi, Karahanlı sahasındaki şekillerle veya Oğuz ağzının karışmasıyla açıklamak mümkün değildir. Bu biçim Eski Türkçede emir eklerinin dudak uyumuna girdiği bilmediğimiz bir diyalektin karışması olabilir. Daha olası açıklama ise bir yazım hatası olması olabilir. Erdal (2004: 234-236) gramerinde emir eklerini ele aldığı bölümde Soğd harfli Eski Türkçe metinlere özellikle temas ettiği hâlde, bu *kılmasın* örneğini dâhil etmemiş ve bu biçimden hiç bahsetmemiştir. Burada Eski Türkçede böyle bir emir biçimi olamayacağı için, başka bir yapı düşünmüş olmalıdır. Ne var ki bunun bir emir çekimi olduğu aşikârdır, fragman incelendiğinde ekteki /ı/ sesine karşılık gelen <y> harfi başka bir harfle karıştırılamayacak şekilde belirgindir.

5.4.2. -(X)glI Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Eki

Eski Uygurca metin külliyatı, bir takım dil özellikleri açısından kronolojik veya diyalektik tasnife tabi tutulmuştur. Bu dil özelliklerinden birisi de -(X)glI ve -(X)gmA şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin kullanımıdır. -(X)glI ekinin tanıklandığı metinlerin ağırlıklı olarak Maniheist çevrede olması, -(X)gmA biçiminin ise daha ziyade Budist metinlerde görülmesi nedeniyle bu eklerin kullanımı, diyalektikal bir özellik olarak ele alınmıştır. Ferruh Ağca (2021: 258-263) ise, söz konusu eklerin dağılımının metinlerin tarihiyle ilişkili olduğunu, klasik öncesi erken tarihli metinlerin çoğunlukla Maniheist metinlerden oluşması nedeniyle -(X)glI ekinin daha çok Maniheist metinlerde görüldüğünü ortaya koymaktadır. Buna göre, yazılış tarihleri 8. yüzyıl olan metinlerde yalnız -(X)glI eki kullanılmıştır ve klasik öncesi döneme ait diğer Maniheist metinlerde de -(X)glI eki çok yaygındır. Bununla beraber klasik öncesi bazı Maniheist metinlerde -(X)gmA eki de kullanılmıştır. Ağca'ya göre -(X)glI ekinin yaygın olduğu metinler 10. yüzyıldan önce yazılmış olmalıdır (2021:

[298] Erdal burada ortak olan diğer özellik olarak *alumadı* biçimini verir. Ayrıca Soğd harfli metinleri de yanında parantez açarak Argu diye açıklamıştır: "Another feature shared by the Sogdian script mss. ('Argu') and the QB (as well as Early Ottoman) are fused inability forms like *al-u-ma-dï* 'he was unable to take'." (2004: 235).

263). Klasik ve geç dönem Uygurca metinlerde -(X)glI eki artık işlekliğini kaybetmiş ve yalnız *ögli* ve *tigli* sözcüklerinde leksikalize olmuş şekilde kullanılmıştır.

-(X)glI eki aynı zamanda klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde de kullanılmıştır. Özetural ve Knüppel (2003/2004: 157) Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin "klasik öncesi" metinlerle ve Maniheist metinlerle paylaştığı ortak dil özelliklerinden biri olarak -(X)glI ekinin işlek kullanımına dikkat çekmişlerdir. İncelenen Soğd harfli Eski Türkçe fragmanlar Budist içerikli metin parçalarıdır. Bu metinlerde tespit edilen -(X)glI ekinin olduğu tanıklar şunlardır:

içgerigli = 'yçk'rykly (Mz 395r5)

[kor]kıtıglı = /qytyqly (Mz 307v9)

kigürügli = kykwrwkly (Mz 395r4)

nomlaglı = nwml'qly (Mz 395r8)

ögli = 'wykly (Mz 309v3)

Jens Peter Laut (1986: 71, 77-78) klasik öncesi Budist Uygur metinleri içinde değerlendirdiği Maitrisimit'in Sengim nüshasında -(X)glI ekinin daha işlek biçimde kullanıldığını, daha geç tarihli Hami nüshasında ise hem -(X)glI hem de -(X)gmA eklerinin donuklaşmış olarak birkaç sözcükle beraber yer aldığını tespit etmiştir. Yine klasik öncesi metinlerden Sekiz Yükmek Sutra'nın Londra nüshasında ise -(X)glI eki işlek bir biçimde görülürken, -(X)gmA yalnız *tėgme* sözcüğünde kalıplaşmış olarak tanıklanır (Laut, 1986: 87). Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde de -(X)gmA eki yalnız iki defa aynı şekilde *tėgme* (Mz 307r5, U 8003v3) biçiminde yer almaktadır. Metinlerimizde -(X)glI ekinin daha işlek bir şekilde kullanıldığı, -(X)gmA biçiminin ise işlek olmadığı anlaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak Soğd harfli metinlerin klasik öncesi erken tarihli metinler olduğu ve hatta 10. yüzyıl öncesinde yazılmış oldukları düşünülebilir. Söz konusu biçimlerin tanıklandığı Mz 307ve Mz 395 numaralı fragmanlar Vimalakīrtinirdeśa Sutra'ya ait parçalardır. Mz 309 ise Saddharmapundarika Sutra'nın bir parçasıdır. Ferruh Ağca'nın (2021: 263) -(X)glI ekinin yaygın kullanımı nedeniyle 10. yüzyıl öncesinde yazılmış olması gerektiğini ortaya koyduğu Budist metinler içinde Sekiz Yükmek, Maitrisimit ile birlikte Saddharmapundarika Sutra da yer almaktadır. Aynı fragmanlarda yine klasik öncesi metinlerde dikkat çeken eklerin /a/ ünlülü biçimleri de (*burkanlarnaŋ, kataglanıp, adardaçı* gibi) tanıklanmaktadır.

5.4.3. İkincil Zarf-Fiil Yapıları

Eski Türkçede -(X)p zarf-fiil eki yanında bu ekin genişlemiş -(X)pAn ve -(X)pAnIn biçimleri de kullanılmıştır. Runik harfli yazıtlarda -(X)p ve -(X)pAn biçimleri tanıklanır (Tekin, 2016: 159-160). Eski Uygurca metinlerde bu iki biçime ilaveten -(X)pAnIn yapısı da kullanılmıştır. Ayrıca runik yazılı Irk Bitig metninde de bir kez -pAnIn şekli tanıklanır. Ağca (2021: 276), -(X)pAnIn'ın görüldüğü metinlerin sadece -(X)pAn biçimini bulunduran metinlere göre daha geç tarihli olduğu ve her iki biçimin de 10-11. yüzyıllardan sonra unutulmaya başlandığını belirtir. Karahanlı sahasında ise Ercilasun (2014: 232-233), DLT'de -(X)pAn ekli örnekler bulunurken, Kutadgu Bilig'de yalnızca -(X)p ekinin kullanıldığına dikkat çekmektedir. Buna göre -(X)pAn biçimleri Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib'in yazdığı satırlarda hiç kullanılmamıştır. Yalnızca sonradan başkasının oluşturduğu muakaddime kısmında ve C nüshasında sonradan düzeltilip eklenmiş bir iki örnekte -(X)pAnIn yer almaktadır.

Söz konusu genişlemiş biçimlerin -(X)p ekinin vasıta hâli ekiyle genişletilmesi olarak açıklayan görüşlerin yanında (Erdal, 2004: 176), -A, -I ve -n gibi pekiştirme morfemleri ile genişlediği yönünde izahlar da bulunmaktadır (Karahan, 2012). Bunun yanında söz konusu zarf-fiil ekinin Eski Anadolu Türkçesinde ayrıca bir -UbAnI biçiminin mevcudiyeti, ekin -I morfemi ile pekiştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı genişlemiş biçim -zU, -zUnI, -zUnIn şeklinde Eski Türkçe emir eklerinde söz konusudur. Eski Anadolu Türkçesindeki -UbAnI biçimlerinin vezin gereği şairler tarafından kullanıldığına yönelik düşünceler de bulunmaktadır (Salan, 2017: 103). Ayrıca Johanson (1988: bu biçimlerin oluşumuyla ilgili ihtimallerden biri olarak burada -*(X)p+anın* yapısının olduğunu ve zamanla kısalan biçimlerinin ortaya çıkmış olabileceğini belirtmiştir.

Soğd Harfli metinlerde -(X)p zarf-fiilinin genişlemiş veya pekiştirilmiş ikincil biçimi -(X)pAnI şeklinde baş kısmı tahrip olmuş bir sözcükte tanıklanmaktadır: *.../ĸdüpeni = .../kd'wp'ny* (Mz 38v8). Eski Türkçede ekin -(X)pAn ve -(X)pAnIn şekilleri mevcutken bu şekilde -pAnI biçimi Eski Türkçe metinlerde tanıklanmaz. Bu istisnai örnek Eski Anadolu Türkçesindeki -UbAnI biçimini hatırlatmaktadır. Bu biçim yine Soğd harfli metinlerde rastlanan diyalekt karışmalarından biri olmalıdır.

Bu metinlerde rastlanan -(X)pAnI yapısından daha ilginç ve daha sık bir şekilde tanıklanan bir diğer zarf-fiil şekli ise -(X)pU biçimindedir: *inçipu = ’ynçypw* (Mz 130r3/7, U 5187v-a1), *[i]nçipu = /nçypw* (III 193r16), *kork’upu = ḳwrḳ’wpw* (U 5187r-b4), *t(e)gn’üpü = tkn’wpw* (III 193r13), *ul(u)glapu = ’wlql’pw* (Mz 38r4), .../*pr’ypw* (Mz 418r4). Gabain (1976: 76) bu örneklerdeki son /u/, /ü/ seslerini *şloku*, *bodisatavu* gibi isim örnekleriyle beraber fazla /u/ sesi olarak ele almış ve Soğd harfli metinlere özgü fonetik özellikler içinde vermiştir. Fedakâr metinleri yayımlarken bu örnekleri çoğunlukla yalnızca transliterasyonla vermiş, transkripsiyon yapmamıştır. U 5187 numaralı fragmandaki *korkupu* örneğini ise *korku (?) bo (?)* biçiminde tereddütle okumuştur. VATEC’te bu biçimler anlamlandırılamadığı için tahlilleri yapılmamıştır. Benzer bir örnek Eski Uygurca metin külliyatı içinde M III 4 metninde ***tipü*** *y(a)rlı-kayur* (4) şeklinde tanıklanmaktadır. Marcel Erdal (2004: 44), M III 4’te tanıklanan bu örneği *tep* şeklinde düzeltir ve dipnotta bunun yanlış bir okuma olduğunu, benzer hataların Fedakâr’ın yayımında olduğunu belirtir. Ferruh Ağca (2021: 203) ise söz konusu *tipü* örneğini yanlış yazım veya yanlış okuma olarak ele almaz. Buradaki durumu, alışık olunmadık bir şekilde -(X)p zarf-fiil eki ve -U ünlü zarf-fiil ekinin üst üste getirildiği şeklinde değerlendirir. Soğd harfli metinlerde bir kerelik bir yazım yanlışı veya yanlış okuma olarak görülemeyecek şekilde tanıklanan -(X)pU biçimlerini de bu şekilde açıklayabiliriz. Burada -(X)p zarf-fiil eki ve ünlü zarf-fiil eklerinin üst üste gelmiş olması mümkündür. Bu şekiller de yine Soğd harfli Eski Türkçe metinlere özgü ilginç dil özelliklerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır ve büyük ihtimalle bir diyalekt karışmasından kaynaklanması söz konusudur. Zarf-fiillerle görülen bu biçimi, Gabain’in düşündüğü gibi isimlerdeki örneklerle bir tutulamaz. Söz konusu isim örneklerinin hepsi yabancı kökenli kelimelerde görülür ve Soğdca akuzatif ekinin kalıntısıdır.

5.4.4. -gAn Sıfat-Fiil Eki

Runik yazılı ilk Türkçe metinlerde *k(a)pg(a)n, (e)sn(e)g(e)n* (Kırmızıgül, 2018: 38) gibi çok sınırlı sayıda örnekleri olan -gAn sıfat-fiil eki Eski Uygurca metinlerde de çok işlek bir ek değildir. Uygur metinlerinde bu ekin sıfat ve fail ismi yapma işlevlerinde kullanıldığı görülmektedir. Bir yardımcı fiil ile beraber olduğu -*gAn bol-* dizgesi içinde fiil sisteminin bir parçası olarak yer alır (Eraslan, 2012: 375-376). Ayrıca söz konusu ekin bulunduğu sözcükler leksikalleşerek kalıcı isim hâline

de gelir. Eski Türkçenin erken dönem metinlerinde çok kullanılmayan -gAn eki, zamanla daha işlek hâle gelmiştir (Erdal, 1991: 387).

Kutadgu Bilig'de ekin fâil ismi ve sıfat görevleriyle yer aldığı görülür. Örneğin Kuradgu Bilig'de ilahi sıfatlar olarak *ugan*, *törütgen*, *igidgen* gibi yapılar tanıklanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud ise bu ekin sık sık yapılan bir davranışı veya alışkanlığı gösterdiğine işaret etmektedir:

> "Kâşgarlı Mahmud; -gan, -gen sıfat-fiillerinin bir işi çok ve sık yapanı ifâde ettiğini ve Arapçada mübâlâğa vezinleri olan fa''âl, mif'âl vezinlerine benzediğini kaydeder. Kâşgarlı'nın "Rum ülkesinden Çine dek Oğuzlarla göçebeleri"in ekin başındaki gayın ile kaf'ı düşürdüklerini belirtmesi de son derece dikkat çekicidir." (Ercilasun, 2014: 225).

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde *ölgende kurtul-* "ölmekten kurtul-" (Mz 418r7) ifadesi içinde -gAn biçimi tanıklanır. Erdal Soğd harfli metinlerin standarttan sapan diyalektinde bu örnekte -gAn ekinin doğrudan eylemin kendisini karşılar hâle geldiğini belirtmektedir. Bu örnekte +dA eki, sonraki *kurtul-* fiilinin istemi nedeniyle yer almaktadır. Bu tanıkta -gAn eki ne perfekt ne de gelecek zaman işlevindedir (Erdal, 2004: 291).

Ekin eylemin kendisini ifade edecek şekilde kullanımı Erdal'a göre Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin açıkça farklı bir diyalekte ait olduğunu göstermektedir. Bu tarzda yapılar geç dönem Uygur metinlerinde de görülmektedir; fakat bu, Soğd harfli metinlerin geç tarihli olduğunu göstermez. Yalnızca bu metinlerin konuşurlarının, diğer (daha doğudaki) konuşurlardan bu özellikler açısından önde olduğunu gösterir (Erdal, 1991: 384).

5.4.5. Yeterlilik

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde hem olumlu hem de olumsuz yapıda yeterlilik biçimleri tespit edilebilmektedir. Bu metinlerde yeterlilik Köktürk ve diğer Uygur metinlerinde olduğu gibi *u-* yardımcı fiili ile oluşturulmuştur:

kut[ru]l[g]'u usa[r] = ꝗwt//l/'w 'ws'/ (Mz 38r3)

alumadı = ''lwm'dy (Mz 130v4/8)

alkumaz = 'lꝗwm'z (Mz 365r1/5, U 5187r-c1)

Türkçede yeterlilik (iktidar ve imkân) ifadesi için gramerleşen ve analitik bir yapı oluşturan ilk fiil "gücü yetmek, muktedir olmak" temel anlamına sahip olan

umak fiilidir. Bu fiil Köktürk ve Uygur metinlerinde kendi esas anlamını koruyan bağımsız bir fiil olarak da tanıklanan *u-* fiili, diğer yandan analitik yapılılar içinde yardımcı fiil olarak hem olumlu hem de olumsuz yeterlilik yapılarında kullanılmıştır. Köktürkçede "fiil+ünlü zarf fiil eki (şimdiki zaman zarf-fiili) + *u-* / *uma-*" şeklinde analitik yapı oluşturmuştur. Eski Uygur Türkçesinde ise hem ünlü zarf-fiil ekli yapılarda hem de -gAlI zarf-fiili almış fiillerden sonra yine olumlu ve olumsuz yeterlilik kipi için kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında Uygur metinlerinde yeterlilik ifadesi çok nadiren de olsa "fiil+-(X)p zarf-fiil eki + *u-*" şeklinde de kurulmuştur (Erdal, 2004: 258-260). Ayrıca *u-* fiili dışında bu dönemde *bol-* ve *er-* fiilleri ile kurulan -ünlü zarf-fiil eki/-gAlI *bol-* ve -gUlUk *er-* kabiliyet veya imkân ifade eden yeterlilik yapıları da bulunmaktadır (Gabain, 2007: 88; Erdal, 2004: 260).

Yukarıda Soğd harfli Türkçe metinlerden verilen ilk örnekte ise Eski Uygurca gramerlerde bilinmeyen bir -gU *u-* yeterlilik yapısı tanıklanmaktadır. Gabain (2007: 88), yeterlilik işlevi için -gU *er-* yapısından aynı örneğimizdeki *kutrul-* fiiliyle bir örnek vermektedir: *bu yirtinçü yir suvdaqı tınlglar birök burxan körkin körü qurtu**lgu er**ser xuanşı im pusar ol tınlg-qa burxan körkin körtkürür* (U II 17, 26) "Bu yeryüzündeki canlılar Burkan suretini görerek kurtul**abilir** ise, Kuanşi İm Pusar o canlıya Burkan suretini gösterir.". Bunun dışında Erdal (2004: 260) "-gU teg ermez" yapısının imkânsızlığı ifade etmek üzere kullanıldığı örnekler verir: *ögrünç[ümüz] tüketi sözlegü teg ermez* "sevincimiz bütünüyle anlatılamaz". -gU isim-fiil ekinin *er-* yardımcı fiili ile yeterlilik kapsamında ihtimal, imkân, kaabiliyet işlevleri ifade eden bu birleşiklerine bakarak aynı ekin *u-* fiiliyle bir analitik yapı oluşturmuş olması mümkündür. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde tanıklanan *kut[ru]l[g]'u usa[r]* örneğinin, her ne kadar tahrip olmuş durumda olsa da böyle bir yapıda olması mümkündür.

İncelenen metinlerdeki yeterlilik ifade eden diğer üç örnek ise olumsuz yapıdadır. Bu örneklerin en çarpıcı özelliği, Eski Uygur sahasında görülmeyen fakat ilk İslâmi Türkçe metinlerde tanıklandığı şekilde *u-* yardımcı fiilinin önceki zarf-fiil ekiyle kaynaşarak ekleşmiş yapıda bulunmasıdır. Yazım özellikleri itibariyle oldukça erken döneme ait özellikler sergileyen bu Soğd harfli metinlerde, olumsuz yeterlilik için *u-* fiilinin ekleşmiş durumda tanıklanması oldukça ileri döneme ait bir özellik olup bu dönemde yer almaması gereken bir özelliktir. Bu durumu diyalektikal özelliklerin karışması şeklinde açıklayabiliriz. Marcel Erdal (2004: 258-259 ve 450.

dipnot), Soğd harfli metinlerdeki bu *alumadı* ve *alkumaz* biçimlerine dikkat çeker ve bulundukları metinlerin oldukça tahrip olduğunu, bağlamın anlaşılamadığını belirtir. Buna göre Eski Uygurcanın erken döneminde zarf-fiil eki ve *u-* fiili henüz kaynaşmamıştır fakat Soğd harfli metinlerde bunların birleşik yazıldığı görülür. Kutadgu Bilig'de olumsuz yeterlilik için -UmA- biçimi sıkça tanıklanır. Lakin Soğd harfli metinlerdeki bu örneklerden, bu kaynaşmanın Eski Türkçe diyalektlerin bir kısmında çoktan gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Erdal, 2004: 259). Olumsuz yeterlilik için beklenen -(y)X *uma-* analitik yapısı yerine -uma- bağımlı morfeminin bulunduğu metinler Mz 38, Mz 365 ve U 5187 numaralı fragmanlardır. Bunlardan Mz 38 önceki başlıklarda bahsedildiği üzere başka ilginç diyalektikal özelliklerin bulunduğu bir metindir. Aynı şekilde Mz 365 numaralı fragman *-uma-* biçimi dışında söz başında <d> harfinin tanıklandığı ilginç metinlerden biridir. Marcel Erdal (2004: 16) Kutadgu Bilig'den bildiğimiz bu yapının, Kutadgu Bilig'in yazarı Balasagunlu Yusuf Has Hacip'in diyalektine ait bir özellik olarak görülebileceğine dikkat çekmektedir. Buna göre Kaşgarlı Mahmud, Balasagun'da Argu dilinin konuşulduğu bilgisini vermektedir ve Yusuf Has Hacip'in diyalektinin Argu dili olma ihtimali yüksektir. Balasagun'un Batı Türkistan'da yer alması ve dolayısıyla Soğdların ana vatanına yakınlığı, Soğd harfli metinlerdeki yoğun Soğd imlasının ve bu metinlerle Kutadgu Bilig'de ortak olarak bulunan bazı dil özelliklerinin sebebini açıklayabilir.

5.5. Soğdca Aracılı Kopyalar

Eski Uygurca Budist metinlerinde pek çok Hintçe kökenli kopya bulunmaktadır. Bu Hintçe sözcüklerin büyük bir kısmı Pali dilinden önemli ölçüde etkilenmiş olan "Budist Hibrit Sanskrit" dilinden kaynaklanmaktadır. Sanskrit sözcükler Eski Türkçeye genellikle doğrudan değil, aracı diller vasıtasıyla kopyalanmıştır. Bu aracı diller içinde Toharca, Soğdca, Çince ve Tibetçe öne çıkar. Laut (1986: 143-148), erken tarihli Budist Uygurca metinleri incelediği çalışmasında temel Budist sözvarlığı içindeki Soğdca aracılı sözcükler üzerinde durmuştur. Bunlar içinde Budizm'in temelinde yer alan kavramlar olmasına rağmen Soğdca aracılı Sanskrit değil, Soğdca aracılı İrani dillerden veya Soğdcadan alınan terimlerin kullanılması dikkat çekicidir. Bkz. Bölüm 3.3. Soğd harfli metinlerde Soğdca aracılı Sanskrit temel Budist terimler şunlardır: *buyan, bursaŋ, d(a)rm, çahşap(u)t, k(a)lp, nirvan, p(a)tr, s(e)ŋrem, s(a)ŋ, şlok*. Metinlerimizde Sanskrit dışındaki dillerden kaynaklanan Soğdca aracılı temel Budist terimler ise şunlardır: *moçak, nom, t(a)mu,*

ş(i)mnu. Bunlardan örneğin, bir şeytan adı olan *şimnu* sözcüğü Soğdca kökenlidir ve Sanskrit karşılığı olan *māra* yerine bu sözcük yerleşmiştir.

Temel Budist sözvarlığı içinde yer alan bu Soğdca aracılı sözcükler Laut (1986) tarafından detaylıca işlendiği için burada tekrar edilmeyecektir. Ayrıca Soğdca aracılı temel Budist sözvarlığına ait bu sözcükler yalnızca Soğd harfli metinlerin ayırt edici bir özelliği olarak ele alınamaz. Uygur koine metinlerinde de yerleşik bir biçimde kullanıldıkları için burada tek tek üzerinde durulmamıştır. Soğd harfli metinlerde, klasik Budist Uygur metinlerindeki biçimlerden farklı olarak gözlenen Soğdca aracılı kopyalar şu şekildedir:

av'uç < < Sğd. *ʾʾβyc, ʾʾβ'ycy* < Skt. *avīci*

Sekizinci büyük cehennemin adı olan bu sözcük, metinlerimizde bir kez şu şekilde tanıklanır: *ąsra ąv'uç t(a)m'u = 'sr' 'v'wç tm'w* (Mz 38r8) "altta aviçi cehennemi". Bu sözcük klasik Budist metinlerde daha çok *aviş* veya *avış* biçiminde yer almaktadır. Klasik metinlerdeki bu biçim Toharca *aviś* aracılığı ile kopyalanmış Sanskrit bir sözcüktür. Soğd harfli metinlerde tanıklanan metinlerdeki son /ç/ sesi Soğdcadaki biçimlere yakındır. Ayrıca sözcüğün *aviç* yerine *avuç* şeklinde yuvarlaklaşmış hâliyle tanıklanması ilginçtir.

binb(i)sar < Sğd. *pymsʾr* < Skt. *bimbasāra ~ bimbisāra*

Bu sözcük incelenen metinlerde bir kez tanıklanmıştır: *binb(i)sar = pynps'r* (Mz 130r3/8). Sanskrit biçimindeki <mb> dizisi buradaki örnekte <np> şeklinde yazılmıştır. Sanskrit sözcüklerde /b/'den önce gelen /m/ sesi, Soğdcada /n/'ye dönüşebilmektedir (Lurje, 2020: §30). Sözcüğün Toharca A biçimi *bimbasār*, Toharca B biçimi ise *bimbasāre* (Wilkens, 2021a: 176) şeklindedir ve klasik metinlerde *bimb(i)sar* biçime sıkça rastlanmaktadır.

brahm(a)n < Sğd. *pr'xmn, prʾmn* < Skt. *brāhmaṇa*

Eski Uygurca metinlerde bu sözcük çoğunlukla /h/ sesi olmadan *braman* veya *baraman* biçimlerinde tanıklanmaktadır. Yalnız *br(a)hmadate, br(a)hmavati* gibi başka unsurlarla birleşik olduğunda /h/ sesi bulunmaktadır. Soğd harfli metinlerde tanıklanan *brahm(a)n = pr'qmn* (Mz 433r1/6) biçiminde ise sözcük tek başına olduğu hâlde /h/ sesinin de bulunması açısından ilginç bir örnektir. Laut (1986: 127, 121) *braman* sözcüğünün aracı dili konusunda emin değildir. Buna göre, bu sözcük hem Toharca hem de Soğdca aracılığıyla ödünç alınmış olabileceği gibi, karışık bir

biçim de olabilir. Sözcüğün Toharca A biçimleri *brāmaṃ ~ brāhmaṃ ~ prāmaṃ ~ prāhmaṃ ~ prāmmaṃ* ve Toharca B biçimi ise *brāhmaṇe* (Wilkens, 2021a: 194) şeklindedir. Soğd harfli metinlerdenki *brahm(a)n* şekli, klasik metinlerdeki *braman, baraman* şekilleriyle karşılaştırılınca istisnai bir durum arz eder. Sözcüğün Soğdca aracılığı ile kopyalanmış olması mümkündür.

ç(a)nb'udvip < Sgd. *cnpwδβyp* < Skr. *jambudvīpa*

Bir yer ifade eden bu sözcük "Hindistan" için kullanılmaktadır. Bu kopya, diğer Eski Uygurca metinlerde çoğunlukla *çampudivip* şeklinde tanıklanır. Ayrıca /m/ sesi düşmüş biçimde *çabudivip* biçiminde de görülmektedir (UW; Wilkens, 2023: 133-134). Bu sözcük Toharcada /m/ sesi ile, *jambudvip ~ jambudvīp* biçimlerinde bulunur. Soğd harfli metinlerdeki tanıklarda ise kısmen tahrip olmasına rağmen, diğer Eski Uygurca metinlerden farklı olarak /m/ yerine /n/ sesi tanıklanmaktadır: *çnp'w////* (Mz 310v8), *//np'wdvyp* (III 193r14). Sözcüğün bu biçimi Soğdca aracılığını ortaya koymaktadır. Sanskrit'te /b/'den önce gelen /m/ sesi Soğdcada /n/'ye dönüşebilmektedir. Özetutral ve Knüppel (2003/2004: 155-156) Sanskrit kopyalardaki <mp> yerine <nb> yazımını sadece Soğd harfli metinlerde görülen bu metinlere has bir özellik olarak ele alırlar. Gerçekten de *çampudivip* sözcüğünün /n/ sesi ile örnekleri Eski Uygurcada sadece Soğd harfli metinlerde tanıklanır.

şakimun < Sogd. *šʾkymwn, šʾkmwn* < Parth. *šāqman* < Skt. *śākyamuni*

Bu biçim kısmen taprip olmuş şekilde de olsa metinlerimizde tanıklanır: *[şa]kimun = //kymwn* (Mz 365v2/15). Sanskrit *śākyamuni* sözüğünün bu biçimi, Soğdca aracılığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu sözcük, Eski Uygurca koine metinlerinde *şakimuni* şeklinde tanıklanır (Laut, 1986: 114). Sözcüğün son ünlüsü olmadan yazımı Maniheist Partçada *š'qmn* ve Maniheist Soğdcada *š'kmwn, š'kmn* şeklinde belgelenmektedir. Toharca biçimi ise *śākyamuni* şeklindedir. Son ünlüyü korumayan Eski Türkçe yazım, Uygurca koinenin bir parçası olmamıştır. Klasik metinlerde "karma biçim" *şakimuni* (< Sğd. *š'kymwn* + Toh. -i) tüm metinlerde *šakimun*'un yerini almıştır. Klasik öncesi Budist Uygur metinlerinden Maitrisimit metninde de *şakimun* biçimi dikkat çeker. Maitrisimit'in Sengim nüshasında şakimun biçimi oldukça sık yer alırken, *şakimuni* şekli yalnızca 8 defa görülmektedir (Laut,

1986: 111). Soğd harfli metinlerdeki bu tanık, metinlerin klasik öncesi erken tarihli bir döneme ait olduğunu ve Soğdca ile yakın teması gösteren bir diğer özelliktir.

up(u)di < Sğd. *wpδʾy ~ ʾwpδy* < Orta Hint. *uppala* (Pāli uppala); Skt. *utpala*

"Lotus" anlamına gelen *up(u)di čäčäk* ifadesi metinlerimizde geçmektedir: *up(u)di = ʾwpdy* (III 195v1, III 195v8, Mz 225r8). Bu biçim klasik Budist-Uygur metinlerinde bulunmamaktadır. Bu metinlerde bunun yerine her zaman Çinceden ödünç alınmış olan *lenhua čäčäk* (*len* + *hua* 'lotus/nilüfer-çiçeği') yer alır. Soğd metinlerinde bu *upudi* birçok yazılış şekliyle karşımıza çıkar: *ʾwpδy*, *ʾwpδʾy*, *ʾwpδy(h)*, *wpδʾy* vb. (Özertural ve Knüppel, 2003/2004: 154). Bu örnekte Sanskrit *tp* (*utpala*) ses dizgesindeki *t* sesi Soğdcada kaybolmuştur (Lurje, 2020: §25).

Bu sözcükler dışında Gabain (1976:76), Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde daha önceki *balık* ve *uluş* yerine Soğdca *kent* sözcüğünün kullanımına dikkat çeker. Dinî alana ait terimlerden biri olmayan bu sözcük, Soğd harfli metinleri diğer Eski Uygurca metinlerden ayıran bir sözcük değildir; fakat Gabain'in işaret ettiği gibi runik harfli metinlerde *kent* kopyası bulunmaz (Clauson, 1972: 728). Bu noktada Soğdlarla dil ve kültür temasının Köktürk dönemine göre arttığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Türkçe-Soğdca dil ilişkileri hem ilişkinin karşılıklı iki tarafı da ilgilendiren sonuçlarının olması hem de konunun tarihî boyutu açısından oldukça katmanlı bir araştırma konusudur. Bu çalışmada söz konusu dil ilişkisinin farklı boyutları incelenip bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle Türkçe-Soğdca ilişkisinin yaygın kanaatin aksine tek taraflı olmadığı görülmektedir. Soğdcanın alfabe, imla, sözcük kopyaları gibi çok temel açılardan Türkçeyi köklü bir şekilde etkilediği aşikârdır. Bunun yanında Türkçenin de Soğdcaya farklı bir şekilde tesir ettiği görülür. Soğdcanın Türkçe üzerindeki tesiri, kelime kopyalarının yoğunluğu üzerinden gözlenebilir. Türkçenin Soğdcaya etkisi ise kelime kopyaları bakımından sınırlı bir sayıda kalır, fakat bu noktada yapı kopyaları daha belirgindir. Ayrıca Soğdcada, Soğdca dil malzemesi kullanılarak Türkçe üzerinden yapılan pek çok çeviri kopyaları da tanıklanmaktadır. Türkçe-Soğdca ilişkisinde leksik kopyalar dikkate alındığında karşılıklı etki asimetrik bir durum arz eder. Dil ilişkilerinde bu beklenen bir durumdur. Örneğin (Thomason ve Kaufmann, 1988: 39-40), Dravid dilleri prestij dili olan Sanskrit'ten binlerce kelime kopyalamıştır. Diğer yandan Sanskirt Dravid'den fazla kelime kopyalamamış, fakat ses kopyalamıştır. Dravid'deki retrofleks sesler Sankrit'in ve artık Hint dillerinin karakteristik özelliklerinden biri hâline gelmiştir.

Türkçeden Soğdcaya fazla bir kelime kopyası yapılmamışken, bunun ötesinde Türkçe Soğdcanın morfolojisini ve sözdizimini etkilemiştir. Türkçenin eklemeli yapısı "çekici" özelliklerinden biridir. Bu açıdan Soğdcada ön edatların yerini son edatların almaya başladığı görülür. Türkçenin çekici özelliklerinden bir diğeri ise zarf-fiil yapıları ile cümle bağlama stratejisidir. Bu, Türkçe şahıssız ve zamansız ünlü zarf-fiil eki ve -(X)p zarf-fiil eki model alınarak oluşturulan yapıların Soğdcada kullanılmaya başlanmasından anlaşılmaktadır. Türkçenin Soğdca üzerinde bu derece yapısal etkileri olması, iki dil arasındaki ilişkinin çok yakın ve yoğun olduğunu da göstermektedir. Bu durumda iki veya çok dilli Türk nüfusunun bireysel baskın dilleri Türkçe iken farklı alanlarda bir prestij dili olan Soğdcayı kullandıkları ve bu kullanım sırasında kendi dillerine ait yapısal özellikleri baskın Soğd diline karıştırdıkları/empoze ettikleri çıkarılabilir.

Bunun yanında Dunhuang'da bulunan hem Soğdca hem de Türkçe metinlerin dil ilişkilerinde ayrı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle sivil

metinlerdeki malzemeden, burada Türkçe-Soğdca iki dilli -hatta Çince ile üç dilli- bir toplumun yaşadığı anlaşılmaktadır. İki dilli toplumlarda olağan olan kod değiştirme ve kod karıştırma durumları Dunhuang'da bulunan Soğdca sivil metinlerde ortaya çıkar. Aynı bölgede bulunan Türkçe sivil metinlerde de kod karıştırma durumu mevcuttur ve iki dilli bir toplumun varlığı ortadadır. Fakat Türkçe metinlerde diğer dilin karışması Soğdca metinlerdeki kadar görülmemektedir. Bu farklılıkta Soğdcanın son evrelerinde olması ve Soğdların Türkler içinde asimile olma sürecinde olmasının etkisi düşünülebilir. Yoshida (2009: 583) Turco-Sogdian metinlerdeki vaziyetten burada ruhu Türkçe, bedeni Soğdca bir dil olduğunu ifade eder. Diğer bir deyişle söz konusu Soğdca metinleri yazanlar, Türkçe düşünmeye daha alışkındırlar; Türkçe düşünüp Soğdca yazmışlardır. Bu insanlar etnik kökeninden bağımsız olarak Türkçeye daha hâkim görünür, yani baskın dilleri Türkçedir. Turco-Sogdian metinlerde açıkça görülen iki dillilik ve kod değiştirme, kod karıştırmalar esasında Soğd dilinin yok olmadan önceki aşamasını tanıklamaktadır. Bu dilin kaybolup gitmeden önceki son evrelerinden biri ve gitgide artan Türk(çe)leşme eğilimi bu metinler aracılığıyla bilinebilir. Diğer yandan bu metinleri oluşturanlar dil kaybının son aşamasında olan iki dilli Soğdlar olabileceği gibi, ticari ve dinî alanlarda Soğdca yazan Türk dili konuşurları olma ihtimali de bulunur. Soğdca metinlerdeki özel isimlerin büyük oranda Türkçe isimlerden oluşması da bu ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Soğdca karışık dilli bu metinleri yazan iki dilli bireyler Soğdlar mıydı yoksa Uygurlar mıydı, sorusuna kesin bir cevap bulmak güçtür. Birinci ihtimal yukarıda anlatıldığı gibi Soğdcanın son aşamalarında Soğdlar tarafından konuşulmasıdır. İkinci ihtimal ise bu metinleri oluşturanların iki dilli Türkler olmasıdır. Sundermann'a göre (2016: 34) metinlerde tanıklanan çok sayıda Türkçe isimden yola çıkarak bu kişilerin Türk olduğunu söylemek bu sorunu çözmez. Bu yüzyıllarda Soğdcanın bir konuşma dili olmasa da iki dilli Uygurlar arasında hâlâ bir eğitim, ticaret dili ve çok dilli iletişimde bir aracı dil olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Çeşitli Türkçe-Soğdca kelime listelerinden oluşan fragmanlar bu ihtimali kuvvetlendirir. Bu durumda geç dönem Soğdca metinlerde gözlenen pek çok Türkçe unsur, Soğd dilini kullanan Türklerin kendi dil özelliklerinin metinlere sızması olarak ortaya çıkmaktadır. Sundermann'ın bu tahmini daha mümkün görünmektedir. Kesin bir çıkarım yapmak zor olsa da Yoshida'nın bahsettiği gibi bu metinleri oluşturanlar

kesinlikle Türkçe düşünmektedir. İster artık Soğdcada yetkinlikleri azalmış ve Türkçe baskın dilleri hâline gelmiş Soğdlar tarafından oluşturulmuş olsun, isterse Soğdca konuşan Türkler tarafından oluşturulmuş olsun, bu metinlerin Türkçe düşünülüp Soğdca yazıldığı anlaşılmaktadır.

Soğdcanın Eski Türkçenin en başından sonuna kadar mevcut olan etkisine Soğd harfli metinler üzerinde ayrıca odaklanıldığında, Soğd imlasının tesiri özellikle öne çıkar. Esasında tarihî dil ilişkileri ancak yazılı metinler üzerinden incelenebilmektedir. Bu sınırlılık nedeniyle, ilişkinin neticeleri en rahat bir şekilde imla üzerinden izlenebilmektedir. Metinlerin Soğd sutra yazısına benzeyen yazı tipinden başlamak üzere, metinlerde Soğd imlasının en dikkat çeken etkileri fazla elif yazımı ve defektif yazımda ortaya çıkar. Ayrıca <l> harfinin zaman zaman <r> ile görülmesi de Soğd yazım geleneğinin izlerini gösterir. Bunun yanında metinlerde görülen Soğdca akuzatif ekinin kalıntısı, klasik metinlerden farklı olarak açıkça Soğd aracılığını gösteren *çanpudvip, şakimun* gibi Sanskrit sözcükler de metinlerdeki Soğd etkisini ortaya koyar. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerdeki Soğd tesirinin imla ve sözcük kopyaları ile sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Klasik Uygur metinlerine göre Soğd tesiri bu metinlerde daha yoğun hissedilse de bu, Dunhuang'daki Turco-Sogdian metinlerde olduğu gibi morfoloji ve sentaksı etkileyen bir tesir değildir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ayrıca Argu diyalektine dair özellikler dikkat çekmektedir. Yeterlilik yardımcı fiilinin olumsuz çekimde zarf-fiille birleşip ekleşmesi, -zUnI emir biçimi, çekim eklerindeki yuvarlaklaşma örnekleri, *anıg* sözcüğündeki /n/ sesi ve /ŋ/ sesinin /g/ ile nöbetleştiği örnekler Kaşgarlı Mahmud tarafından Argu diline özgü olduğu belirtilen özelliklerle ortaktır. Ayrıca bunlardan -*uma*- yeterlilik biçimi ve -zUnI gibi Kutadgu Bilig'in diliyle ortaklaşan özellikleri de Argu diyalekti ile ilişkilendirmek mümkündür. DLT'de iki dilli Arguların Balasagun'da yaşadıkları ifade edilir. Bu nedenle Balasagun'lu Yusuf Has Hacip'in dilindeki Argu özelliklerinin eserine yansıması olağandır.

Doerfer (1991) Argu isminin, eskicil dil özellikleri olan Maniheist Eski Türkçe bir metinde *çerig türk uluş Argu Talas* (M I 26) ve *altun Argu uluş* (M I 26, M I 27) (UW; Röhrborn, 2015: 228) şeklinde geçtiğine dikkat çeker. Kaşgarlı Mahmud, Balasagun ile Taraz arasındaki ülkeye Argu dendiğini (DLT, 64) ve ayrıca Balasagunluların Soğdca ve Türkçe konuştuğunu, Tıraz ve Beyza halkının da aynı şekilde bu iki dili konuştuğunu (DLT, 11) kaydeder. Tüm bu verilerden yola çıkan

Doerfer (1991) DLT'de Argu diline ait olarak verilen /y/ yerine /n/ sesi, "değil" anlamında *dag̈* biçiminin kullanılması gibi özelliklerin bugün Halaççada mevcut olduğunu belirtir. Bu şekilde Soğd-Argu-Halaç bağlantısı üzerinden Halaççadaki kökeni belirsiz pek çok sözcüğün belki de Soğdcanın bir diyalektinden kaynaklanmış olabileceğini düşünür. Özetlemek gerekirse Soğd harfli metinlerin dil özellikleri üzerinden bu metinlerle Argu diyalektinin ilişkisi kurulabilmektedir. Diğer yandan DLT üzerinden Argu-Soğd bağlantısı kurulmaktadır. Arguların Soğd olmasa da en azından Türkçe ve Soğdca konuşan ikidilli bir toplum olduğu DLT tanıklığında rahatlıkla söylenebilir. Yedisu bölgesinde bulunan Soğdca yazıtlardaki pek çok Türkçe isim ve Türk dili özellikleri, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgileri desteklemektedir. Kaşgarlı tarafından belirtilen Balasagun, Taraz şehirleri bu bölgeye dâhildir. Hem DLT hem de Soğdca dil malzemesi 10.-11. yüzyılda çeşitli bölgelerde ortak bir yaşam sürdüren Türk ve Soğd halklarının varlığını desteklemektedir. Bu yüzyılda Soğdların ikidilli bir halk oldukları ortadadır. Dil ilişkileri araştırmalarında dil yitimi ve dil değiştirmeye giden sürecin toplumun ikidilli bir hâle gelmesiyle başladığı görülmektedir. Soğdca için de aynı durum geçerli olmuştur. 10.-11. yüzyılda Türkçe-Soğdca iki dilli bir toplum olan Soğd halkı daha sonraki yüzyıllarda Soğdcayı terk etmiş olmalıdır. Soğdların Türklerle temasları ve hatta bazı bölgelerdeki ortak yaşamı ise 8.-9. yüzyıllarda tarihî verilerle tanıklanmaktadır. Yönetim alanında prestijli ve nüfus bakımından baskın Türk dili ve Türk kültürü Soğdları en az dört yüzyıl boyunca etkilemiş olmalıdır. Bu süreçte Soğdların önce Soğdca baskın dilleri olmak üzere iki dilli iken, daha sonra Türkçenin baskın dilleri olup yine bir süre ikidilliliği devam ettirdikleri düşünülebilir.

Soğd Harfli Eski Türkçe metinlerin Soğd yazım geleneği ve Argu diyalektiyle ortaklaşan özelliklerinin dışında, bu metinlerin klasik öncesi erken tarihli Eski Uygurca metinlerle de pek çok ortak özelliği tespit edilmiştir. Eklerin geniş /A/ ünlülü biçimleri, vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girmesi, *anıg* sözcüğünde /n/ sesinin varlığı, -(X)glI sıfat-fiil ekinin işlek bir şekilde kullanımı metinleri erken bir döneme tarihlendirmeye imkân verir. Metinlerde daha ileri dillik özelliklerle beraber eskicil özelliklerin bir arada görülmesi, ileri dil özelliklerinin diyalekt karışması nedeniyle metinlerde yer aldığını düşündürür.

Bunların yanında Soğd harfli metinlerin belirgin dil ve imla özellikleri arasında literatürde daha önce hiç bahsedilmeyen hususlar tespit edilmiştir. Örneğin,

orta hece düşmesi bu metinlerde azımsanmayacak sayıda gözlenen ses olaylarından biridir. Ayrıca /ŋ/ sesinin zaman zaman nokta ile ayırt edilmesi yoluna gidilmesi, bu metinlere has ilginç bir durum arz eder.

Türkçe-Soğca dil ilişkileri politik ve demografik şartların tarihsel süreçte değişmesi ile girift bir hâl almıştır. Soğdca dinî-kültürel ve belki ticari alanda bir prestij dili iken, sosyo-politik alanda prestij dili Eski Uygurca olmuştur. Zamanla dinî-kültürel alandaki prestijin de Uygurlara geçtiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde kullanım alanlarını kaybeden Soğdca nüfus olarak da yoğun olan Türk dilli halklar arasında erimiştir.

DİZİN

açataşatru : ’ç’t//////. (Mz 379r1/3)

açatė : ’ç’ty. (Mz 146v3/3)

adar- : ’’dr- (Mz 307r8), ’’d’r- (Mz 395v5)

a.-daçı Mz 307r8, Mz 395v5

adın : ’’dn. (U 8003v6)

adrılıg : ’dr’ylq. (U 5188v4)

adrınç : ’’drynç (So 10340r2) ~ **adranç** : ///r’nç (Mz 418v2-3)

a.+[sız] So 10340r2

a.+sız Mz 418v2-3

agı : ’qy, (Mz 130v1/6), /qy (Mz 225v9)

agılık : ’’qylyq (Mz 395v2) ~ **aglık** : /qlyq (Mz 130v1/1)

a.+ı Mz 395v2

a.+lag Mz 130v1/1

agırla- : ’’qrl/-.

a.-[guluk] Mz 307v2

agıt- : ’’qyt-.

a.-maz Mz 395v3

agu : ’’qw. (III 193r15)

ajun : ’’ẓ’wn (Mz 396v4), ’’ẓwn (Mz 309r11, Mz 309v4), ’/ẓ’wn (III 193r16), /’ẓ wn (III 195r4)

a.+ta III 193r16, III 195r4, Mz 309r11

a.+takı Mz 309v4

a.+[takı] Mz 396v4

akaniştabavan : ’kn’yştpv//. (Mz 38r9)

al- : ’’l-.

a.-mak Mz 334r1/4

a.-umadı Mz 130v4/8

alan- : ’’l’n-.

a.-sar Mz 225r9

alk- : ’lq̣-.

a.-umaz Mz 365r1/5, U 5187r-c1

alkın- : ’’lq̈yn-. (III 195v4)

alkınçsız : ’lq’ynçsy/ (Mz 38r4), ////’ynçsyz (U 5187r-e3)

alkış : ’lq’yş. (Mz 310v11)

alku : ’lq̣’w (Mz 411v4), ’’lqw (Mz 307r7), ’’lq̈w (Mz 395r4, Mz 395v6), //lq̈w (Mz 307r4), ’/l// (Mz 309r5)

altı : ’’lty (Mz 307r3), ’lty (Mz 334r1/7)

[a].+ınç Mz 365r2/15

altmış : ’’ltmyş. (Mz 309r11)

amarı : /m’ry. (Mz 411v2)

amtı : ’mty. (Mz 418v5)

amul : ’m’wl. (Mz 379r1/7, U 5190v-b4) ~ **amal** : *’’m’l* (Mz 307v7)

anant : ’’n’nt. (U 5187v-e2, U 5187v-e3)

anaŋ : ’’n’nk (Mz 157r3), ’nnk (Mz 310v12)

anı : ’’ny. (Mz 396v11, U 5194v2, U 5197r3)

anıg : ’n’yq. (U 5183r2)

anlar : ’nl’r. (U 5190v-b1)

anta : ’nt’ (Mz 38r5, Mz 130r2/6, Mz 146r3/3, Mz 147r4, Mz 310r9, Mz 310r14, Mz 310v3, Mz 310v13, Mz 365r2/5, Mz 380v4, Mz 411r5, Mz 418v1, U 8003v6), ’nt/ (Mz 38r13)

[a.]+da U 5187v-e3

antag : ’’nt’q (III 195v6), //nt’q (III 195r6), ’nt’/ (U 5190r-a2)

antrivas : ’ntryv-/s. (III 193r13-14)

aŋ : ’’nk. (Mz 310v12)

ara : ’’r’. (Mz 130r2/2)

arıg : ’r’yq (Mz 418r3), ’’ryq (Mz 225v9), //r’yq (M 396v2/4, U 5187r-c4)

arıt- : ’r’yt-. (Mz 310r13)

(a)rji : rş’y

a.lar III 193r8

arslan : ’/rs///. (Mz 38v7)

arta- : ’’rt’-.

a-mazunı Mz 396v9

artukı : ’rt’wq̣/. (U 5187v-d2)

asankė : ’’s’nky (Mz 418v10), ’s’nky (Mz 310r12)

a.+da Mz 310r8, Mz 418v10

asıg : ’’s’yq. (Mz 396v5)

asra : ’sr’. (Mz 38r8)

ata : ’’t’’.

a.+ŋ(ı)znı Mz 225r10

atlıg : ’’tlyq (Mz 418v12, Mz 418v13), ’’tl’y/. (Mz 310r4)

avuç : ’v’wç. (Mz 38r8)

ay- : ’’y-.

a.-u Mz 307v5

aya-: ’’y’-.

a.-yu Mz 418r11

ayag : ’’y’q. (Mz 146v1/2)

az : ’’ẓ.

a.+k(ı)ya Mz 170r4

az- : ’’ẓ-.

a.-’u U 5186v11/1

balık : p’l// (Mz 225r2)

bar- : pr-.

b.-dı Mz 130v1/3, U 5186v7/3

b.-d[ı] U 5190v-a3

b.-mış U 5189r2

b-m’ış Mz 38v4, U 5197r4

bar : p’r (Mz 130v3/5, Mz 334v1/6, Mz 334v1/7, Mz 411v3), p’/ (U 8003r2)

barça : prç’. (Mz 396r11, Mz 396v10)

barım : pr’y/. (Mz 130v1/6)

başdaŋ : pşd’nk. (Mz 396r6)

bayagut : p’y’qwt. (Mz 130r2/4, U 8003r4)

bayakı : p’y’qy. (U 5182v3)

bediz : pd’yẓ. (U 5189v3)

beg : pk (Mz 418v12), p’k (Mz 225v2, Mz 309r10)
b.+i. Mz 418v12
b.+e. Mz 309r10

bek : p’k.
b.+ç[i] Mz 225v2

belgü : plkw.
b.+l’üg Mz 396v8
b.+lüg Mz 365r1/4, Mz 395r7
b.+l[üg] U 5187v-b5
b.+s[inç]e Mz 307v6

berü : p’rw. (Mz 310v13, Mz 379r1/4)

bėr- : pyr-.
b.-igli Mz 307v5

bėş : pyş (III 195v4, Mz 309r11, U 5180v-a2, U 5187v-c3, U 5189r2), p’ş (Mz 396v4)
[b].+inç Mz 365r2/14

bıç- : pyç-.
b.-a III 193v11

bil- : pyl-.
b.-gülü[k] Mz 309r5
b.-i[p] Mz 395v1
b.-ir Mz 130r4/4
b.-miş Mz 309v5, Mz 334v1/10
b.-tim U 8003r1

bilge : pylk’ (Mz 307v4, Mz 309v7, Mz 396r7), p//// (Mz 170r2)

bilig : pylyk (III 193r12, Mz 307v4), pyl’yk (III 193r16, III 193r16, Mz 310r13)
b.+de III 193r12
b.+in Mz 307v4

binbisar : pynps’r (Mz 130r3/8)

bir : pyr (Mz 38v12, Mz 130r4/5, III 193r16, III 195r2, Mz 326v2/2, Mz 365r2/5, Mz 379v1/4, Mz 418v3, U 5183r1), pyrr (Mz 146v3/4)

birle : pyrl’. (Mz 433r1/7)

bitig : pytyk (III 195v1, Mz 225r8), pyt’yk (Mz 396r6), pt’yk (Mz 396v6)

biz : pyẓ (Mz 225r9, Mz 130v1/9)
b.+’iŋ Mz 130v1/9

bo : pw (Mz 130r2/8, Mz 130v1/3, Mz 157r1, Mz 157r2, Mz 157v3, III 193r15, III 195r8, Mz 225r1, Mz 310v12, Mz 334v1/2, Mz 365v2/9, Mz 379r1/6, Mz 396v6, Mz 411v4, Mz 411v5, Mz 426v1/1, Mz 433r1/4, U 5183v1, U 5186r3/1, U 5187v-b7)
b.+lar (bular) III 193v13, Mz 225r11, Mz 326r1/1, Mz 365r2/8, Mz 418r5

b.+kün U 5188r6

bodi : pwdy. (Mz 307r5)

bodisatav : pwdystv (III 195v2, Mz 307r1, Mz 310v12, Mz 418v6) ~ **bodisatavu** : pwdystvw (Mz 310v12)

bodun : pwd'wn.

b.+k[a] Mz 411r2

bol- : pwl- (Mz 309r8, Mz 310v11, Mz 365r2/5, Mz 380v3, Mz 396v8, U 5187v-e1, U 5188v2), pw/- (U 5183v2)

b.-g'ınça Mz 396v8

b.-g'u[luk] Mz 310v11

b.-mak Mz 365v2/8

b.-tı U 5188v2

[b].-tı III 193r10

b.-[tı] U 5183v2

b.-ur Mz 309r8

b.-urd[a] U 5187v-e1

b.-z'unı Mz 380v3

boşgut : pwşqwt.

b.+'ug Mz 309r3

brahman : pr'qmn. (Mz 433r1/6)

bud : pwt. (Mz 396r4)

bul- : pwl- (Mz 146r1/3), p//- (Mz 310v2)

b.-mış Mz 146r1/3

b.-[mış] Mz 310v2

bulıt : pwlyt. (Mz 225r1)

burkan: pwrq'n (Mz 38r2, Mz 38r7, Mz 130v4/4, III 193v12, Mz 225r4, Mz 307v1, Mz 310v10, Mz 326r2/1, Mz 326v1/2, Mz 334v1/8, Mz 365v2/6, Mz 396r8, Mz 396v3, Mz 396v7, Mz 418v1, Mz 418v9, Mz 433v1/6, U 5186r3/4, U 5187r-b4, U 5187r-b5, U 5187r-c3, U 5187v-b8, U 5187v-d4, U 5187v-e2, U 5189r4, U 5189v3), pwrq'/ (Mz 396v10, Mz 418v13), pwrq// (Mz 379v2/3, U 5189v6), pwr/// (III 195v5, U 5186r9/2, U 5187v-d6, U 5190r-a3), //rq'n (Mz 225r2, Mz 334r1/8), p//q'n (Mz 365r1/1), ///q'n (Mz 130r2/6, Mz 380r6), ////'n (Mz 130v1/8, Mz 309v1), ///q/n (Mz 225v4)

b.+ag Mz 309v1

b.+'ıg U 5187v-d4

b.+ka Mz 225r4, Mz 418v1

b.+lar Mz 310v10, Mz 380r6, U 5187r-c3

b.+la[r] U 5187v-b8

b.+larka U 5189r4

b.+lar-n(a)ŋ Mz 309v1

b.+larnaŋ Mz 307v3

[b].larnaŋ Mz 307v4

bursaŋ : pwrsnk (Mz 379v1/5, Mz 379v1/6), pwrs/// (Mz 326r3/1)

b.+larıg Mz 379v1/5

busuş : pws'wş.

b. lug (Mz 130r2/3)

buyan : pwy’n (Mz 38v11, Mz 309v4, Mz 418r5).
b.+(ı)g Mz 38v11
b.+naŋ Mz 418r5

bütür- : pwyt//-.
b.-[deçi] Mz 395v4

çahşaput : çqş’pt (Mz 334v1/2), çqş’p// (Mz 395r8)

çanbudvip : çnp’w//// (Mz 310v8), //np’wdvyp (III 193r14)
ç.+dakı III 193r14

çantraprav : çntrp’v (Mz 418r8), çntr//// (Mz 418r2-3), ////pr’v (Mz 418v12-13)

çeçek : ç’ç’k (III 195v1, Mz 225r8), ç’ç// (III 195v8, U 5190v-a2) ~ **çiçek** : çyç’k (Mz 433r1/4)

çepi : ç’py. (Mz 433r1/5)

çėtavan : çytvn. (Mz 183r4)

çın : çyn. (Mz 309v3, Mz 396r7)

çintamani : ç’ynt’////. (Mz 146r2/5)

darm : drm. (Mz 396r4)

darmaçakkr : drmçkkr (Mz 38v10)

δβrtyşt’kk (U 5187r-a1)

dyan : dy’n. (Mz 334r1/2)

edgü : ’dkw (III 195r4, Mz 309v3, Mz 309v4, Mz 309v9, Mz 309v11, U 5197v5), /dkw (Mz 307r6), ’dk/ (Mz 309v9)
e.- e U 5197v5

egil- : ’kk’yl-.
e.-miş Mz 38v6

egri : ’kr’y. (Mz 183v3, III 193r17)

eksük : ’kswk. (Mz 307v8)

elginte : ’lk’ynt/. (Mz 433r1/2)

emgek : ’mk’k. (III 195r7, III 193v14)
e.+te III 195r7

emgen- : ’mk’n-.
e.-’üp III 193v14

er- : ’r-.
e.-mez Mz 309r7
e.-ti Mz 130v3/5, III 193v13, III 193v15, Mz 225v3, Mz 225v4, Mz 334v1/6, Mz 334v1/7, Mz 411v3, Mz 418v12, Mz 426r1, U 5194v2
e.-t[i] Mz 225v5
e.-ti-ler U 5189r3
e.-t[iŋiz] Mz 418v11
e.-’ür Mz 307r2, Mz 365r2/3, U 5188r2, U 5188r5, U 5188r7
e.-ür Mz 157v2

erdem : ’rd’m. (Mz 365v1/4, Mz 395v4)
e.+ig Mz 395v4

erk : ’rk (Mz 418v6), ’// (U 5190r-b5)
e.+’[inçe] Mz 418v6
e.+lig U 5190r-b5

erteŋü : ’rt’nkw (U 5197r5) ~ **ertiŋü** : ’rt’ynkw (Mz 130r2/5, Mz 225r6), ’rt-//// (III 193r9-10)

et-öz : ’’t ’///

e.+lüg Mz 225v2

ev : ’v (Mz 130v1/4), ’’v (III 195r8)

e.+ke Mz 130v1/4

evçi : ’’çy. (III 195r8)

(e)zrua : ẓrw’. (Mz 380r6)

ėçi : ’yçy.

ė.+ma U 5188r4

ėgdür- : ’kd’wr-. (U 5197v3)

ėlgür- : ’ylkr-.

ė-ti Mz 225v6

ėlig : ’yl’yk. (III 193r8, III 193v17)

ėlt- : ’ylt-.

ė-i Mz 433v1/3

ėn- : ’yn-.

ė.-ti U 5190r-b2

ėrig : ’yr’yk. (Mz 170r4, Mz 170r5)

i.+li Mz 170r5

ėrin- : ’yr’yn-.

ė.-mek III 193v9, U 5187r-e2

ėrinçke- : ’yrynçk’-.

ė.-ser Mz 225r3

ė.-yür Mz 225v5

ėşid- : ’yş’yd- (III 193r9, Mz 380v2), ’yşyd (U 5191r2), //ş’yd- (Mz 426r2).

ė-geli Mz 426r2

ė.-miş U 5191r2

ė.- ser Mz 380v2

ė.-ti III 193r9

ėt- : ’yt-.

ė.-diler Mz 433v1/5

eṭiz- : ’d’yẓ- (Mz 418r10)

ėyin : ’y’yn. (Mz 307r5)

gantarv : kntrv.

g.+lar Mz 395r2

ıd- : ’yd-.

ı.-tı Mz 38r6

ı.-u U 5186r4/3

ınag : ’yn’q.

ı.+ınça Mz 307v6

içgek : ’yçk’k. (U 8003r4)

içger- : ’yçk’r-.

i.-igli Mz 395r5

ig : ’yk (U 8003r2, U 8003v6)

i.+de U 8003r2

iki : ’yky (Mz 38r2, Mz 38r11, Mz 170r5, III 193r6, Mz 310r11), ’yk’y (Mz 310v2, Mz 365r2/7, U 5188r5)

i.+le Mz 310v2, III 193r6

i.+nti Mz 365r2/7

i.+n[ti] U 5188r5

ilk : ’ylk.

i.+[i] Mz 310v12

inçe : ’ynç’ (Mz 38v10, Mz 147v2, Mz 183v2, III 195v3, Mz 225r10,

Mz 309r8, Mz 309v2, Mz 396v13, U 5186v1/2, U 8003v7), /ynç’ (Mz 170r2, Mz 309v8, Mz 418r10), ’ynç/ (Mz 130v1/7, Mz 183r3, Mz 418v9), ’y/ç’ (Mz 418r4) , //nç’ (Mz 426r6)

inçip : ’ynçyp (Mz 130r3/7, III 193v16, III 195r7, Mz 225v3, Mz 225v8, Mz 225v10, Mz 309r10, U 5187v-a1), ’ynç’yp (Mz 426r5), ’ynç’y/ (Mz 310v4), /nçyp (III 193r16), ///çyp (Mz 309r2), /////p (Mz 225v1, U 5186v10/3)

i.-u Mz 130r3/7, III 193r16, U 5187v-a1

iş : ’yş. (Mz 365r2/4)

kaçan : qç’n. (Mz 334v1/1)

kal- : q̈’l-.

k.-ır U 8003v7

kalp: klp.

k.+da Mz 310r12

k.+da-kı Mz 365r1/2

kaltı : qlty (Mz 130v3/4), q̣lty (Mz 38r11, Mz 334v1/5, Mz 379v1/6)

kamag : q̈’mq (Mz 307r1, Mz 395r5, Mz 395r8), q’mq (Mz 396r11), q’// (Mz 395r3) ~ **kamug** : q̣m’wq̣ (Mz 418r11), qm’wq (III 193v4, III 193v14, Mz 380r2, Mz 396v4), q̈’mwq (Mz 225v6)

kan : q’n (Mz 38v7, U 5186v1/4).

k.+’ıg (Mz 38v7)

kanta : q̣nt’. (Mz 433r1/4)

kapıg : q̈’pyq.

k.+ı U 5191r2

kapilavastu : kp’yl’v’s//. (Mz 426r4)

kaşipu : k’ş’ypw. (Mz 379r1/6)

kata : q̈’t’ (Mz 309r11).

kataglan- : q̈’t’ql’n-.

k.-ıp Mz 395v1

katun : q̣’t’wn. (U 5188r2, U 5188r3)

kavşur- : q̈’vşwr-.

k.-dı-lar Mz 225v11

kayu : q̣’y/. (Mz 418v7)

kel- : kl- (III 193r14), k//- (Mz 309v5)

k.-ti III 193r14

k.-ti-ler Mz 309v5

kent : knt.

k.+de Mz 130r4/6, III 193v6, U 5187r-b3

k+d[e] U 5186v5/2

k.+ke III 193r14

kentü : kntw. (III 193r13, Mz 225v9)

kergek : krk’k. (Mz 307v8) ~ **kerek** : kr’k. (Mz 334v1/10)

keriş : kryş.

k.+i Mz 365r2/6

kėn : kyn. (Mz 365v1/2, U 5187v-e3)

k.+’iŋe Mz 309r4

k.+ki (Mz 365v2/4)

kėrtgünçlüg : kyrtkwnçlwk. (III 195r8)

kėrtü : kyrtw. (Mz 170r4, Mz 309v3, Mz 395r6)
k.+[sinçe] Mz 395r6

kėsre : kysr'. (Mz 426r3)

kėt- : kyt-.
k.-di III 193r12
k.-diler III 193r18

kėter- : kyt'r- (Mz 307r8, Mz 418r6), kyt 'r- (U 8003r3)
k.-d[eçi] Mz 307r8
k.+'iŋ Mz 418r6
k.-ür U 8003r3

kıl- : qyl- (Mz 147r3, III 193r7, Mz 365r1/4, Mz 418v7, Mz 418r12), q̈yl- (Mz 309r8, U 8003r6)
k.-'ıŋ Mz 418r12
k.-masın III 193r7
k.-ma[z] Mz 147r3
k.-mış U 8003r6
k.-tı Mz 365r1/4
k.-[tı]ŋ'ız Mz 418v7
k.-u Mz 309r8

kılınç : q̈l'ynç (Mz 309v4), qyl'ynç (Mz 146v1/3), qyl/ynç (U 5187r-c4), qyl/// (Mz 146r1/2)

kırk : q̈yrq̈. (Mz 395v)

kısagu : qys'qw. (Mz 411r4)

kız : qyẓ (Mz 130r3/4)
k.'ıg Mz 130r3/2

kiçig : kyçyk. (Mz 309r7)

kigür- : kykwr- (Mz 395r4), ///wr- (Mz 307r7)
k.-deçi Mz 307r7
k.-ügli Mz 395r4

kim : kym. (Mz 130r2/1, III 195r2, Mz 334v1/6, Mz 380r3, Mz 380r5, Mz 380v6, Mz 396r8, Mz 418r6, Mz 418v7, U 5186r1/1)

kip : kp.
k.+'in U 5186r4/2, U 5186v5/2, U 5186v7/2

kir- : kyr-.
k.-di Mz 38r5
k.-[di] Mz 379r1/7
k.-diler Mz 130v1/4
k.-di[ler] III 193r18
k.-mişte III 195v4
[k.-m]işte III 195r9
k.-yük Mz 225v4

kiran : kyr'n. (Mz 310v8)

kirlig : kyr///. (III 195v6)

kişi : kyşy (Mz 225r7, Mz 309r7), kyş/ (III 195r5), k//y (III 195r6)
k.+lerig Mz 225r7, Mz 309r7

kolo : kwlw. (Mz 379r1/5)

kolu- : q̈wlw-.
k.-sar Mz 309v2

korı- (>kor-) : qwr-.
k.-mışda Mz 310v13

kork- : qwrq̣-.

k.-upu U 5187r-b4

korkıt- : ///qyt-.

k.-ıglı Mz 307v9

koşnabi : kwşn’p’y. (Mz 310r3)

koti : kwt/. (U 5189v4)

kök : kwk. (Mz 38v6, III 193r2, U 5186v2/2)

k.+i U 5189r5

köküz : kwk’wz (Mz 411v4), kwk’w/ (Mz 365r2/1)

köni : kwyny (Mz 307v5, Mz 309r8), kwn’y (U 5189r1), kwyn/ (Mz 183v3), kwn/ (Mz 170r4)

köŋül : kwnkwl (Mz 147v4, Mz 183r2, III 193r4, III 193r5, III 193r11, III 193v16, Mz 334r1/5, Mz 418v8, U 5187r-d5, U 5187v-a3), kwnkw/ (III 195r6), kwnk/l... (U 5187r-e2), kwnk// (III 195v7, U 5186r9/1), kwnkwr (III 193v9), kw//// (III 193v10), k///// (III 193r15) ~ **köŋl** : kwnkl (Mz 309r9)

k.+çe Mz 418v8

k.+i Mz 309r9

k.+te III 193r4, III 193r5, III 193r15, III 193v9, Mz 334r1/5

k.+ün Mz 147v4

k.+’üŋ U 5187v-a3

kör- : kwyr- (Mz 38r10, Mz 38v2, Mz 38v7, Mz 309r4, Mz 309r9, Mz 309v1, U 8003r1, U 8003r2), k/yr- (U 5187v-a1)

k.-dile[r] Mz 38r10

k.-diler Mz 38v7

k.-düm Mz 309v1, U 8003r1

k.-ü U 8003r2

k.-’üŋ’üz U 5187v-a1

k.-ür Mz 309r9

k.-ür-ler Mz 38v2, Mz 309r4

körtgür- : kwyrtkwr- (Mz 309r3), kwyrtkwyr- (Mz 433v2/2)

k.-me[z] Mz 433v2/2

köz : kwyẓ (Mz 225v9), kwwẓ (Mz 309r4)

k.+i Mz 309r4

kraja : kr’ẓ’. (Mz 418r9, Mz 418r13)

kum : qwm.

k.ı Mz 38v5

kurtgar- : qwrtq’r- (U 5187r-a2), /wrtq’r-. (Mz 365v2/14) ~ **kutgar-** : q̈wtq’r-.

k.-d[] Mz 365v2/14

k.-dum U 5187r-a2

k.-ga[lı] Mz 307v9

kurtul-: qwrt’wl- (U 5189v5), qwrtwl- (Mz 418r7) ~ **kutrul-**: qwt//l- (Mz 38r3)

k.-[g]’u Mz 38r3

k.-mak-ında U 5189v5

kurug : ọwrwq. (U 5187r-d7)

kut : qwt (Mz 146r1/3, Mz 396r3, Mz 396r8, Mz 396r14, Mz 396v3), ọwt (Mz 130v1/8, Mz 310v2, U 5187v-d5)
k.+ı Mz 396v3
k.+'ıga Mz 396r3, Mz 396r8
k.+'ıŋa Mz 334v1/8
k.+ka U 5187v-d5

kuvrag : qwvr'q (Mz 38r10, Mz 225r7), ọwvr'q (Mz 38r12, Mz 310 r2), q̈wvr'q (So 10340v1), /wvr'q (Mz 433v1/7)
k.+d[a] So 10340v1
k.+ka Mz 310r2

küç : kwyç. (Mz 130v2/2, Mz 365r1/3), //ç. (U 5189r5)
k.+'in Mz 130v2/2
k.+'inte Mz 365r1/3
k.+lüg U 5189r5

kün : kwyn. (Mz 225r1, U 5188r6)

mahasatav : /q'stv. (III 195v2)

mahamaya : mq'///' (U 5188r4), //'m'y' (U 5188r3)

maytri : m'ytry. (Mz 396v7)

me: m/. (III 193r6)

men : m'n (III 195r9), mn (Mz 307v7) ~ **min**: myn (Mz 130r2/5, III 193r5, Mz 379r2/3, Mz 380v4, Mz 418r13), m'yn (Mz 130r3/3), /yn (III 193r6)
m.+'iŋ Mz 418r13
m.ni Mz 130r2/5

mensiz : mnsyz.
m.+ ig Mz 307v7

meŋ : mnk. (Mz 310r5, Mz 334v1/3)
m.+ni Mz 310r5

miŋ : mynk. (Mz 38r7, III 193v6, Mz 326r1/1, U 5189r4, U 5189v4)

moçak : mwçk. (III 193r12, Mz 334r1/7)
m.+ḷarda III 193r12

munça : mwnç'. (Mz 130v1/5)

mün : mwyn. (Mz 130r3/3, III 193v11, III 193v16, Mz 334r1/6)
m.+'inte III 193v16
m.+de Mz 334r1/6

namo : //m'w (Mz 396r4), //'w (Mz 396r5), ///w (Mz 396r4)

ne : n'. (Mz 380r3)

neçök : n'çwk. (U 8003r3)

neŋ : n'nk. (Mz 395v1)

nirvan : nyrv'n. (III 195r9, Mz 365v2/6, Mz 379r1/7), /yrv'n (U 5189v6), ///v'n (Mz 379v1/2)
n.+ka III 195r9, Mz 379r1/7, Mz 379v1/2, U 5189v6

nom : nwm. (Mz 157r, So 10340r, III 195v1, Mz 225r8, Mz 225v7, Mz 326v2/1, Mz 334r1/8, Mz 334v1/4, Mz 334v1/11, Mz

334v2/1, Mz 395r9, Mz 395v, Mz 395v2, Mz 395v6, Mz 396v6, Mz 418r3, U 5187v-d4, U 5191r1, U 5191r2, U 5191r3)

n.+ı So 10340r, Mz 395v

n.+[ı] Mz 157r

n.+'ın[t]akı Mz 334r1/8

n.+lu[glar] Mz 395r9

n.+ug Mz 307r4

nomla- : nwml'-.

n.-dı Mz 225v8

n.-glı Mz 395r8

oglan : 'wql'n (Mz 225r10, Mz 225v5), /wql'n (III 195r7), ///l'n (Mz 309v3)

o.+am Mz 309v3

o.+ı Mz 225v5

o.+'ın III 195r7

[o.la]r'ıŋa Mz 225r10

ok : 'wq̣ (Mz 310v10), //q̈ (U 8003r5)

okı- : 'wq̣'y- (U 5190r-a4), /wq̣y- (Mz 379v1/6)

o.-dı Mz 379v1/6

o.-d[ı] U 5190r-a4

ol : 'wl (Mz 157v2, III 193r12, III 193v17, III 195r2, III 195r5, III 195r6, III 195r9, Mz 225v1, Mz 309r7, Mz 309v6, Mz 334r1/3, Mz 365v1/6, Mz 433v1/4, U 5187r-b2, U 5188r2, U 8003r5), '/l (III 193r18), /wl (III 195v2)

on : 'wn. (Mz 365r2/4, U 8003r4)

o.+'unç Mz 365v1/5, Mz 365v2/5

oŋ : 'wnk. (Mz 146v2/2, Mz 309v6)

oŋar- : 'wnk'r-.

o.-d[açı] Mz 395v5

ornagsız : 'wrn'qsẓ. (U 8003v5)

ornaş- : 'wrn'ş-.

o.-dı Mz 433v1/4

o.-t(ı)m(ı)z Mz 309v2

oruk : 'wrwq̈.

o.+ın Mz 307v5

orun : 'wr'wn.

o.+k[a] Mz 38r5

ot : 'wt. (III 195v5)

otgurak : 'wtqwr'/. (Mz 395r7)

otuz : /twz. (U 5187v-d2)

oyun : /wy'wn.

o.lar Mz 38r11

ozgur- : 'wẓqwr

o.-ay(ı)n III 195r7

ö- : 'wy-.

ö.-gli Mz 309v3

ö.-[gli] Mz 307r6, Mz 309v11

ög- : 'wk-.

ö.-diler Mz 38v8

ögdi : 'wkdy. (U 5187v-d4)

ögren- : /kr'n-.

ö.-ür U 5187v-c3

öl- : 'wyl-.

ö.-gende Mz 418r7

öŋre : ’wnkr’ (Mz 130v3/3, Mz 309v4, Mz 418v10), /wnkr’ (Mz 426r3)
ö.+ki Mz 309v4

öŋtün : ’wnktw/. (Mz 433r1/1)

örgin : ’wyrk//. (Mz 310v10)

örüg : ’wyr’wkk (Mz 130v2/3), ’wyrwk (Mz 307v7), ~ **örg** : /wrkk (Mz 130v2/2)
ö.+i Mz 130v2/2

ötli : ’wytl/. (Mz 365r2/2)

ötrü : ’wtrw (Mz 433r1/3), ’wytrw (Mz 38r10, U 8003v6), //ytrw (Mz 38v2)

ötün- : ’wtwn- (III 195v3), /wt’wn- (Mz 38v10), ’wt’w/- (Mz 418r4-5), ////wn- (Mz 38v11)
ö.-ti Mz 38v11, III 195v3
ö.-[ti] Mz 418r4-5
ö.-tiler Mz 38v10

öz : wyẓ (U 8003v5), ’wyẓ (Mz 310v3), /wyẓ (Mz 418r3)
ö.+i U 8003v5
ö.+in Mz 310v3

panç : pnç. (U 5187r-a1)

paramit : pr////. (Mz 307r3)

paryan : pry’n.
p.+lar Mz 411r5

patr : ptr (U 5187r-a1), pttr (Mz 395v), /tr (Mz 170v)

puşkarasari : pwşkr///// (Mz 130r3/5), pwşk/////// (Mz 130r3/9)

sakın- : s’q’yn- (III 193r3, III 193v11), s’q̈yn- (Mz 309v2)
s.-s[ar] III 193r3
s.-tı-lar III 193v11
s.-sar Mz 309v2

sakınç : s’q̈ynç (Mz 157v1, U 8003v7), //q’ynç (U 5182r4, U 5188v2), s’q̈y// (Mz 309v3)
s.+ı Mz 157v1
s.+l[ıg] U 5182r4
s.+lıg U 5188v2
s.+[lıg] Mz 309v3-4

samantibattr : sm’ntypttr. (III 195v2)

samutri : sm’wtry (U 5187r-a3), sm’wt// (Mz 396r5)
s.+dak[ı] U 5187r-a3

san : s’n.
s.+ıça Mz 38v5
s.+sız III 193r17
s.+s[ız] U 5197r4

saŋ : snk. (Mz 396r5)

saşın- : sş’yn-.
s.-tı Mz 418r9

sav : s’v (Mz 170r3, Mz 170r4, Mz 379r1/6, U 5186v1/3), sv (Mz 130v4/3)
s.’ın Mz 130v4/3

sen : s’n (Mz 309r10) ~ **sin** : syn (Mz 130r2/9, III 193r6, Mz 426r2)

s.+'iŋ Mz 309r10

sekiz : sk'yẕ.

s.+[inç] Mz 365v1/1

seŋrem : snkr'm. (Mz 183r4)

sev- : sv-.

s.-'üg III 193r11, III 193v10, III 193v15

s.-'üglüg U 5188v7

sevinç : sv'ynç (III 193r10), /v'ynç (U 5183v2)

s.+lig III 193r10, U 5183v2

sıŋar : synk'r. (U 5188v5)

siz : syẓ (Mz 170r3), syẕ (Mz 411v1), syz (U 5197r1)

s.+'iŋ Mz 170r3, Mz 411v1

sokuş- : swqwş-.

s.-galı Mz 225r6

sö : swy.

s.+n Mz 418v6

sözle- : swyẓl'- (Mz 309v9), ////l'- (Mz 225v3)

s.-mi[ş] Mz 309v9

s.-yür Mz 225v3

sukançıg : swq'nçyq (III 195v1, Mz 225v7, Mz 309v8, Mz 310v9), s//'nçyq (Mz 170v1), /wq'nçy/ (Mz 225v3), swq'nç// (Mz 426v1/4), swq'n/// (Mz 411v5), /////çyq (Mz 225r8)

sumagati : swm'kty. (Mz 130r3/6)

sutar : /wt'r. (Mz 396r6)

süzük : swẓwk. (III 195v7)

şaki : şky.

ş.+lerinte Mz 380v5

şakimun : /kymwn (Mz 365v2/15), ş///// (U 5187v-b10)

şasın : ş'sn.

ş.+ı U 5187v-e2

şimnu : şmnw (Mz 395v8, U 5197v3), şm// (Mz 307v8), ş/// (Mz 365r2/8)

ş.+g U 5197v3

şlok : şl'wk (III 193r15, Mz 38v8), şl'wkw (III 193r9)

ş.'un Mz 38v8

şravast : //////t. (U 5187r-b3)

şrutė : şr'wty. (Mz 396r5)

takşut : tqşw/. (U 5180v-c1)

tamga : tmq'.

t.+sıŋa Mz 307r2

tamgalal- : tmq'///.

t.-[mış] Mz 307r2

tamu : tm'w. (Mz 38r8)

taŋla- : t//kl'-.

t.-dılar Mz 130v1/2

tapın- : t'pyn- (Mz 225r5), tp'yn- (Mz 183r3) ~ **tapun-** : tp/wn- (Mz 38v3)

t.-alım Mz 225r5

t.-tı Mz 183r3

t.-tılar Mz 38v3

tapla- : t’pl’-.

t.-[sar] Mz 225r3

tapug : tp’wq. (Mz 418r12)

tarni : t’rny (Mz 307r2)

tarşanku : /rş’nkw. (Mz 426v1/4)

taşdın : tşd’yn. (Mz 334r1/9)

tavran- : tvr’n-.

t.-[’u]r-lar III 193v15

t.-zunı Mz 365v2/3

tayşın : tyş’yn. (III 193v12)

teg- : tk- (U 5186r4/1, U 5197v4), t’k- (Mz 225v10)

t.-diler Mz 225v10

t.-’ip U 5186r4/1

t.-’ir U 5197v4

teg : t’k. (U 8003v4)

tegi : tky. (Mz 38r9)

tegin- : tk’yn- (Mz 334v1/5), tkyn- (U 5187v-d5), tk’y/ (U 5188v6) ~ **tkn**- (III 193r13)

t.-[g]ey U 5188v6

t.-ti Mz 334v1/5, U 5187v-d5

t.-’üpü III 193r13

tegşil- : t’///l-.

t.-m[ez] Mz 395v3

tegür- : t’kwr- (Mz 307r3), t’/w/ (Mz 307r5)

t.-deçi Mz 307r3

t.-ür Mz 307r5

tegzinç : tkẓynç. (Mz 396r6)

tek : tk. (Mz 310r10)

teŋri : tnkry (Mz 38r9, Mz 147v3, Mz 170r3, Mz 225r1, Mz 310v7, Mz 326v5/1, Mz 365r2/7, Mz 396r7, Mz 418r8, Mz 418v5, Mz 418v9, Mz 426v1/5, Mz 433v1/6, U 5187r-b5, U 5187v-b2, U 5187v-b10, U 5187v-d6, U 5191r1, U 5191r3), tnkrry (Mz 38r9), tnkr/ (Mz 225v1, U 5197r3), tnk// (Mz 147v3), /nkry (Mz 365v2/7, U 5187v-a1), //kry (Mz 380r7, Mz 418r8, Mz 433v1/6, U 5186r3/4), ///ry (Mz 225r4, Mz 225r7), t//// (Mz 310v7), ////y (U 5187v-b10)

t.ke+tegi Mz 38r9

t.+ler Mz 380r7

t.+ḷig Mz 225r7

t.+m Mz 170r3, Mz 418v5, U 5187v-a1, U 5191r1, U 5191r3

t.+t.[si] Mz 147v3, Mz 310v7

[t.]+t.si Mz 225r4, U 5186r3/4

t.+[t.]si Mz 396r7-8

t.+t.si+burkan Mz 433v1/6, U 5187r-b5

[t.]+t.si+burkan Mz 418v8-9, Mz 365v2/7, U 5187v-d6

[t.]+[t.]si+burkan U 5187v-d4

t.+t.si+çantraprav Mz 418r8

t.+t.si+ş[akimun] U 5187v-b10

teŋrlik : tnkrlk.

t.+din U 5187v-d3

teriŋ : t’////. (Mz 307r4)

terkin : trk’yn. (U 5188v5)

ters : trs. (Mz 395r9)

tertrü : trtr’w. (III 193v17) ~ **tetrü** : t’trw (Mz 395r9)

tė- : ty- (Mz 225v4, Mz 225v6, Mz 225r10, Mz 307r5, Mz 380v6, U 8003r3, U 8003v3, U 8003v4) ~ **dė-** : dy- (Mz 310r14, Mz 433r1/5)

t.-di Mz 225r10

t.-gme Mz 307r5, U 8003v3

t.-p Mz 225v4, Mz 225v6, Mz 380v6

t.-ser U 8003r3, U 8003v4

d.-di Mz 433r1/5

d.-p Mz 365r2/3

d.-ser Mz 310r14

tėgit : tk’yt (Mz 38v10), t//yt (Mz 38v4)

t.k[e] Mz 38v10

t.ler’ig Mz 38v4

tėmin : tym’yn. (Mz 379r1/5)

tėt- : tyt-(Mz 307r3, Mz 307r6, Mz 307r7, Mz 395v2, U 8003v4, U 8003v5), ty/- (Mz 395v4)

t.-ir Mz 307r3, Mz 307r6, Mz 307r7, U 8003v4, U 8003v5

t.-[ir] Mz 395v2, Mz 395v4

tėtrü: tytrw. (Mz 38r10)

tınlıg : tynl’yq (Mz 396v5), tynlq (Mz 307v8, U 5191r2), tynlyq (Mz 130r1/2, Mz 418r1, U 5187r-d6), ty/l/q (Mz 418v4), tynl// (U 5197r2), ///lyq (Mz 411v2, Mz 433r2/1, U 5187r-d9, U 5187v-a2), ////yq (U 5187v-b9)

t.+lar Mz 307v8, U 5191r2

t.+la[r] Mz 411v2

t.+[lar] U 5197r2

t.+larda U 5187va-2

t.+ļard[a] U 5187r-d6

t.+larıg Mz 418r1, U 5187v-b9

t.+l[a]r+’ıg Mz 396v5

t.+lar’ın U 5187r-d9

t.+larka Mz 130r1/2, Mz 418v4, Mz 433r2/1

toga : twq’. (U 8003v6)

tokuz : twq̣’wẓ (U 5197v4), twq’wẕ (Mz 433v2/1), **tokz** : /wq̣ẕ (Mz 365v2/4)

t.+unç Mz 365v2/4, Mz 433v2/1

[t.]+’unç Mz 365v1/2-3

toyın : twy’yn. (Mz 396r2)

törlüg : twyrlwk (III 195r6), twrlwk (Mz 130v1/5, Mz 170r5, Mz 170v1, III 193v14, Mz 365r2/4), twyrl// (Mz 225v6), twyr/// (III 195r8-9), twrl// (Mz 380r2)

törö : twyrw (Mz 307r5, Mz 309v1), twrw (Mz 395r6)

t.+ke Mz 307r5

t.+ nüŋ Mz 395r6

t.+sin Mz 309v1

törт : twrt (U 5188v5), twyrt (U 8003r4), ///rt (III 195r8)

töz : twyẓ (U 5189r5), twyẓ (Mz 38v6), twyz (U 5191r3)

t.+i U 5189r5

t.+lü[g] U 5191r3

tözün : twẓ'wn (Mz 396v12), twz'wn (U 5194v1)

turgur- : twrqwr- (III 193v10, Mz 334v1/9), //rqwr- (III 195r6)

t.-dı-lar Mz 334v1/9

t.-dı-la[r] III 193v10

t.-sar III 195r6

tusu : tw//. (Mz 396v5)

tut-: twt-.

t.-sar Mz 225r9

t.-'u[p] Mz 130r2/7

tutuş : twtwş.

t.+ı Mz 365r2/6

tuy- : twy-

t.-d[ı] Mz 380r5

t.-[dı] Mz 380r7

tükel : twk'l. (Mz 170r2, III 193r11, Mz 326r5/1, Mz 396r1/8, Mz 396r7, Mz 396r9)

tüket- : twyk't- (U 8003r5), twk't- (Mz 38v9, Mz 310v14, Mz 418v8, U 5187r-c2)

t.-dil[e]r Mz 38v9

t.-mek U 5187r-c2

t.-miş Mz 310v14

t.-'ü[r] Mz 418v8

tümen : twm'n. (III 193r17, III 193v13, U 5189v4)

tüter : twt'r.

t.(i)g III 193r10

tüzer- : twz 'r-. (So. 10340r1)

tüzgerinçsiz : twyẓk'r'ynçsẓ (Mz 309r9)

tüzü : twzw (Mz 38r8), twẓw (Mz 130v1/7), twẓw (Mz 365v2/13, Mz 411r6), twyẓw (Mz 183v3), twyẓw (Mz 309r9), tw/// (Mz 309r4)

u- : 'w-.

u.-sa[r] Mz 38r3

ud : 'wd. (Mz 310v5)

uk- : 'wq- (III 193r11), /wq- (Mz 380r3)

u.-dı III 193r11, Mz 380r3

[u.]-tum U 8003r1

ula- : 'wl'- (Mz 309v5) ~ /wl'- (U 5180v-d1)

u.-yu Mz 309v5, U 5180v-d1

ulatı : 'wl'ty (Mz 307v9, Mz 396r13), /wl'ty (Mz 379v1/5), 'wl/// (Mz 395r2)

ulug : 'wl'wq (Mz 38r6, Mz 38r7, Mz 130v3/4, Mz 146r2/2, Mz

334r1/2, Mz 411v6, Mz 418v2, Mz 418v11, U 5187r-c3, U 5188r5), wl'wq (U 5180v-d/1), 'wlwq (III 195v3, Mz 225r7, Mz 307r6, Mz 309r6, Mz 309r10, Mz 309v3, Mz 395v7), /wl'w/ (Mz 38r11), 'wl'w/ (U 5189v2) ~ **ulg** : 'wlq (Mz 38r4)

u.+ın Mz 418v2

u.+ı ya III 195v3

ulgla- : 'wlql'-.

u.-pu Mz 38r4

uluş : 'wl'wş (III 193r13, III 195v3, III 193v8, III 193v12, Mz 225r2, Mz 334r1/6, Mz 396v7, Mz 418v2, Mz 418v11, Mz 426v1/3, U 5187r-a3), ///'wş (Mz 334r1/10)

u.+da Mz 418v2, Mz 426v1/3

u.+ta III 195v3

u.+dakı Mz 334r1/6, Mz 334r1/10, III 193v8

upudi : 'wpdy. (III 195v1, III 195v8, Mz 225r8)

ur- : 'wr-.

u.-'uŋ Mz 418r11

u.-ur-lar Mz 309r10

ut- : /wt-.

u.-galı Mz 170v2

utru : 'wtrw. (M 130v1/3)

üç : 'wyç (Mz 395v), 'wç (III 193r15), /wç (Mz 310r12)

ü.+ünç Mz 395v

ü.+[ünç] Mz 310r12, Mz 365r2/12

üçün : 'wç'wn (Mz 130r1/1, Mz 130v2/1, Mz 334v1/3, Mz 365v2/2, Mz 365v2/5, Mz 396v6, Mz 418r2, U 5187v-c3, U 5197r3), /wç'wn (U 5197v6), 'wyç// (Mz 309v5), ///çwn (Mz 309v5), 'wç'// (U 5187v-b4), 'wç// (Mz 310r6, Mz 396v3)

üd : 'wyd (U 5194r2) ~ **üḍ** : 'wyt (U 5194v1)

ü.+'inte U 5194r2

ü.+ki U 5194v1

üdün : 'wd'wn (Mz 130r4/5), 'wyd'wn (III 193v12), 'wydwn (III 195v2, Mz 309v6), /wyd'wn (Mz 379v1/4), //yd'wn (Mz 310r3), /wyd'// (U 5194v3), ////n (Mz 225v1)

üḍür- : 'wt'wr-.

ü.-ti U 5188v3

ügüz : //k'wẓ. (Mz 38v5)

üküş : 'wk'wş (Mz 38v8, Mz 334v1/7, Mz 418v4, U 5187r-e3), /wk'wş (Mz 411r2), 'wk'w/ (Mz 146r1/1, U 5187v-a2), //k'wş (U 5187v-a3), //kwş (Mz 309v10), 'wk'// (III 193r4), ///k/ş (U 5197r2)

üstün : 'w//'wn. (Mz 38r8-9)

üze : ’wyẓ’ (III 193v11, III 193v12, Mz 225r2, Mz 225r11), /wyẓ’ (Mz 326r5/2), //yẓ’ (Mz 433v1/4)

vasumaytri : v’//mytry. (U 5188r6)

vimalikirt : vymlykyrt. (Mz 157r, So 10340r, Mz 395v)

viyakirit : ////kyryt. (Mz 396r12)

vid[vag] : wyd/// (U 5187r-a1)

yagı : yq’y.
y.+da Mz 130v3/2

yalŋok : ylnk’wq̣ (III 193r14), ylnk’wq (III 193v13)
y.+lar III 193v13

yaltrı- : y’ltry-.
y.-dı Mz 38r8

yana : yn’. (Mz 433r1/6)

yapış- : ypş-.
y.-[mak] Mz 334r1/4

yara- : yr’-.
y.-gay Mz 147r4

yarat- : yr’t-.
y.-makka Mz 411r3

yarlag : yrl’q (Mz 170r3) ~ **yarlıg** : yrl’yq (Mz 334v1/4), yrlq (Mz 307v9, Mz 395v6), yrl// (Mz 170r5)
y.+lar(ı)g Mz 307v9

yarlıka- : yrlyq̣’- (Mz 411v6, Mz 418r10, U 5186r6/2), yrlq̈’- (Mz 395v7), yrl///- (Mz 309v8), /rlyq̣’- (U 5189r1)
y.-dı Mz 418r10
y.-d[ı] Mz 309v8
y.-mı[ş]ı U 5189r1
y.-nçu[çı] Mz 395v7
y.-[nçuçı] Mz 411v6

yaruk : yrwq̣. (Mz 38r6)

yat- : yt-.
y.-’ur III 193v5

yavlak : yvl’q̣ (Mz 365v1/3), y//l’q̣ (III 193r15), ///l’q (Mz 380v7) ~ **yalvak** : ylv’q̣ (Mz 146r1/2)

yazı : yẓ’y.
y.+dakı U 5187r-b3

yegirmi : ykrm’y (Mz 310r11, Mz 310v9), yyk//// (Mz 38r11)

yek : y’k.
y.+lerden Mz 395v8

yėged- : yyk’d-.
y.-miş Mz 307r6

yėr : yr (Mz 310v6, Mz 433r1/5), yyr (Mz 157r1, Mz 157r2), y’r (Mz 310r10)
y.+de Mz 310v6, Mz 433r1/5
y.+i Mz 157r1
y.+iŋe Mz 310r10

yėti : yyty (Mz 395v, Mz 433v1/1, Mz 433v1/7, Mz 433v1/8), yyt’y (Mz 130r1/3)
y.+nç Mz 130r1/3

yıd : yyd. (U 5190v-a2)

yıl : yyl. (III 195v4)

yme : ym’ (Mz 157v3, Mz 170r4, Mz 170r5, III 195r3, III 195r6, III 195r7, III 195r8, III 195r9, III 195v4, III 195v5, III 195v9, Mz 225r9, Mz 225v1, Mz 225v3, Mz 225v10, Mz 225v11, Mz 309r1, Mz 309r5, Mz 309r6, Mz 309r7, Mz 309r8, Mz 309r9, Mz 309r10, Mz 309v1, Mz 309v2, Mz 309v4, Mz 309v6, Mz 395r3, Mz 395v1, U 5187v-a3, U 5187v-d5), ym/ (III 193r1, Mz 225v4, U 5186v10/3), y// (Mz 309r2)

yok : ywq̣. (Mz 130r2/1, III 193v13), ywq (Mz 307v7, Mz 334r1/10)

y.+ug Mz 307v7

yol: ywl. (U 5187r-c2)

y.+çı Mz 309r8

y.+[çı] Mz 225v2

y.+ın Mz 307v5

y.+ıŋa Mz 225v4

y.+ta Mz 380v7

yon : ywn.

y.+’ın Mz 147r2

yorı- : ywry-. (Mz 225r11)

yörüg : ywrwk.

y.+in Mz 307r4

y.+inçe Mz 307v6

y.+lüg Mz 307r4

yumşag : ywm/’q

y.+lı Mz 170r5

yuŋla- : //nkl’-.

y.- sar Mz 225r9

yügür- : ywk’wr-.

y.-di III 193r13

yükmek : ywkm’k. (So 10340v2)

yükün- : //k/n-.

y.-elim Mz 225r5

yüz : ywẓ.

y.+’inte III 193v5

y.+inte Mz 38v9

yüz : ywz (III 193v6), ywẓ (III 195v4, Mz 309r11, Mz 426v1/1, U 5189v4)

y.+inç III 195v4

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları.

Ağca, Ferruh (2012). Eski Türkçe Metinlerde /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği Üzerine. *Türkbilig, 23*, 69-82.

Ağca, Ferruh (2015). Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz (Ed.), *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (s. 245-254) içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Ağca, Ferruh (2018). Eski Uygurcada Katlama Zarfları. Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş (Ed.), *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu 1-7 Haziran 2018 Ulanbator-Moğolistan Bildiriler Kitabı* (s. 14-24) içinde. Cilt I, İstanbul: Kesit Yayınları.

Ağca, Ferruh (2019). Eski Uygurcada Gerçekten *n-diyalekti* ve *y-diyalekti* Var mı?. Hüseyin Yıldız (Ed.), *Eski Türkçenin İzinde Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları* (s. 33-48) içinde. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Akkoyunlu, Ziyat ve Ercilasun, Ahmet Bican (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları. (İlk basım tarihi, 2014).

Ayazlı, Özlem (2020). Soğdca Bazı Sözcüklerin Eski Uygurcadaki İmlası. *International Journal of Old Uyghur Studies*, *2*(1), 1-25.

Aydemir, Hakan (2011). Kâşgarlı Mahmud ve "Uygurların İkinci Dili" Üzerine. H. Develi, M. S. Kaçalin, F. Kıral, M. Ölmez ve T. Çulha (Haz.), *Mahmūd al-Kāşġarī'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dīvānu Luġāti't-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül, İstanbul* (s. 395-405) içinde. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 63. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Aydemir, Hakan (2014). Sogdian Traces in Central Asian Onomastics. *Gazi Türkiyat, 15*, 53-66.

Aydemir, Hakan (2019). The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支. *International Journal of Old Uyghur Studies*, *1*(2), 249-282.

Aydemir, Hakan (2023). Tocharian Bilingualism, Language Shift, and Language Death in the Old Turkic Context. *Sino-Platonic Papers*, *337*, 1-89.

Aydın, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Köli Çor)*. (3. Basım). Konya: Kömen Yayınevi.

Aydın, Erhan (2017). Uygur Kağanlığı'nın İlk Dönemlerinde Soğd Varlığı (Uygur Kağanlığı Yazıtlarına Göre). *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, *6*(13), 1-8.

Azılı, Kenan ve Koç, Aziz Tolga (2021). Kavramsal Metafor Örneği Olarak *agır* ve Eski Türkçede Bir Kavramsal Harita Denemesi. *Türkbilig*, *41*, 55-70.

Babayar, Gaybullah (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate*. Ankara: TİKA.

Babayar, Gaybullah ve Kubatin, Andrey (2020). Old Turkic Titles and Epithets in Turko-Sogdian Coins of Central Asia. Şemsiddin Kemoliddin (Ed.), *Проблемы древней и средневековой истории Чача, Выпуск 6 История, Археология, Нумизматика* (s. 65-89) içinde. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.

Backus, Ad (2020). Code-Switching as a Reflection of Contact-Induced Change. Anthony P. Grant (Ed.), *The Oxford Handbook of Language Contact* (s. 193-215) içinde. (Oxford Handbooks) Oxford University Press Online Edition.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (2018). Moğol Öncesi Türkistan'da Hristiyanlık (Semireçenskiy yazıtlar bağlamında). (Çev. Tahir Aşirov). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, *2*(2), 126-157.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (2021). Soğd ve Tohar Dilleri Hakkındaki Meselelere Dair. (Çev. Başak Kuzakçı). *Gazi Türkiyat*, 28, 199-207.

Barutçu Özönder, F. Sema (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* (s. 481-501) içinde. Cilt III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Barutçu Özönder, F. Sema (2017). Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), 12-63.

Begmatov, Alisher (2020). *Sogdian Textual Materials from Central Asia: A Critical Re-edition of the Documents from Mount Mugh* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kyoto Üniversitesi.

Benkato, Adam (2018). *Studies on the Sogdian Epistolary Tradition*. Berliner Turfan Texte XLI. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Benveniste, Émile (1940). *Textes Sogdiens*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Caferoğlu, Ahmet (1958). Azerî Türkçesinde -uban / -üben Eki. Janos Eckmann, Agâh Sırrı Levend ve Mecdut Mansuroğlu (Haz.), *Jean Deny Armağanı* (s. 61-66) içinde. Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymologycal Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Clauson, Sir Gerard (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. (Çev. Fatma Kömürcü), Ankara: TDK Yayınları.

Compareti, Matteo (2002). Soğdiyana Tarihine Giriş. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* (s. 269-298) içinde. Cilt II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Derleme Sözlüğü (2019). I-VI (4. basım), Ankara: TDK Yayınları. (İlk basım 1968-1969).

Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Doerfer, Gerhard (1991). Turkish-Iranian Language Contacts. *Encyclopaedia Iranica* Vol. V, Fasc. 5, (s. 481-484) içinde. online edition: http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-turkestan-viii

Doerfer, Gerhard (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Dresden, Mark (1983). Sogdian Language and Literature. Ehsan Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran* (s. 1216-1229) içinde, III/2, Cambridge: Cambridge University Press.

Durkin-Meisterernst, Desmond ve Morano, Enrico (2010). *Mani's Psalms. Middle Persian, Parthian and Sogdian Texts in the Turfan Collection.* Berliner Turfantexte XXVII. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Eckmann, János (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.

Eker, Süer (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I. Choi Han-Woo (Ed.), *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth*, *International Journal of Central Asian Studies*, *13*, 233-283.

Eker, Süer (2011). Orhon Yazıtları: İran Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine. Ülkü Çevik Şavk (Ed.), *"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı* (s. 321-332) içinde. Cilt 1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.

Eker, Süer (2012a). ‘Orta Asya’nın Gizemli Halkı’: Soğdlular Soğd ve Soğdca. *Türkbilig*, *24*, 77-92.

Eker, Süer (2012b). İpek Yolu’nda Geç Antik Dönemin Tüccarları Soğdların Mirasçısı Yagnobiler ve Yagnobi Dili. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, *1*(1), 146-152.

Eker, Süer (2020). Türk-Soğd Kültürel Ortak Yaşamının Bugüne Mirası: Antik Pencakent ve Türklük Bilimi Araştırmaları. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 24-28 Eylül 2012* (s. 2149-2169) içinde. Cilt II, Ankara: TDK Yayınları.

Eker, Süer (2022). Divanü Lügâti’t-Türk’te ‘İranlı’ Kavramı. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, *28-30 Mayıs 2008- Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* (s. 153-169) içinde. Ankara: TDK Yayınları.

Elmalı, Murat (2023). Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Kod Değiştirme. Ö. Ayazlı - T. Karaayak ve U. Uzunkaya (Ed.), *Bilge Biliglig Bahşı Bitigi Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı* (s. 155-172) içinde. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. (9. Basım). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. (2. Basım). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Ankara: Dergâh Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (Haz.) (2015). *Dîvânu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Erdem, Mevlüt (2014). Soğdca, Türkçedeki Soğdca Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, *21*(1), 65-90.

Fedakâr, Durdu (1991). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Texẓaterial und Orthographie (Teil I). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*, *10*, 85-98, 12 plates.

Fedakâr, Durdu (1994a). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*, *13*, 133-157, 27 plates.

Fedakâr, Durdu (1994b). Alttürkische Vimalakīrtinirdeśa-Fragmente in sogdischer Schrift. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker (Ed.), *Memoriae Munusculum. Gedenkband für Annemarie v. Gabain* (43-53, plates III-IV) içinde. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Fedakâr, Durdu (1996). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil III). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge, 14*, 187–205, 14 plates.

Feyzulaev, Alim; Iskhakov, Mirsadiq; Lurje, Pavel ve Ikramov, Alisher (Ed.) (2022). *Catalogue of Sogdian Writings in Central Asia*. Semerkant: International Institute for Central Asian Studies.

Gabain, Annemarie von (1976). Alt-türkische Texte in Sogdischer Schrift. Gy. Káldy-Nagy (Ed.), *Hungaro-Turkcica Studies in Honour of Julius Németh* (s. 69-77) içinde. Budapeşte: Loránd Eötvös University.

Gabain, Annemarie von (1977). Iranische Elemente im Zentral- und Ostasiatischen Volksglauben. *Studia Orientalia*, *47*, 57-70.

Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın), (5. Basım). Ankara: TDK Yayınları. (İlk basım tarihi 1988).

Gerschewitsch, Ilja (1943). *A Grammar of Manichean Sogdian* [Doktora tezi]. Londra: University of London.

Gharib, Badrozzamān. (2004). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tahran: Farhangan Publications. (İlk basım tarihi, 1995).

Golden, Peter B. (2006). Turks and Iranians: An historical sketch. Lars Johanson ve Christiane Bulut (Ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistics Aspects* (s. 17-38) içinde. Turcologica 62. Wiesbaden: Harrassowitz.

Gökçe, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Gömeç, Saadettin (2011). *Kök Türk Tarihi*. (4. Basım). Ankara: Berikan Yayınevi.

Gözel, Ayşegül (2023). *Altun Yaruk'ta Söz Yapımı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Güzel, Hasan (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaççа* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Hamilton, James Russell (1986). *Manuscrits Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, I-II. Paris: Peeters France.

Hamilton, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. Vedat Köken), (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları.

Henning, Walter Bruno (1946). The Sogdian Texts of Paris. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, *11*(4), 713-740.

Henning, Walter Bruno (1948). The Date of the Sogdian Ancient Letters. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, *12*(3/4), 601-615.

Hock, Hans Henrich ve Joseph, Brian D. (1996). *Language History, Language Change, and Language Relationship An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Trends in Linguistics. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.

İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Johanson, Lars (1988). On the Renewal and Reinterpretation of "Instrumental" Gerunds in Turkic. *Oriens, 31,* 136-153.

Johanson, Lars (1998). Code-Copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, *20*(3), 325-337.

Johanson, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Nurettin Demir, Çev.). (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları. (Orjinal eserin basım tarihi, 1992).

Jettmar, Karl (1992). Sogdians in the Indus valley. Bernard Paul (Ed.), *Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique* (s. 251-253) içinde. Paris: Éditions du CNRS.

Karahan, Leyla (2012). Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda "-n" Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma. Bülent Gül (Ed.), *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr Tuncer Gülensoy Armağanı* (s. 219-236) içinde. Ankara: TKAE Yayınları.

Karahan, Akartürk (2013). *Dīvānu Luġati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Karini, Jahangir (2014). Türk - Fars Dil İlişkileri: Farsçada İyelik Eklerinin Kullanımı. *Turkish Studies*, *9*(3), 833-843.

Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk – Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ceval (Ed.) (2023). *Uygurca Altun Yaruk Belgeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Keskin, Berker (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Kıdırali, Darhan; Enhtör, A.; Bazylkhan, N.; Bögenbayev; N.; Buyanhışıg, T. ve Balbold, G. (2022). Kutlug Kağan Anıt Külliyesi ve Yazılı Bitigtaşı (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü "Nomgon-2019, 2022" Ortak Heyetinin Bilimsel Ön Raporu). *Türk Kültürü, 60*(2), 1-22.

Kırmızıgül, Buket Nur (2018). *Eski Türkçede Eklerin Ünlü Düzeni (8.-10. Yüzyıllar)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Kırmızıgül Şimşek, Buket Nur (2021). Eski Türkçe -(X)p(An)(In) Zarf-Fiil Ekinin Yapısı. *Journal of Turkish Studies/ Türklük Bilgisi Araştırmaları: Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal/ Ayagka Tegimlig Bahşı: Marcel Erdal Armağanı*, Özel sayı, 273-282.

Klyaştornıy, Sergey G. ve Livşiç, Vladimir A. (1992). Bugut'taki Soğtça Kitabeye Yeni Bir Bakış. (Çev. Emine Gürsoy-Naskali). *TDAY-Belleten 1987,* 201-241.

Korkmaz, Zeynep (1987). Türkçede -ꞑn Zarf-Fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri. *TDAY-Belleten 1984* (s. 155-157) içinde. Ankara: TDK Yayınları.

Krippes, Karl (1991). Notes on the Turcification of the Sogdians. *Central Asiatic Journal, 35*(1/2), 67-80.

Kubatin, Andrey (2014). Soğdca Belgelerde Görülen Eski Türkçe Terimler (Muğ Dağı belgeleri örneğinde). Mustafa Özkan vd. (Ed.), *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül - 04 Ekim 2013 Bildiri Kitabı* (s. 163-185) içinde. Cilt 3, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kuzakçı, Başak (2022). *Soğd-Türk İlişkileri (V.-VIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.

Kuzakçı, Başak (2023). *Soğdlar ve Türkler: İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hâkimleri*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Le Coq, Albert von (1919). Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, XXII*, 93-109.

Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III,* Nebst Einem Christlichen Bruchstück aus Bulayıq, Berlin: ABAW.

Laut, Jens-Peter (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Livşiç, Vladimir A. (1962). *Согдийские Документы С Горы Муг II: Юридические Документы И Письма* [=Mug Dağı'ndan Soğdca Belgeler II: Hukuki Belgeler ve Mektuplar]. Moskova: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.

Livşiç, Vladimir A. (2008). The Sogdian “Ancient Letters” (I, III). *Iran & the Caucasus, 12*(2), 289-293.

Livşiç, Vladimir A. (2009). The Sogdian “Ancient Letters” (II, IV, V). Andrei A. Orlov ve Basil Lourié (Ed.), *Symbola Caelestis, Scrinium V* (s. 344-352) içinde. Piscataway: Gorgias Press.

Livşiç, Vladimir A. (2015). *Sogdian Epigraphy of Central Asia and Semirech'e*. (Tom Stableford, Çev.). Corpus Inscriptionum Iranicarum (pt. II, vol. III/4). London: School of Oriental and African Studies.

Lurje, Pavel B. (2010). *Personal Names in Sogdian Texts*. Iranisches Personennamenbuch (cilt II/ fasikül 8). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Lurje, Pavel B. (2020). Buddhist Indian Loanwords in Sogdian and the Development of Sogdian Buddhism. *Entagled Religions, 11*(6).

Lurje, Pavel B. (2022). Заметки по хронологии тюрко-согдийских монет Семиречья [=Semireçye'deki Türk-Soğd Sikkelerinin Kronolojisi Üzerine Notlar]. Fahri Solak, Mairam Baigonusheva, Tynchtykbek Chorotegin ve Moimol Cusupova (Eds.). *Talas Savaşı ve Tarihi Önemi - Талас Салгылашуусу Жана Анын Тарыхый Мааниси* (s. 51-57) içinde. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.

Lurje, Pavel B. ve Yakuboviç, İlya (2017). The Myth of Sogdian Lambdacism. Iranica 25: *Zur lichten Heimat: Studien zu Manichäismus, Iranistik und Zentralasienkunde im Gedenken an Werner Sundermann. Herausgegeben von einem Team „Turfanforschung“* (s. 319-341) içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Marshak, Boris I. (2002). Türkler ve Soğdlular. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* (s. 299-314) içinde. Cilt II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Maue, Dieter (2019). The Brāhmī Script on the Bugut Stele. *Journal Asiatique, 307*(1), 109-119.

Maue, Dieter ve Röhrborn, Klaus (1980). Zur alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra. *Central Asiatic Journal, 24*(3/4), 251-273.

Maue, Dieter; Ölmez, Mehmet; la Vaissière, Étienne de ve Vovin, Alexander (2019). The Khüis Tolgoi Inscription. *Ideas behind symbols – languages behind scripts, Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), August 27 – September 1, 2017*, Edited by Ákos Bertalan Apatóczky Székesfehérvár, Hungary, Szeged.

Matsui, Dai (2012). A Sogdian-Uigur Bilingual Fragment from the Arat Collection. Academia Turfanica (Ed.), *語言背後的歷史：西域古典語言學高峰論壇論*

文集 The History Behind Languages. Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road (s. 115-127) içinde. Şangay: Guji.

Mızrak, Egemen Çağrı (2014). Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri. *Tarih Okulu Dergisi*, *7*(XIX), 371-404.

Moerloose, Eddy (1980). Sanskrit Loan Words in Uighur. *Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları*, *4*, 61-78.

Moriyasu, Takao (1990). L'origine du Bouddhisme chez les Turcs et l'Apparition des Textes Bouddhiques en Turc Ancien. Akira Haneda (Ed.), *Documents et Archives Provenant de l'Asie Centrale. Actes du Colloque Franco-Japonais Kyoto 4-8 Octobre 1988* (147-165) içinde. Kyōto.

Moriyasu, Takao (2004). From Silk, Cotton and Copper Coin to Silver. Transition of the Currency Used by the Uighurs during the Period from 8th to the 14th Centuries. D. Durkin Meisterernst - S.-C. Raschmann - J. Wilkens - M. Yaldız ve P. Zieme (Ed.), *Turfan Revisited The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (s. 228-239) içinde. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

Moriyasu, Takao (2011). Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1). *大阪大学大学院文学研究科紀要. 51*, 32-86.

Moriyasu, Takao (2012). Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 2). *大阪大学大学院文学研究科紀要. 52*, 1-98.

Moriyasu, Takao (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*. Berliner Turfantexte XLVI. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Moriyasu, Takao ve Ochir, Ayudai (1999). *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1991). *Uigurica II*. Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

Nalbant, Mehmet Vefa (2018). Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. *Türkbilig, 36*, 21-28.

Ōsawa, Takashi (2000). Moğolistandaki Eski Türk Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1) 1996-1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön Raporu. *Türk Dilleri Araştırmaları*, *10*, 191-204.

Ōsawa, Takashi (2003). Aspects of the relationship between the ancient Turks and Sogdians -Based on a stone statue with Sogdian inscription in Xinjiang-. *Webfestschrift Marshak: Ērān ud Anērān* (s. 471-505) içinde. http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html

Ōsawa, Takashi (2005). Şin-Jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel -Mongolküre Yazıtı-. *XV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002* (s. 559-576) içinde. Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ōsawa, Takashi (2012). Birinci Eski Türk Kağanlığı'nda Umna Kağan'ın Güzergâhı ve Onun Oynadığı Siyasi ve Kültürel Rol Üzerine 2007-2008 Yılındaki Moğol ve Japon Ortak Yüzey Araştırmalarına Göre. *TDAY-Belleten, 60*(1), 59-75.

Ölmez, Mehmet (2015). *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük* (3. Basım). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Ölmez, Mehmet (2020). Türklerden Kalma En Eski Yazıtların Dili Çözüldü. *Yüksek Öğretim Dergisi*, *15*, 25-31.

Özbay, Betül (2020). *Maniheist Bir İlahi Huyadagmān: Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Özdemir, Gamze (2019). *Türk Soğd İlişkileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.

Özdemir, Hakan (2014). III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I ve Zamir n'si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi. *Dil Araştırmaları*, *14*, 137-145.

Özdemir, Hakan (2015). Nazal Ünlü ve Zamir n'si Üzerine. *Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*(4), 130-139.

Özertural, Zekine (2005). Sogdisch-uigurische Bezichungen: das alttürkische Verb *kädilmäk*. *Ural-Altaische Jahrbücher*, *19*, 65-71.

Özertural, Zekine (2021). *Alttürkische Handschriften Teil 16, Mahāyāna-Sūtras und Kommentartexte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Özertural, Zekine ve Knüppel, Michael (2003/2004). Die uigurischen Texte in sogdischer Schrift und die Vermittlung der sogdischen Schreibkultur an die Uiguren. *Ural-Altaische Jahrbücher, 18*, 149-160.

Poplack, Shana (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: toward a typology of code-switching. *Linguistics*, *18*(7-8): 581-618.

Poplack, Shana; Sankoff, David ve Miller, Christopher (1988). The social correlates and linguistic processes of lexical borrowing and ssimilation. *Linguistics*, *26*, 47-104.

Pulleyblank, Edwin G. (1952). A Sogdian Colony in Inner Mongolia. *T'oung Pao*. Second Series, *41*(4/5), 317-356.

Reck, Christiane (2016). *Mitteliranische Handschriften Teil 2, Berliner Turfanfragmente buddhistischen Inhalts in soghdischer Schrift*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, Klaus (1981). Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Alttürkischen. Hans R. Roemer ve Albrecht Noth (Eds.), *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients: Festchrift für Bertold Spuler zum Siebzigsten Geburtstag* (s. 337-343) içinde. Leiden: Brill.

Röhrborn, Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. II Nomina – Pronomina - Partikeln, Band 1: a – asvık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. II Nomina, Band 2: aš – äžük. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Salan, Erkan (2017). Eski Anadolu Türkçesinde Aruz Vezni ve Uyağın Zarf-Fiil Eklerine Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *26*, 90-113.

Schaefer, Christiane (2010). Multilingualism and Language Contact in Urban Centres along the Silk Road during the First Millennium AD. P.J.J. Sinclair, G. Nordquist, F. Herschend ve C. Isendahl (Ed.), *The Urban Mind Cultural and Environmental Dynamics* (s. 441-455) içinde. Upsala: Uppsala University.

Sertkaya, Osman Fikri (2022). Bugut Yazıtı Hakkında. *Türk Kültürü*, *XV*(2), 43-54.

Shōgaito, Masahiro (1978). On the Routes of the Loan Words of Indic Origin in the Old Uigur Language (in Japanese). *Journal of Asian and African Studies*, *15*, 79-110.

Shōgaito, Masahiro (2022). Budist Moğol Metinlerindeki Uygurca Unsurlar Üzerine. (Çev. Gözde Salur). *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *2*(1), 115-134.

Sims-Williams, Nicholas (1981a). The Sogdian Sound System and the Origins of the Uyghur Script. *Journal Asiatique*, *269*, 347-360.

Sims-Williams, Nicholas (1981b). Appendix: Remarks on the Sogdian letters *γ* and *x* (with special reference to the orthography of the Sogdian version of the Manichean church-history). Werner Sundermann, *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts* (s. 194-198) içinde. Berliner Turfantexte XI. Berlin: Akademie Verlag.

Sims-Williams, Nicholas. Ancient Letters (1985). *Encyclopedia Iranica* (s.7-9) içinde. Cilt II/1, https://iranicaonline.org/articles/ancient-letters (Erişim tarihi: 01 Mart 2023).

Sims-Williams, Nicholas (1989). *Sogdian and other Iranian Inscriptions of the Upper Indus I*. Corpus Inscriptionum Iranicarum (pt. II/ vol. III/2). London: School of Oriental and African Studies.

Sims-Williams, Nicholas (1991). Christianity iv: Christian Literature in Middle Iranian Languages. *Encyclopaedia Iranica* (s. 334-335) içinde. Cilt V/5, https://www.iranicaonline.org/articles/christianity-iv (Erişim tarihi: 03 Ağustos 2023).

Sims-Williams, Nicholas (1992a). *Sogdian and other Iranian Inscriptions of the Upper Indus II*. Corpus Inscriptionum Iranicarum (pt. II/ vol. III/2). London: School of Oriental and African Studies.

Sims-Williams, Nicholas (1992b). Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tun-Huang Manuscripts. Alfredo Cadonna (Ed.), *Turfan and Tun-Huang The Texts: Encounter of Civilizations on The Silk Route* (s. 43-61) içinde. Orientalia Venetiana IV. Firenze: Leo S. Olschki Editore.

Sims-Williams, Nicholas (1993). The Sogdian Inscriptions of Ladakh. K. Jettmar (Ed.), *Antiquities of Northern Pakistan Reports and Studies* (s. 151-163) içinde. Cilt 2, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Sims-Williams, Nicholas (2008). Sogdian-Turkish bilingualism and linguistic interference in 9th-10th century Dunhuang. Z. Zarshenas ve V. Naddaf (Ed.), جشن نامهٔ دکتر بدرالزمان قریب - *Papers in Honour of Professor B. Gharib* (s. 41-51) içinde. Tahran: Tahuri.

Sims-Williams, Nicholas (2015). Further notes on numeral signs in Sogdian texts. E. Ragagnin ve J. Wilkens (Ed.), K*utadgu Nom Bitig Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag* (s. 585-591) içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Sims-Williams, Nicholas (2016). *A Dictionary: Christian Sogdian, Syriac and English*. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Sims-Williams, Nicholas (2017a). The Sogdian Ancient Letter No. 4 and the personal name Manavaghichk. *Estudios Iranios y Turanios*, *3*, 171-178.

Sims-Williams, Nicholas (2017b). Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni. (Çev. Feryal Korkmaz ve Berker Keskin). *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, *57*(57), 259-269.

Sims-Williams, Nicholas ve Grenet, Franz (2006). The Sogdian Inscriptions of Kultobe. *Shygys*, 95-111.

Sims-Williams, Nicholas ve Hamilton, James Russell (1990). *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Corpus Inscriptionum Iranicarum. London: School of Oriental and African Studies.

Sims-Williams, Nicholas ve Waugh, Daniel C. (2004). The Sogdian Ancient Letters. https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html (Erişim tarihi: 28 Şubat 2023).

Sims-Williams, Nicholas ve Hamilton, James Russell (2015). *Turco-Sogdian Documents from 9th–10th Century Dunhuang*. (Nicholas Sims-Williams,

Çev.). Corpus Inscriptionum Iranicarum (pt. II/ vol. III/3). London: School of Oriental and African Studies.

Sims-Williams, Nicholas ve Maue, Dieter (2024). *Sogdian Documents in Brāhmī Script*. Corpus Inscriptum Iranicarum. London: School of Oriental and African Studies.

Soyer, Aysun (2023). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş 9. ve 10. Yüzyıla ait Eski Uygurca El Yazmaları Giriş-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Düzce Üniversitesi.

Sundermann, Werner (1996). Three Fragments of Sogdian Letters and Documents. *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Atti del Convegno internazionale (Roma, 9-12 novembre 1994)* (s. 99-111) içinde. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.

Sundermann, Werner (2016). On the Growing Turkization of the Sogdian Language. É. Á. Csató, L. Johanson, A. Róna-Tas ve B. Utas (Ed.), *Turks and Iranians Interactions in Language and History* (s. 29-36) içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Şirin, Hatice (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri* (Gözden geçirilmiş yeni basım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat. (İlk basım 2006)

Şirin, Hatice (2019). *Kül Tigin Yazıtı -Notlar-*. (2. Basım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şirin, Hatice (2022). Şine Us ve Karabalgasun Yazıtları Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *7*(2), 811-830.

Tarama Sözlüğü (2019). I-VIII, (4. Basım). Ankara: TDK Yayınları. (İlk basım tarihi, 1971).

Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg.

Tezcan, Semih (1984). Uygur Alfabesi. *Türk Ansiklopedisi* (s. 121-126) içinde. C. 33, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi.

Thomason, Sarah Grey ve Kaufman, Terrence (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley/Los Angeles/Oxfod: University of California Press.

Tokyürek, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.

Vaissière, Étienne de la (2005). İpek Yolunun Bilinmeyen Efendileri: Soğdlar. (Çev. A. Ufuk Kılıç), *Tarihsel Toplum*, *135*, 70-75.

Van Coetsem, Frans (1988). *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*. Publications in Language Sciences: 27. Dordrecht: Foris Publications.

Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. *Alttürkische Text in sogdischer Schrift*. https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Altt%C3%BCrkische_Text_in_sogdischer_Schrift.htm

Vovin, Alexander (2018). An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription. *Journal Asiatique*, *306*(2), 303-313.

Vovin, Alexander (2019a). Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription. *Journal Asiatique*, *307*(1), 121-134.

Vovin, Alexander (2019b). A Sketch of the Earliest Mongolic Language: the Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscription. *International Journal of Eurasian Linguistics*, *1*, 162-197.

Walter, Mariko Namba (2006). Sogdians and Buddhism. *Sino-Platonic Papers, 174* (November), 1-66.

Wendtland, Antje (2018). Zum manichäischen Ursprung sogdischer Lehnwörter in buddhistischen uigurischen Texten: Gab es ein manichäisches religiöses Vokabular im Sogdischen?. Zekine Özertural ve Gökhan Şilteler (Ed.), *Der Östliche Manichäismus im Spiegel seiner Buch und Schriftkultur Vorträge des Göttinger Symposiums vom 11./12. März 2015* (s. 141-150) içinde. Berlin/Boston: De Gruyter.

Wilkens, Jens (2021a). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch/ Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Wilkens, Jens (2021b). Batı Uygur Kağanlığı ve Ötesinde Budizm. (Çev. Buket Nur Kırmızıgül vd.). *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 103-152.

Wilkens, Jens (2021c). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. III Fremdelemente, Band 1: eč – bodis(a)v(a)tv. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Wilkens, Jens (2023). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. III Fremdelemente, Band 2: bodivan – çizgin. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Winford, Donald (2005). Contact-induced changes: Classification and processes. *Diachronica*, *22*(2), 373-427.

Winford, Donald (2020). Theories of Language Contact. Anthony P. Grant (Ed.), *The Oxford Handbook of Language Contact* (s. 51-75) içinde. (Oxford Handbooks) Oxford University Press Online Edition.

Yakup, Abdurrishid (2004). On a Newly Unearthed Uyghur Letter from Dunhuang. D. Durkin Meisterernst - S.-C. Raschmann - J. Wilkens - M. Yaldız ve P. Zieme (Ed.), *Turfan Revisited The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (s. 398-400) içinde. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

Yıldırım, Kürşat (2024). *Eski Türk Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yoshida, Yutaka (1988). NICHOLAS SIMS-WILLIAMS: The Christian Sogdian manuscript C2. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut fur alte Geschichte und Archaologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients. Berliner Turfantexte XII) 250 pp., 95 plates. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. M160. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 51*(1), 146-148.

Yoshida, Yutaka (1999). Der Sermon von der Seele. Eine Lehrschrift des Östlichen Manichaismus. Edited by Werner Sundermann with an appendix by Peter Zieme. (Berliner Turfantexte XIX). pp. 189, and 47 plates. Turnhout, Brepols, 1997. *Journal of the Royal Asiatic Society, 9*(1), 161-163.

Yoshida, Yutaka (2008). Die buddhistischen sogdischen Texte in der Berliner Turfansammlung und die Herkunft des buddhistischen sogdischen Wortes für *Bodhisattva*: Zum Gedenken an Prof. Kōgi Kudaras Arbeiten an den sogdischen Texten. (Çev. Yukiyo Kasai ve Christiane Reck). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 61*(3), 325-358.

Yoshida, Yutaka (2009a). Turco-Sogdian Features. Werner Sundermann - Almut Hintze ve François de Blois (Eds.), *Exegisti Monumenta. Festschrift in honour of Nicholas Sims-Williams* (s. 571-585) içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Yoshida, Yutaka (2009b). Sogdian. Gernot Windfuhr (Ed.), *The Iranian Languages* (s. 279-335) içinde. London/New York: Routledge.

Yoshida, Yutaka (2010). Karabalgasun ii. The Inscription. *Encyclopedia Iranica*. Cilt XV/5, 530-533. https://www.iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-inscription (Erişim tarihi: 25 Kasım 2023).

Yoshida, Yoshida (2011). Some new readings in the Sogdian version of Karabalgasun inscription. Mehmet Ölmez - Erhan Aydın - Peter Zieme ve Mustafa Sinan Kaçalin (Eds.), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu* (s. 77-86) içinde. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Yoshida, Yutaka (2012). New Turco-Sogdian Documents and Their Socio-Linguistic Background. Academia Turfanica (Ed.), *語言背後的歷史：西域古典語言學高峰論壇論文集 The History Behind Languages. Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road* (s. 48-60). Şangay: Guji.

Yoshida, Yutaka (2015). A handlist of Buddhist Sogdian texts. *京都大學文學部研究紀要, 54*, 167-180.

Yoshida, Yutaka (2018). Historical Background of the Sevrey Inscription in Mongolia. Huaiyu Chen ve Xinjiang Rong (Eds.), *Great Journeys across the Pamir Mountains, A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-Fifth Birthday* (s. 140-145) içinde. Leiden/ Boston: Brill.

Yoshida, Yutaka (2019a). Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited. *Journal Asiatique*, *307*(1), 97-108.

Yoshida, Yutaka (2019b). *Three Manichaean Sogdian Letters unearthed in Bäzäklik, Turfan*. Kyoto: Rinsen Book Co.

Yoshida, Yutaka (2020). Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version. *Modern Asian Studies Review*, *11*, 1-139.

Zieme, Peter (1969). *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Berlin: Sektion Asienwissenschaften der Humboldt-Universität.

Zieme, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte Texte, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag.

Zieme, Peter (1989). Zwei neue alttürkische Saddharmapuṇḍarīka-Fragmente. *Altorientalische Forschungen*, *16*(2), 370-379.

Zieme, Peter (1998). The conversion of King Śubhavyūha. Further fragments of an Old Turkish Version of the *Saddharmapuṇḍarīka*. P. Harrison ve G. Schopen (Ed.), *Sūryacandrāya. Essays in Honour of Akira Yuyama On the Occasion of His 65th Birthday* (s. 257-265) içinde. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag.

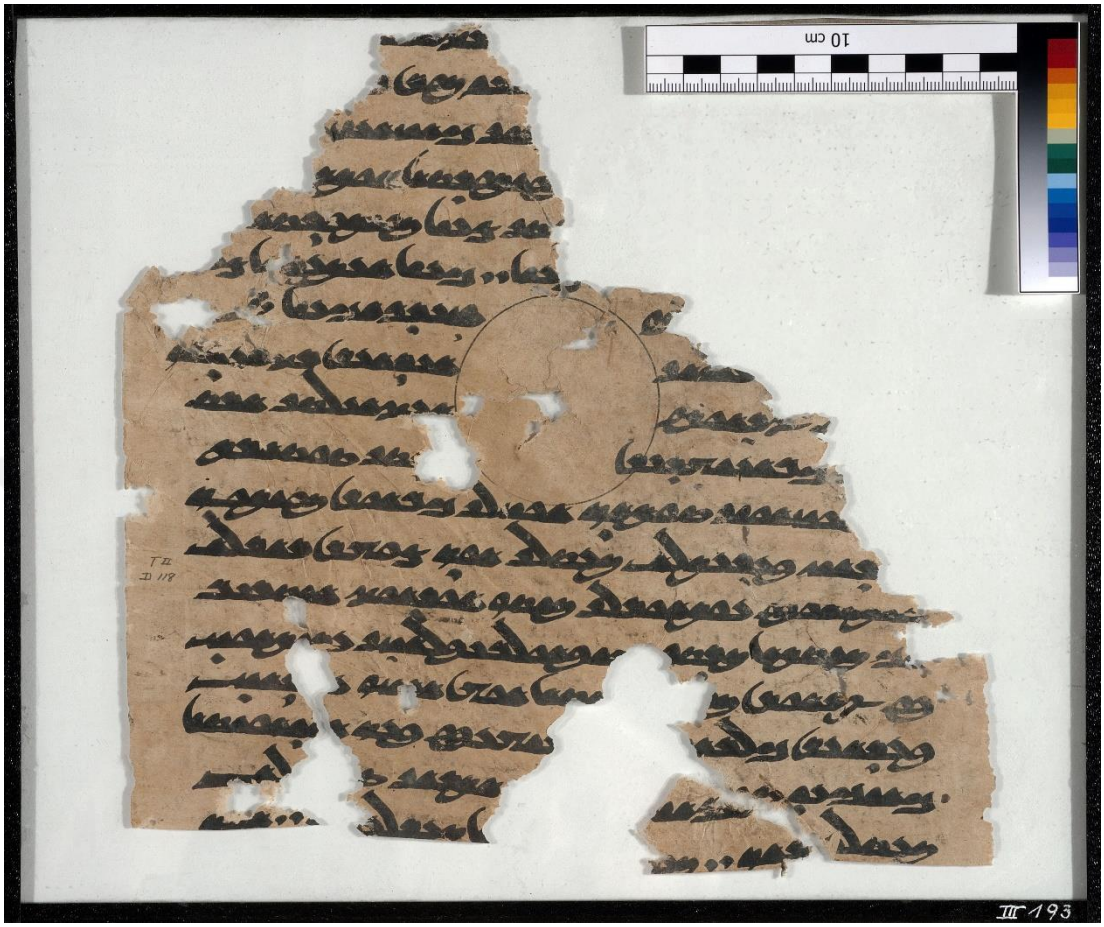
Zieme, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. Berliner Turfantexte XX. Turnhout: Brepols.

Zieme, Peter (2011). Ein Fragment Einer Sogdisch-Altuigurischen Wortliste/ Soğdca-Eski Uygurca Bir Kelime Listesinde Artakalmış Bir Parça (Çev. Semih Tezcan). Ülkü Çelik Şavk (Ed.), *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı* (s. 955-962) içinde. Cilt 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.

Zieme, Peter ve Tezcan, Semih (1971). Uigurische Brieffragmente. L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcica* (451-456) içinde. Budapest: Akadémiai Kiadó.

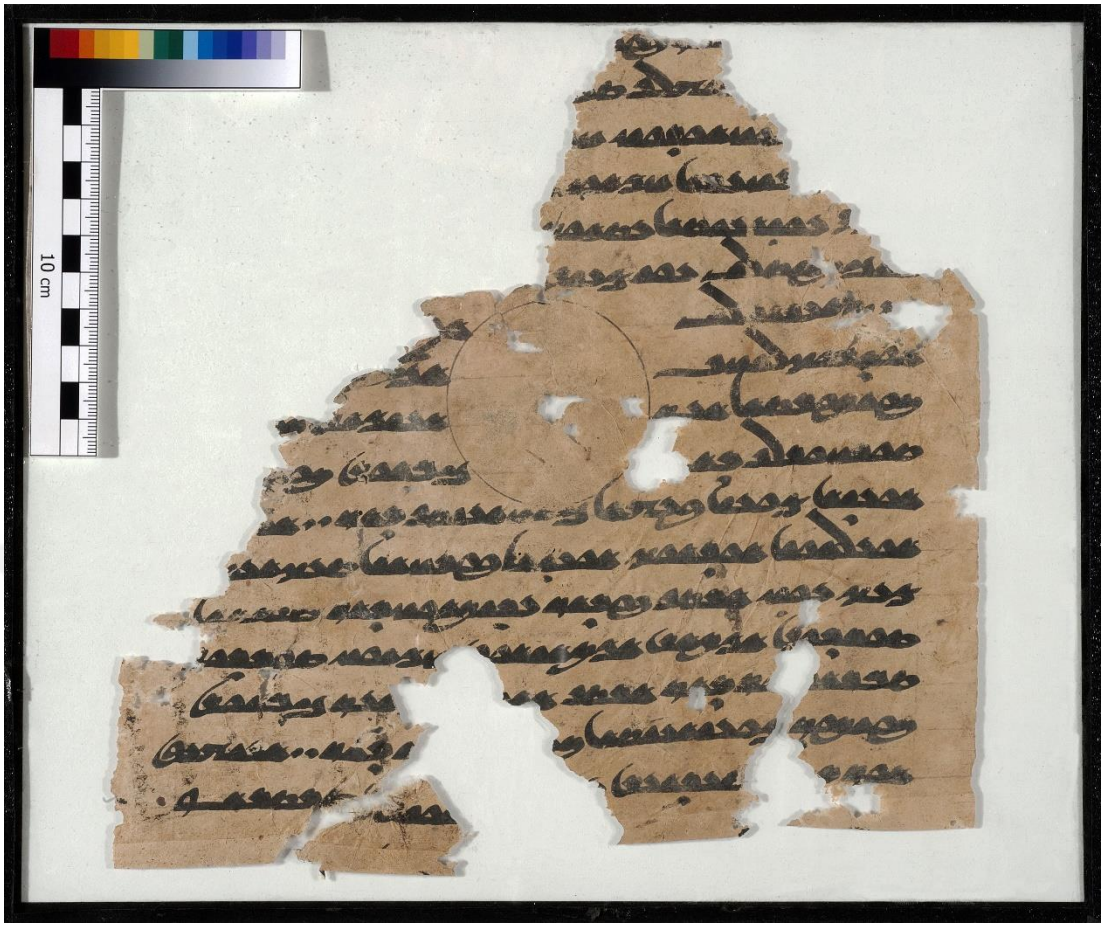
EKLER

EK 1

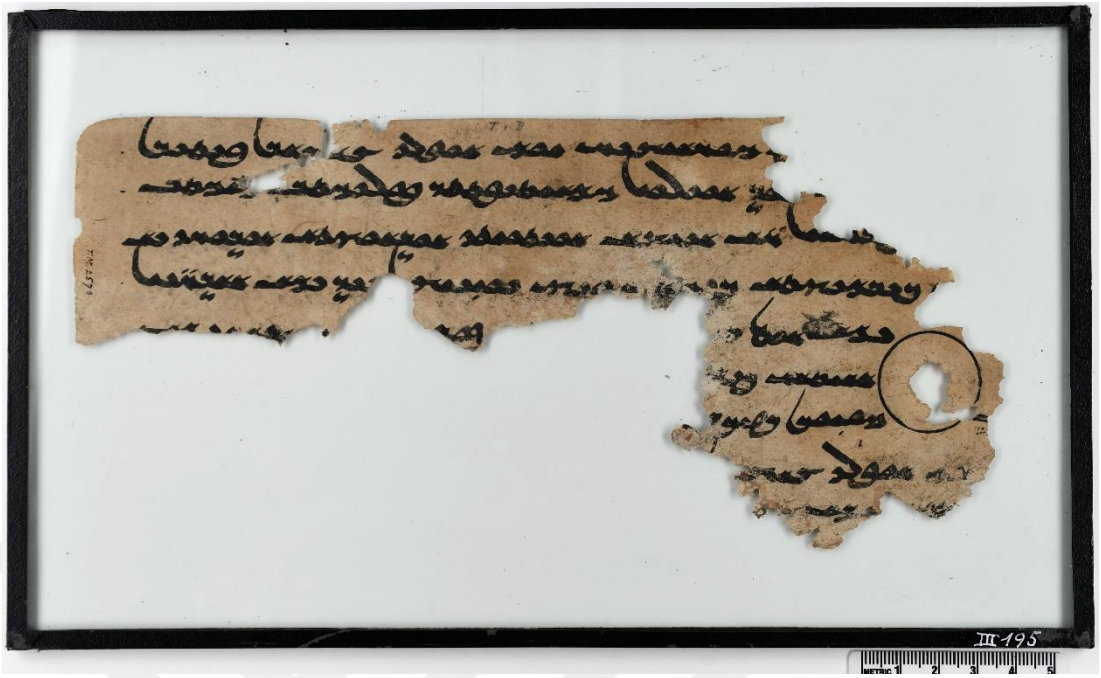
III 193 recto, © Museum für Asiatische Kunst, SMB, SPK. Photo: Ines Buschmann.

EK 2

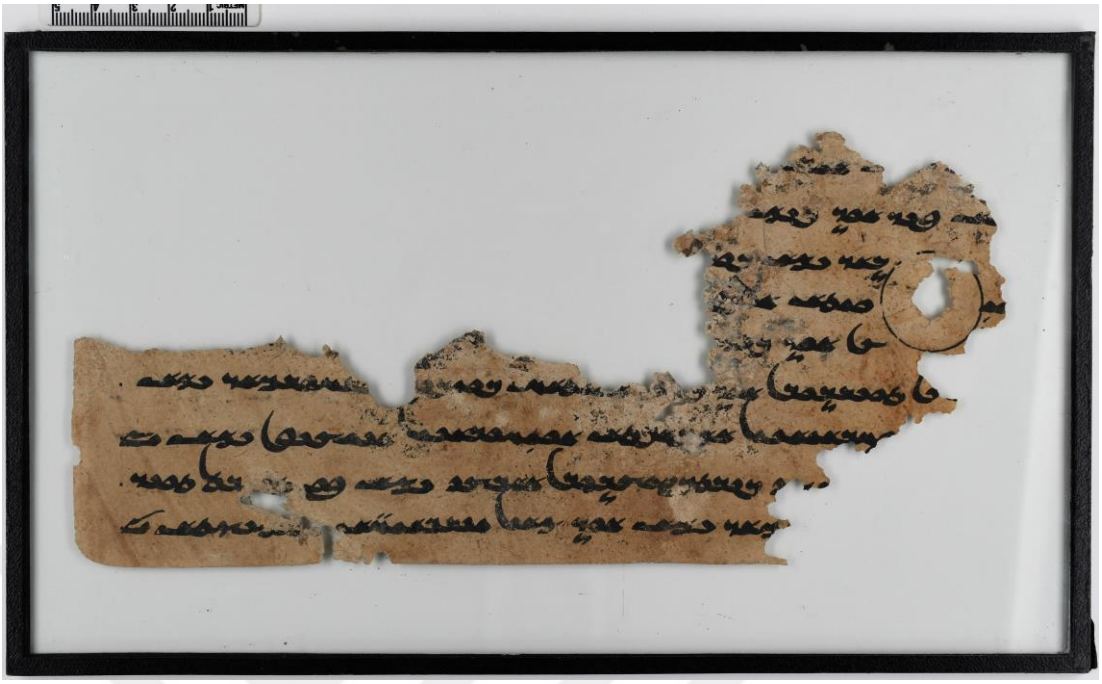
III 193 verso, © Museum für Asiatische Kunst, SMB, SPK. Photo: Ines Buschmann.

EK 3

III 195 recto, © Museum für Asiatische Kunst, SMB, SPK. Photo: Ines Buschmann.

EK 4

III 195 verso, © Museum für Asiatische Kunst, SMB, SPK. Photo: Ines Buschmann.